

50012

1957 NOV 22

359

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1957. 3. sz.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1957. LXI. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁN IMRE, ECKHARDT SÁNDOR, NAGY PÉTER,
TOLNAI GÁBOR

FELELŐS SZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1957/3. számának munkatársai: Pándi Pál egyetemi adjunktus, Zolnai Béla ny. egyetemi tanár, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, Angyal Endre egyetemi adjunktus (Debrecen), Trencsényi-Waldapfel Imre egyetemi tanár, az MTA levelező tagja, Hankiss János ny. egyetemi tanár (Debrecen), Borsa Gedeon könyvtáros, Domokos Pál Péter tanár, Bán Imre egyetemi docens (Debrecen), Gulya János aspiráns, V. Kovács Sándor, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Fenyő István tanár, Scheiber Sándor főiskolai igazgató, Sziklay László, az Irodalomtörténeti Intézet tudományos munkatársa, Gáldi László, a Nyelvtudományi Intézet osztályvezetője, a nyelvtudományok doktora, Dobossy László egyetemi docens.

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., PESTI BARNABÁS U. 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

KOMLOVSZKI TIBOR

Petőfi és a „szerepjátás”*

(A nézőpontról)

Horváth János tanítása szerint Petőfi életében az 1842-től 1844-ig terjedő szakasz a „lírai szerepjátás kora”, maga a szerepjátás készség pedig Petőfi költészetén végigvonuló s a pályakezdő évek után különösen a Felhők korszakában és a szabadságharc idején előtűnő alkati tulajdonsága a költőnek. Horváth János Petőfi-monográfiájának ez a sarkalatos tétele szerves része lett a literátus közvélemény Petőfi-felfogásának; egyetemi előadások és középiskolai tankönyvek harminc esztendőn keresztül ennek a tételnek jegyében oktatták Petőfira a tanárságot és diákságot. De a szerepjátás elmélete nem is annyira a hivatalos tanügyi preszsióknak köszönheti elterjedtségét, mint inkább — sokkal inkább! — annak a gazdag és szuggesztív bizonyító eljárásnak, mellyel Horváth János ezt az állítását indokolta.

Idővel azonban jelentkezett az ellenvélemény is. Illyés Gyula Petőfi-könyve, amely sok tekintetben ellen-képe Horváth János Petőfi-rajzának, nem időzik a szerepjátás kérdésénél. Az életrajz dinamikája ettől gyorsan tovaragadja a szerzőt, aki azonban nem hagy kétséget aziránt, hogy a lírai szerepjátás ösztönét nem tekinti központi tényezőnek Petőfi életművében. Szerb Antal sok ponton igen találó Petőfi-esszéje már nem is beszél „szerepjátásról”, hanem „lírai realizmust” említ, s életrajz és életmű erős harmóniáját hangsúlyozza — szellemtörténeti koncepcióba ágyazottan. Végül is Révai József állította elvi célra a szerepjátás kérdését, amikor 1948-ban sommásan összefoglalta és elutasította Horváth János elméletét: „a különben Petőfiből sokat meglátó konzervatív irodalomtörténész, Horváth János, Petőfi költői és emberi magatartásának legjellegzetesebb vonását „szerepjátásában” fedezi fel, vagyis abban, hogy a költő Petőfi is színész volt, aki nem meggyőződését, lelkét, önmagát adta a versben és az életben, hanem a tömeg tapsára, nyilvános sikerre pályázott... Ha Petőfi költészete színészi szerepjátás, akkor a 48-as forradalom népi balszárnnyán is csak szerepet játszott, színészkedett”. Ebből az összefoglalásból kimaradtak ugyan Horváth János gondolatmenetének számottevő motívumai; a szerepjátás-elmélet Révai József interpretálásában némileg leegyszerűsödik, de a lényeg ebben a publicisztikai formában is lényeg marad. Később, 1954-ben, Sőtér István tanulmánya szállt vitába Horváth János elméletével, behatóan elemezve Petőfi első pályaszakaszát.

Nem véletlenül kerültek szembe elvileg éppen a marxista irodalomtörténészek a „szerepjátás” elméletével. Ez a kérdés *alapvető* az egész Petőfi-kép szempontjából s a válasz kihat az egész Petőfi-mű elemzésére. Nem csak Petőfi pályakezdésének, lírai realizmusának, népiességének, költői-esztétikai tudatosságának marxista értelmezése indokolja a „szerepjátás” revízióját. Megköveteli ezt a költő egész életművének lírai hitelessége, elszakíthatatlan kapcsolata a kor magyar és európai valóságával, s nem utolsósorban Petőfi forradalmiságának szerves és nem „szerep”-szerű kapcsolata a magyar élet történelmi követelményeivel. Tehát elvi kérdés s nem csak egyes költemények értelmezéséhez kínálkozó elmélet a „szerepjátás” teóriája, irodalomszemléleti probléma, amelynek megoldása egész Petőfi-képünket érinti.

Látszólag egyszerű feladat volna elhárítani Petőfi lírájától a szerepjátás feltételezését, hivatkozva a költő természetességére, közvetlenségére, sokszor hangoztatott őszinteségére, sőt vallomásaira is, amelyek „szerep” helyett az *élményről* adnak számot. Lehetne szólni arról, hogy Petőfi — feltéve, de el nem fogadva, hogy szerepet játszott — nemcsak *játszotta*, de meg is *alkotta* „szerepeit”, hiszen az ő idejében az ő „jelmezeinek” kiválasztása egymagában is felért a legfényesebb eredetiséggel. Említhetnők azt is, hogy maga a lírai-gesztus, amellyel egy-egy költő a „szerep” után nyúl, objektív és megfeythető mozdulata az alkotásnak, tehát, ennek a gesztusnak is vannak mélyebb rugói — nemcsak magában a jellemben, az alkatban, hanem az egyéniség és a valóság, az egyéniség és az adott irodalmi viszonyok kialakuló kapcsa-

* Egy készülő dolgozat része.

latában. Mindezzel cáfolni lehetne a „szerepjátás” elméletét, s ezek az érvek helyet kapnak majd végső következtetéseink között is. De nem akarunk megelégedni ilyen, mégis csak felszíni cáfolattal. Már csak azért sem, mert véleményünk szerint a „szerepjátás” problémájának megoldása nem egyszerűen a kategorikus cáfolat, nem az a *limine* történő elutasítás, hanem a „szerepjátás” elméletének kritikája, illetve a szerepjátékhoz hasonló, ténylegesen meglevő költői jelenség valódi helyének megállapítása Petőfi életművében. Ez a hely nem lesz azonos a Horváth János által kijelölttel. A mi felfogásunkban — nevezzük feltételesen így — a „szerepjátás” nem valami végső, tovább nem elemezhető determinánsa Petőfi pályájának, hanem az előretörő realizmusnak megkerülhetetlen fázisa, amely csakis egy meghatározott szakaszon érvényesül Petőfi költészetében (ott sem kizárólagosan), s érvényessége ezen túl megszűnik.

A „szerepjátás” gondolata már Horváth János előtt is felmerült a Petőfi-irodalomban. Életrajztörténetének nyomai Gyulai Pálig vezetnek vissza. Azt is tudnunk kell, hogy a Petőfi kortársak emlékezéseiben, jellemzéseiben gyakran, sőt következetesen szerepelnek a költő színészi hajlamait ecsetelő epizódok; társaságbeli viselkedésének, allűrjeinek, beszédmodorának, ötleteinek, tréfáinak, dikciójának színészes vonásait hangsúlyozó észrevételek. Petőfi nyilvánosság-vágyának, szerepjátó hajlamának igazolására Horváth János még sor hiteles tanút állít: Sass Istvánt, Orlay-Petrich Somát, Szeberényi Lajost — s másokat is idézhetnénk még Hatvány Lajos gazdag dokumentum-gyűjteményéből. Mielőtt továbbmennénk, jegyezzük meg, hogy Horváth János erős hangsúlyt vet Petőfinak e viselkedési-magatartásbeli tulajdonságára, amikor felépíti a „szerepjátás” elméletét.

Noha Horváth János előtt is gyakran emlegeti az irodalom Petőfinek ezt a magatartásbeli vonását, csak ritkán találkozunk olyan megjegyzésekkel vagy elemzésekkel, amelyek Petőfi viselkedésének ezt a jegyét költészetén is felfedik. Gyulai ír arról, hogy Petőfit szertelen becsuszmója „untalan sarkalta, hogy feltűnjék”, s „nemcsak az irodalom, hanem az élet és társaságban is szerepet vágyott volna játszani, azonban talán viszonyai és formái közt nem tudván eléggé mozogni, megvetni látszék azt s különöseivel akart hatni. Meglehet, eleinte öntudatlan, de később a negédlés sem hiányzott...” Alább pedig: „Csokonait utánozta, de Petőfi volt”. Majd azt fejtí ki Gyulai, hogy Petőfi gáttalan őszinteséget fogadta a legnagyobb tetszéssel a közönség, s ez túlzásokra ragadta a költőt. A közönség-hatás nyomása alatt „negédlenie is kellett, hogy sokat beszélhessen magáról...” (L. Gyulai Pál: P. S. és lírai költészetünk, 1854.)

Gyulai még alig terjeszti túl az utánzás és „negédlés” érvényét a viselkedésen, de Salamon Ferenc, az irodalmi Deák-párt másik kritikusa már azt fejtegeti, hogy Petőfiről „Érzelmire nézve sem mondhatjuk el egész igazsággal, hogy soha túlzó nem volt; hogy némely képzelt betegséget valódi betegségnek ne vett volna; vagy hogy *életbeli komédiázási hajlamai néha a tollát az affectatio terére ne csúszatták volna át*” (kiemelés tőlem, P. P.). Íme, Salamon Ferencnél már átcsap az „életbeli komédiázási hajlam” Petőfi költészetére is. Kétirányúan. Egyrészt azt bizonyítja Salamon, hogy Petőfi egy-egy érzelem, helyzet, állapot lírai kifejezését az eljátszás, a drámai monológ vagy párbeszédszerűség élénkségeivel oldja meg, — s ebben a költői műhelybe villantó észrevételben sok az igazság; — másrészt viszont azt állítja, hogy „Petőfi, a szenvedélyes, haragos Petőfi, a minőnek sokszor hetvenkedve mutatja magát, tulajdonképp az enyelgés, a szelídebb humor és a legtökéletesebb lelki nyugalom és csend valódi költője, nem pedig a nagy szenvedélyeké” — de ebben már semmi igazság nincsen! A „szenvedélyes, haragos” Petőfi, aki „nem az igazi”, elsősorban a politikai eszmék költő-harcosa, s ezt a Petőfit Salamon kínosan nyers otrombasággal elveti. „Mihelyt Petőfinek eszébe jut, hogy ő nem csak költő, hanem demokrata, vagy politikai szerepre hivatott próféta, s eszméket foglal versbe, alig mondható költőnek”. Salamon szerint a „nép dalnoka és a nép szószólója benne két oly különböző egyén, hogy alig ismerik egymást”. S a nép szószólójaként fellépő Petőfit hibáztatja, mert „személyesen is szerepelni akar”, mert „személyes szereplési hiúság” van a költőben, mert túltengő „szereplési hajlamot” lát benne, és így tovább¹. Így válik Salamon felfogásában „nem igazi” Petőfivé a haragos, szenvedélyes költő és politikus, aki valójában az „enyelgés”, a „szelídebb humor”, a „legtökéletesebb lelki nyugalom” poétája, s csak a hetvenkedő maga-mutogatás, a szereplési rossz hajlam vonja a nagyobb szenvedélyek, politikai harcok küzdőterére. Íme, a „szerepjátás” elméletének embrionális formája, úgy ahogy az a múlt század ötvenes éveiben az irodalmi Deák-párt kritikus központjában kialakult. Jegyezzük meg még, hogy — nem tekintve most néhány vagdalkozó kortársi kritikát — Salamon Ferenc említi először a „szerepjátást” nem csupán formális-esztétikai érvénnyel, konstatálás-szerűen, hanem *minősítő*, mégpedig *értékszőkítő* értelemben.

Az irodalmi Deák-párttal szembenálló, modernebb, polgárosultabb liberalizmus Petőfi-képen is megjelennek a „szereplés” vonásai. Itt is kettős értelemben. Egyrészt mint a versek

¹ Salamon Ferenc, Irodalmi tanulmányok. 1882.

belső megformálásában jelentkező sajátosságok, másrészt mint a politikai tevékenységre sarkalló hajlam jegyei. Palágyi Menyhért azt fejtegeti, hogy „Petőfi irásközlében a maga verseit bensőleg nem csak scandálta, hanem bizonyos mértékben bensőleg el is játszotta, vagyis... a lírai alkotás láza nála áttérjett azokra az idegpályákra is, melyek a mimelő izmok rendszerét szolgálják. Olyan benső mimeléssel kísérte versalkotó ihletét, amilyen a színészemberben támad, ha valamely neki nagyon megfelelő szerepet olvas, és azt képzeletben mindjárt játssza... költészetében ő önmagának jellemzőjévé, s ez olyan ismertető jegy, mely csak is reá illik...”. Más értelemben, pejoratív értelemben szól Palágyi Menyhért Petőfi „mimelő”-készségéről a *politizáló* Petőfi költői és közéleti tevékenységét elemezve. Palágyi kétségtelenül többet ért meg a forradalmárból, mint Salamon Ferenc, de végső soron ő is elérkezik oda, ahonnan Salamon kiindul: a republikánus Petőfi elvetéséig. Palágyi szerint Petőfi fejlődésének második szakaszában „a színészet helyét a politikai szereplés foglalja el”, amit ő tévedésnek minősít, „szereplés”-nek a tiszta költészettel szemben. „A költőnek igazi lényé” — Palágyi értelmezésében — nem cserélhető össze a radikális republikánus Petőfivel, hiszen a költő „politikai szerepléseiben egy kissé a francia forradalom alakjait utánózgatta és e mimelésből folyt az is, hogy némely verseiben szörnnyű komoly republikánus vérengzéseket vigyen véghez”. (*Palágyi Menyhért: Petőfi* 1909.).

Az irodalmi Deák-párt körében jelentkező — bár részletesen még ki nem fejtett — felfogás a költő és politikus Petőfi szerepjátszó hajlamáról már visszautasításra talált, igaz, csak halvány visszautasításra, a kolozsvári Meltzl-iskola részéről. Maga Meltzl Hugó szállt vitába Gyulaiával 1876-ban, mondván, hogy a „megédlések többszörös hangsúlyozása Gyulai részéről... túlzásnak tetszik”. Meltzl a „megédléssel” Petőfi páratlan őszinteségét veti szembe, s ez a gondolat folytatódik tanítványának, Csernátorny Gyulának a tanulmányában, aki azt fejtegeti, hogy Petőfi „csak akkor ír, ha belső ösztön hajtja rá s csak azt, amit igazán átértett, vagy átélt. Nem énekel mástól kölcsönzött fájdalmat s nem ujjong más által érzett örömből. Nem kölcsönzi a helyzeteket, hanem maga teremti saját élményeiből....”²

*

Horváth János elmélete a „szerepjátszó” Petőfiről tehát voltaképpen az irodalmi Deák-párt kritikusai berkeihez nyílik vissza. De minden előzményen, rokonságon és hasonlóságon túl: Horváth János elemzése a „szerepjátszó” Petőfiről gyökeresen eredeti felfogást mutat. Nála a „szerepjátszás” gondolata nem pusztán ötlet, mely elő-előbukkan a költőről rajzolt pályaképen, hanem alapvető tétel, amely meghatározza az egész Petőfi-arcot. S másról is szó van itt. Gyulainál, Salamonnál (s ez egyszer idesorolhatjuk Palágyit is) semmiféle szerves kapcsolat nincs a Petőfi-versek belső megformálására ható színészi-szereplő hajlam konstatálása és a politika terére kilépő Petőfi „szerepjátékának” pejoratív emlegetése között. Horváth Jánosnál már olyan koncepcióval találkozunk, amely együtt látja, egységes jelenségnek tünteti fel a lírai alkotás folyamatában észrevett színészi beidegződéseket, a „szerepjátszást” mint a költői egyéniség eredendő vonását, és jellegadóan vélt szerepét Petőfi politikai tevékenységében. Nála tehát a „szerepjátszás” pszichikai, esztétikai és politikai megnyilatkozásai egy erős logikával megrajzolt pályakép azonos gyökerű, jellegzetes vonásai.

Vizsgáljuk meg közelebbről Horváth János elméletét. Koncepciójának kiinduló pontja Petőfi szerepjátszó hajlamának hangsúlyozása, s ennek a hajlamnak „felfedezése” nemcsak az első pályaszakasz verseiben, hanem a későbbiekben is. „Ez a nyilvánosság, előtt cselekvő, szereplő hajlam: lírai egyéniségének legáltalánosabban jellemző bélége, mely attól a perctől kezdve, mihelyt saját hangját csak próbálgatja is, egészen a forradalomkori költészetéig, tehát utolsó percig, folyvást szembe tűnik” (30.).³ Horváth János felfogása szerint Petőfi lírájának jelentős, lényeges formáló ereje a szerepjátszó tudatosság, a kamaszkortól kísérő szerepjátszó ösztönnek észrevétele és tudatos érvényesítése az alkotásban. „Észreveszi, mily tulajdonságai keltettek figyelmet iránta, szerettek neki tekintélyt, emelték ki a mindennapiság átlagából, s ezentúl nagy előszeretettel mintázza önarcképét e hatás szempontjai szerint s szívesen játssza a volt bakát, színészt, a kalandos múltú szabad életelvű embert...” (35.). A fokozódó nyilvánosság hatására egyre „dévajabb szeszélyel” stylizálja magát „ál-Petőfi”-vé — s ez az ál-Petőfi így fest: „Éjjel-nappal tivornyázik, szeretőket tart, tönkreteszi az egészséget; de annyira megszokta a kicsapongó életmódot (mit „költői”-nek nevez), hogy a rendes élet talán még hamarabb tönkre tenné; valamikor bakkancsos volt, de ha tovább is az marad, még tán a közlegénységből is deg-radálják; mert akaratos, nem engedi magát az orránál fogva cibálni, a kancsót le nem

² Meltzl és Csernátorny tanulmányait I. a Petőfi-könyvtár X. és XXV. kötetében. Jelzések ezek a gondolatok a „szerepjátszás” készülő elmélete ellen, s bár összeférnek a Meltzl-iskola Petőfi-felfogásában a forradalmi demokraták költő kisebbsítésével, ez a tiltakozásuk úttörő.

³ Zárójelbe tett számok Horváth János Petőfi-monográfiája II. kiadásának (1923) megfelelő helyére utalnak.

teszi, míg nem látja a fenekét; gazdálkodni nem tud: ami kis pénzre szert tesz, eleszi, issza; igen kalandos múltja van s bor mellett szereti elemlegetni múlt szenvedéseit: ime az ál-Petőfi, kinek jellemvonásait maga a költő szolgáltatta ki közönségének és kritikáinak" (48–49). A „szerepébe” egyre inkább beletaláló Petőfivel szemben, de az ál-Petőfi teljes — 1844-es — kifejeletét megelőzve, mutatja fel Horváth János az igazi Petőfit, akit az 1842/43-as évek verseiben még nem halványított el a szerepjátszás. Az igazi Petőfi az otthontól elszakadt ifjú nosztalgiját, a katona- és színészélet emlékeit és élményeit, a szerelemvágy ábrándjait s „legvalódiabb” önarcképét nyújtja verseiben. (Házamban, Távolból, Én, Jövedőlék stb.) Ezt az igazi Petőfit szorította fokozatosan háttérbe a szerepjátszó Petőfi, s noha Horváth János hangsúlyozza elemzéseiben a szerepjátszás jegyében születő magatartás és versek részleges lírai igazságát, s rámutat arra is, hogy a Petőfi-szerep számos vonása Petőfi igazi egyéniségében gyökerezik, lényegileg két Petőfit konstruál: egy *igazit* és egy *szerepjátszót*.

Horváth János szerint Petőfi átalakulása 1842–44 között a „költőből a színész felé, az egyéni közvetlen megnyilatkozástól a szerepjátszás felé halad” (53.). De a szerepjátszás nemcsak az „ál-Petőfit” eredményezi, hanem a zsánert és a népdalt is, e „nekivaló” műfajokat. A zsánerben „mindez, ami a szerep-ösztönben költői érték, megtalálja a maga helyét és jelentőségét” (57.). Szerepjátszó hajlama „valószínűleg megkülönböztet humoros típusokat tárgyi igazsággal mintázó genrékben... meg a népdalban, mely ébredező szerelemvágya alanyiségét a daloló népi típus tárgyi fikciójával és formáival oly szerencsés szerepjátékban egyesítve, e korszakbeli lyraisága legmegnyugtatóbb klasszikus megállapodásának tekinthető”. (498.). Tegyük még hozzá ehhez, hogy Horváth János ismételten hangsúlyozza, hogy bár a szerepjáték „nem egyszer mellőzi a tárgyi igazságot; lényege szerint azonban kedvjelenség lévén, alanyilag őszinte művet s értékét a tudatos játék kedves, olykor dévaj humorra növeli” (498.). Tehát — Horváth János szerint — a szerepjátszó ösztön a „nekivaló” műfajokban, megnyitva az utat Petőfi eredeti zsáner- és dal-tehetsége előtt, klasszikus lírai eredményhez is vezethet. Eszerint a szerepjátszás nemcsak értéksökkentő hatással járhat, hanem bizonyos vonatkozásokban (zsáner, népdal) a lírai értékek kiteljesítője is lehet. Azért hangsúlyozzuk ezt, mert enélkül szimplifikálnók Horváth János felfogását, redukálva azt az igazi Petőfi és az ál-Petőfi kettősségére.

Horváth János koncepciójában a lírai szerepjátszás korát követi a lírai személyesség forrongásának kora (1844 végétől 1846 őszéig), majd következnek a lírai személyesség időszakai — 1846 őszétől a márciusi napokig, s 1848 márciusától — „A cselekvés izgalmi közt” — a költő haláláig. De a szerepjáték bele van szöve a horváthjánosi Petőfi-képbe, mint szőnyegbe a szál; hol elhalványulnak, sőt eltűnnek színei, hol pedig újra előtörnek, s időlegesen dominálnak — még a „szerepjátszás kora” után is. Így tör elő újra a szerepjáték — immár megváltozott körülmények között — Az örült-ben, a Felhők-ciklus egész genezisében s magában a ciklusban is, melyet Horváth János „egy örült-genre lappangó szerepjátszásának” tekint, „valami erkölcsi felháborodáson alapuló tragikus dúlság szerepjátékának”. (167.) Az 1845 előtti és utáni szerepjátszás különbözőségéről szólva emeli ki Horváth János, hogy „45 előtti szerepjátszása csakugyan játék volt, különböző életformák líraiságának ideig tartó kiélése, a játszás tudatával, s ennél fogva humorával is. Líraisága épp e szerepjátszás mozzanatában rejlett. A mostani szerepjátszás önfeladtebb és végzetesebb. Nem formai játék, hanem eltökélt belső idomulás egy óhajtott typushoz; gondolkodás- és érzésmód állandó autosuggestioja, élmény-hit a fikció alatt, szerep és személy azonosságának a hite. Lyraisága tehát nem színészi természetű többé, hanem egy — már akár igazi, akár valódivá erőltetett — állandó lelki-állapot, személyesnek vélt uralkodó ihlet, mely a maga kifejezésére egy romantikus költő-szerepet terem” (167.).

Erősödő szerepjátszó tüneteket észlel Horváth János Petőfi 1848-as lírájában. Márciusban előlép az aktív politikai cselekvést is vállaló vezéri költő, akinek költői és politikusi tevékenységét Horváth János némi aggályossággal szemléli és elemzi, bár — az igazság kedvéért jegyezzük meg — tiszteletre kötelező tárgyilagossággal igyekszik háttérbe szorítani politikai ellenérzéseit, ha esztétikus érzékenysége értéket jelez. Természetesen politikai meggyőződés és esztétikai látás nem szétválasztható tényezői a tudósi szemléletnek, de mi sem volna elhibázottabb, ha a kettő között — s éppen Horváth János Petőfi-könyvéről szólva — mechanikus, leegyszerűsített kapcsolatot tételeznénk fel.

Horváth János felfogásában a republikánus-radikális Petőfi forradalmi eszménye „nem a nemzet talajából nőtt ki”, a költő „francia mintájú forradalmat képzelt” szemben a kormány „józan mérsékletű” politikájával. Ennek a francia mintájú republikánizmusnak „lírai és politikai képviselője — Horváth János szerint — forradalmi romantika”, amely csak a nemzeti talajból kinövő szabadságharcos-forradalmiság jegyében realizálódott nemzetivé. Nem térünk itt ki annak fejtegetésére, miért érezzük igaztalannak Horváth János koncepcióját, mely szerint a társadalmi-forradalmiság nem magyar talajból nőtt ki (s ezért egyenlő a

forradalmi romantikával), ezzel szemben a szabadságharc (Jellasics és Bécs ellen) magyar gyökerű, s csak ennek jegyében realizálódhatott nemzetivé Petőfi forradalmisága.

Fontosabb ennél itt annak megállapítása, hogy éppen a „francia mintájú” radikális republikánizmus (amely „nem a nemzet talajából nőtt ki”!) kifejező versek egy csoportjában talál rá Horváth János ismét a szerepjátékra: „Van a királygyűlölet költeményei közt egy különös figyelmet érdemlő csoport, mely a politikai indulatot nem ily személyes spontaneitással, hanem valamely művészi „közvetítéssel” nyilatkoztatja meg... A művészi közvetítés-en bizonyos alakító játék, a genre- és önarcképek, nép- és bordalok idején oly gyakori „lyrai szerepjátás” értendő, mely — mint akkor, úgy most sem mindig árulja el magát kirívó jelekkel. De aki Petőfit jól ismeri, első pillantásra tisztában van e költemények lappangó tárgyias jellegével; érzi, hogy a beszélő alak nem egészen Petőfi, hanem Petőfinek valami képzeletbeli typushoz — első korszakában a népdalok nép-éhez, humoros iszákos alakhoz stb. — most pedig többnyire valamely forradalmár magyar suhanchoz — idomult, azzal együvé olvasztott egyénisége”.

Íme: így test Horváth János elmélete Petőfi „szerepjátásáról” — az összefoglalás kényszerű árnyalat-vesztéseivel. De talán ebből a summázatból is kitetszik, hogy a „szerepjátás” — melyet Horváth János egy helyen Petőfi *költői alapjelleme*nek mond (Tanulmányok 283.) többrétű jelenség: Petőfi emberi egyéniségében bennrejlő hajlam, amely megmutatkozott a költészetén kívül is; kedv jelenség, lírikusi készség, alakító- (zsáner) tehetség, nagyfokú érzékenység és fogékonyság, mellyel különböző helyzetekbe tudja beleplántálni kedélyét, érzelmeit, de a közönséghez idomuló színészkedés is, amely ál-Petőfit terem, később pedig „belső idomulás egy óhajtott típ ushoz” (167.), „szerep és személy azonosságának a hite” (167.) illetve tévhite. Tehát míg az első szakaszban lényegileg „formai játék” csak a szerepjátás, amely az ál-Petőfit a nyilvánosság elé állította, a második szakaszban (*Felhők-genezise* és a *Felhők*) már „élmény a fikció alatt” (167.) egy „romantikus költő-szerep” (167.)

Célunk a konkrét, irodalmi anyagból érveket merítő vita Horváth János elméletével, s nem az, hogy pusztán elméleti síkon, a világnézeti és irodalomszemléleti különbözőség elvont érvényesítésével cáfoljuk álláspontját. De ez esetben szükségesnek látszik előljáróban világnézeti-irodalomszemléleti síkon vitatni Horváth János elméletét, s csak ez után térünk rá a konkrét irodalmi anyagot elemző vitára. Most, hogy tisztábban lássuk a „szerepjátás” mibenlétét Horváth János Petőfi-képén, egy időre eltávolodunk magánát a „szerepjátás”-nak a problémájától, s egy pillantást vetünk Horváth János irodalomszemléletére s a XIX. század magyar irodalmának fejlődéséről alkotott nézeteire. S csak ezután kanyarodunk majd vissza a „szerepjátás” kérdésének részletesebb elemzéséhez.

*

Tegyük fel a kérdést: milyen nézőpontból, a vizsgálódásnak milyen principiumából kiindulva rajzolja meg Horváth János Petőfi pályaképét, hogy azon ily döntő jelentőséggel bír a „szerepjátás”? Könyvének előszavában adja meg erre a választ: „*Könyvem egyetlen célja: Petőfi lyrai jellemének a meghatározása, mindazon változásokon keresztül, melyeket fejlődése menete fölmutat*” (5.). A kész Petőfi — olvassuk — csak 1846 közepe táján áll előttünk, s innét kezdve művei már egyenként is megkövetelik az elmélyedést. „Figyelmem egyedüli tárgya azonban e részletjelenségeknek is ugyanaz marad, mi a fejlődés összes folyamatára nézve volt: *lyraiságuk mibenléte és jellege, a műalkotásnak az ihletett lélekhez való közvetlen viszonya, létrejöttének lélektani folyamata*”. (5.)

Horváth János a magyar irodalomtudomány kimagasló tekintélye, tudósi-tanári működése nemcsak iskolát teremtett a magyar irodalomtörténetírásban, hanem évtizedeken át fontos befolyást gyakorolt a magyar tanár-nemzedékek irodalmi gondolkodására, ízlésére. Horváth János, a szellemtörténeti irány eredeti felfogású képviselője, ahhoz az Eötvös-kollégiumi első nemzedékhez tartozik, melynek legnevesebb tudós-tagjai Gombocz Zoltán, Kodály Zoltán és Szekfű Gyula. *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatairól* írott tanulmányát (1908) a magyar szellemtörténeti irány egyik legelső erőpróbájának tekinthetjük. Ezt fejleszti tovább *Magyar irodalomismeret* című munkája, amely mintegy programadó cikként jelent meg a szellemtörténetnek folyóiratában (Minerva, 1922). A szellemtörténeti irány, melynek őse Dilthey, volta-képpen a hegeli filozófiához nyúlik vissza, s a francia felvilágosodás racionalizmusával, a XIX. századi liberális történetírók (Mignet, Michelet, Guizot)³ szemléletével s a Comte-i

³ A magyar szellemtörténeti iskola voltaképpen az első világháború és a proletárdiktatúra bukása után született; folyóirata a következőkben összegezte célkitűzését: „E folyóirat a magyar történettudományok körében érvényt szerez Dilthey történettfilozófiájának, a mindjobban elsekélyesedő természettudományos-pozitivisták és materialisták történetfelfogással szembehegyezkedő idealizmusnak.” „A mi tapasztalati világunkban — írja Thienemann Tivadar, az irányzat teoretikusa — egy másik eszméi világ valósl meg, következésképp a dolgok változását az eszmék változására kell visszavezetni”. (A magyar történetírás új útjai. 1931. szerk. Hóman Bálint, 78.) Ez pedig annyit jelent, hogy „az egész szellemtudományi irány az idealizmus filozófiájával áll vagy bukik, minden gondolatával ebben a világnézetben gyökerezik...” (Uo. 73.)

pozitivizmussal (melybe a szellemtörténészek makacsul „belelátják” a materializmust) szemben, ez irányzatok tagadásaként jött létre és fejlődött ki.

A magyar szellemtörténeti irány, kibontakozásának konkrét történelmi körülményeitől is illetetten, visszahatást jelent a századelejétől megerősödő polgári radikalizmusra, a térhódító marxizmusra, politikai „mumusa” az 1919-es proletárdiktatúra, amely rossz álomnak tűnik az ébredő „modern” konzervativizmus emlékezetében. Történt kísérlet arra, hogy a magyar líra századelején induló szabadságharcát s a szellemtörténeti irány kivirágzását a huszas évek elején egyazon, egyminőségű folyamat fokozataiként fogják fel (Farkas Gyula: *A magyar szellem felszabadulása*, 320.), de ez egyszerre való meghamisítása a Nyugat első szakaszának és a szellemtörténeti irány osztálytartalmának.⁴ Jegyezzük meg még, hogy a magyar szellemtörténeti irány kialakulásának ismertetői (Hóman, Farkas Gyula) elsősorban Kemény Zsigmondban, az „irodalmi Deák-pártban” jelölik meg az irányzat magyar gyökereit.

Horváth János a *Magyar irodalomismeretben* fejt ki nézeteit a rendszerezés alapelveiről. Itt állítja fel azt a tételét, hogy „Az irodalomtörténetnek irodalmi elvről, önelvű rendszerezésről kell gondoskodnia”, így a rendszerezés „elvi előfeltételei” a *tárgyi hűség* és *önelvűség*. Az *önelvűség* — Horváth János megfogalmazásában — „annak kijelölésére utal bennünk, ami mindennemű irodalomban állandó; a tárgyi (történeti) hűség kívánalma pedig a változó (egyedítő) mozzanatok számbavételére kötelez”. „Állandó és változó: lényeg és annak idő szerinti megnyilatkozásai: e kettőre kell hát figyelmet fordítanunk”. Az állandó eszerint az önelvűség követelményét megerősítő lényeg, az irodalmiság fogalma, melyen „mint végső elvontságon kell szükségképp felépülnie minden irodalomtörténeti összleméletnek”. Az állandó és változó egyben a „fejlődés” postulatumai is, „s ki is merítik a »fejlődés« fogalmát”. Eszerint „a fejlődésszerű változás csak formai horderejű lehet”, mivel fejlődésről csak addig szólhatunk, míg „a folyamat alanya lényegileg mássá át nem alakul”. Horváth János szerint „az irodalom magyar nyelvűsége, nemzeti szelleme, művésziessége” nem jelenti állandó lényegét az irodalmiságnak, hanem csak „korszerű jelenkezéseit”, viszont az a meghatározása az irodalomnak, hogy „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével” megfelelő absztrakció, mert „ennél elvontabb, szélesebb s egyszersmind igazabb alapra aligha lehet visszavezetni az irodalom állandó lényegét”.

Ezután sorra veszi Horváth János a változó mozzanatok (az irodalmi alapviszony forgalmazóit, részeseit, közvetítőit, gyakorlási módját), s arra a következtetésre jut, hogy a fenti elemekből álló irodalmi viszony végül is létrehoz valami kollektív eredményt, „melyben a változó határozományok legvégsőjét kell felismernünk”. Ez pedig az író és olvasót, egymást követő nemzedékeket és kortársakat „egyneművé avató” közös lelki forma, egybeolvasó formája „az összetartozásnak, erkölcsi közösség az irodalmi műveltség formáiban”. Ez a közös lelki forma egyrészt *irodalmi ízlés* („öröklött hajlam”), másrészt *irodalmi tudat* („eleve-állásfoglalás minden továbbival szemben”). Irodalmi ízlés és tudat a fejlődés rendszerének *végső* változói, „iker-mozzanatok”, de legvégsőnek, „minden megelőzőt felfogónak”. Horváth János az irodalmi tudatot tartja, mely „a fejlődés végső eredője”. In konkrétan: „Arany János és Gyulai Pál a magyar irodalmi tudat más-más évezredes fejlődésének legtisztább, legteljesebb megtestesítői. Ott állanak ketten a fejlődés tetején, nemcsak mint *író* és *kritikusa*, hanem mint mindketten irodalmi elvű művelői is az irodalomtörténet tudományának. Ott állanak a tisztá, világos magasságban, honnan legteljesebben látszik, s hová legteljesebben elhat a *múlt*” (kiemelések tőlem. — P. P.).

Nem célunk itt a szellemtörténeti irány beható filozófiai kritikája, sem a magyar szellemtörténeti irány taglalása.⁵ Nem célunk az sem, hogy „visszapergessük” Horváth János elméletét a német és francia rokon-elméleteken keresztül Diltheyig. Annyit azonban jegyezzünk meg, hogy a marxista világnézet nem ismeri el az irodalmi rendszerezésnek, szintézisnek horváthjánosi „önelvűségét”, hiszen az irodalmat, s általában a művészetet, a való-

⁴ Csak legenda az a hiedelem, hogy a szellemtörténet valamiféle fejlődő, haladó, progresszív szellemi törekvés a megcsontosodott, konzervatív pozitívizmussal szemben. A szellemtörténeti irány — amelynek képviselői között akadnak szép számmal polgári humanisták, antikonzervatív balványrombolók is — nálunk lényegileg az imperialista korszak terméke az 1919-es proletárdiktatúra követi ellenforradalom ideológiai támasza. Ennek jegyében született a legnagyobb hatású századunkbeli reakciós történelem-koncepció (Szekfü Gyula: *Három nemzedék*), a szellemtörténeti iskola volt melegegája a német orientációnak a magyar szellemi életben (Thienemann Tivadar) s ennek az irányzatnak prominens képviselői lettek később a magyar fasizmus ideológusai (pl. Hóman Bálint, Farkas Gyula). Nem vitatjuk, hogy az ablaklan pozitívizmussal szemben a szellemtörténeti koncepcióra, összefüggések meglátására készített. Azt sem vitatjuk, hogy a magyar szellemtörténészeket sem lehet *politikailag* közös nevezőre hozni filozófiai irányzatok közös nevezője okán. Szellemtörténész volt Hóman Bálint és Szerb Antal is, de Hóman a magyar reakció ideológusa, Szerb Antal pedig a szellemtörténeti iskola keretein belül is szentségtörően eredeti megtépezója a konzervatív-uriz szemlélet irodalmi rögeszméinek. Mind ez azonban nem változtat azon, hogy a szellemtörténeti irány természetes „kikötője” a fasizmus s csak Szekfü Gyula jellemének és patriotizmusának erejét dicséri az az elhatározása, mellyel a II. világháború idején „kilépett” a szellemtörténeti irány politikai konzekvenciáinak sodrából.

⁵ L. erről Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Filozófiai Évkönyv. 1952.

ság specifikus, képszerű tükröződésének fogja fel, s ebben a definícióban egyaránt hangsúlyos a *valóság* tükröződése és a tükröződés *specifikus* (irodalmi s nem tudományos; irodalmi s nem zenei, képzőművészeti; s az irodalmon belül: lírai, drámai, epikai stb.) jellege, s mi ebben látjuk azt a „végső principiumot”, amely vizsgálódásaink kiindulópontja, s amely eleve kizárja az önelvűségnek azt a felfogását, amely az irodalmat csakis immanens tényezőkből értetné meg. Ahogy az ember önmagát nem tudja felemelni, mivel ez fizikai „fix-pontjának” feladását kívánná, úgy nem lehet megérteni az irodalmat „in se”, mivel az ilyen elvű szemlélet elszakítja az irodalmat létalapjától, a valóságtól, s olyan szempontokkal és az értékelés olyan normáival közeledik a műhöz, amelyekben nem fejeződik ki az irodalom valóságot tükröző lényege, felépítményi jellege. [A hasonlat, mint minden hasonlat, természetesen sántít. Ember még soha sem emelte fel önmagát, az irodalmat viszont már nagyon sokan magyarázták az „önelvűség” alapján, s bár az ilyen irodalom-értelmezésnek „fix pontja” a vizsgálódás téves alapelve volt, részeredményekkel, találó megállapításokkal, az irodalom általunk sem tagadott belső törvényszerűségeinek megközelítésével vagy formai törvényszerűségek felfedezésével: ez a vizsgálódás is sok hasznosat nyújthatott. Éppen Horváth János életműve a példa erre.]

Horváth János a szellemtörténeti irány jegyében közeledik az irodalomhoz, felfogása az „önelvű” rendszerezésről egyenes következménye az irodalom valóság-tükröző (osztály-) jellege tagadásának. (Ami filozófiai nyelven az anyagi világ elsődlegességének tagadását, s a szellemi világ primátusának elfogadását, azaz a filozófiai idealizmust jelenti.) Az „önelvűség” ilyen értelmezéséből következik az a felhatalmazás, mely a vizsgálódás vezető szempontjával különféle immanens tényezőket tehet meg — így például a „műalkotásnak az ihletett lélekhez való közvetlen viszonyát”-t, a mű létrejöttének lélektani folyamatát. Horváth János a mű és az egyéniség kapcsolatát boncolja, úgy, ahogy ez a kapcsolat a műalkotás folyamatában nyilvánlik. Ez az „önelvű” vizsgálódás — a műalkotás pszichikai tényezőinek kétségkívül jelentőségét elismerve is — az irodalmat kiragadja legszélesebb, legtágasabb: valóság-összefüggéseiből, s egy szűkebb, „belső relációnak” szálaira fűzi. Ez a „belső reláció” azonban — ha önmagában, mint végső principiumot tekintjük, ahogy Horváth János teszi, s nem mint a valóság-összefüggéseken belüli, az elsődleges összefüggéssel kapcsolatos specifikus relációt fogjuk fel, mint a marxizmus — már nem minőségileg azonos része teljes igazságnak, nem pars pro toto, hanem a filozófiai idealizmus szülötte, amely ellentétbe kerül a marxista értelmezéssel nemcsak az irodalom és valóság kapcsolatait illetően, hanem — ez esetben — a műalkotás lélektani folyamatainak felfogásában is. A „műalkotásnak az ihletett lélekhez való közvetlen viszonyát”-t elemzi Horváth János s ez a vizsgálódási szempont az irodalmi „önelvűség” terméke, ez pedig az idealista lényegű szellemtörténeti irány kategóriája. Mindennek ismerete közelebb visz bennünket a „szerepjátszáshoz”, a horváthjános Petőfi-szemlélet legjellegzetesebb vonásának geneziséhez — az elmélet, az irodalomszemlélet síkján, hiszen nyilvánvaló, hogy a „szerepjátszás” teóriája szemléletileg szorosan összefügg az irodalmi „önelvűség”-gel. De mindez csak elvont jellemzése-elhelyezése a „szerepjátszás” elméletének. Ahhoz, hogy Horváth János koncepcióján belül konkrétan is megértsük a „szerepjátszás” helyét és funkcióját, tovább kell mennünk, mert problémánkra csak Horváthnak a magyar irodalom történetéről alkotott felfogását elemezve adhatunk teljesebb választ.

*

Fentebb mint a magyar szellemtörténeti irány kimagasló tekintélyét jellemeztük Horváth Jánost. Most szólnunk kell arról, a különbségről, amely Horváth János és a magyar szellemtörténészek (a „Minervások” csoportja) között fennáll. Míg a Minerva c. folyóirat iránya a tényektől, a „tárgyi hűségtől” legmesszebb elrugaszkodó szellemtörténeti hipotéziseknek, szélsőesen önkényes rendszerezéseknek is kedvezett, addig Horváth János munkásságában, nem utolsósorban *Irodalmi műveltségünk kezdeteiről és Petőfiről* írott könyveiben, éppen a nagyfokú tárgyi hűség ellensúlyozza a szellemtörténeti koncepcióból következő önkényességet, az adatok, irodalmi tények szigorú tisztelésében jelentkező valóság-igény vágja útját a szellemtörténeti akrobatikának. Horváth János — akinek irodalomszemléletében oly jelentős szerep jut az egyeztetésnek, kiegyenlítésnek, harmóniának — maga is az egyeztetés mestere: szemléletében egyéni és eredeti ötvözetbe olvad a német szellemtörténet és a tárgy-tisztelőbb francia irodalomtudomány hatása, — ami egyszerre óvja meg a szellemtörténeti szélsőségektől, s a szárnyatlan pozitivizmustól. De nem óvhatja meg természetesen irodalomszemléletét, irodalomtörténeti koncepcióját az idealizmustól, hiszen ez a horváthjános „ötvözet” is csak relative szerencsés változata a szellemtörténeti iránynak, lényegében mégis csak szellemtörténet.

A másik különbség politikai-morális jellegű: Horváth János már a huszas évek elején visszalépett a Minerva szerkesztésétől, s röviddel ezután megválik a Tormay Cecil-szerkesztette

Napkeletől is, melynek irodalomtörténeti és kritikai tanácsadója volt. Nem vesz részt aktívan a szellemtörténészek szervezkedésében, nem követi őket azon a gyorsan emelkedő politikai pályán sem, mely nemcsak egyetemi katedrákat ígért, hanem a kulturális-szellemi élet vezetőposztjait, sőt miniszterséget is. Ő megmaradt az irodalomnál, félrevonulva a politikai élet küzdelmeitől. Mélyes hagyománytisztelő, liberális színezetű konzervativizmus jellemző egyéniségére, amelyet nem kísérthetett meg a kurzus évtizedeinek politikai csillogása. Ez a következetes tartózkodás is megóvta tanulmányait a sekélyes aktuálpolitikai célzatoktól, ami nem mond ellent annak, hogy műveiből egy határozott világszemlélet, emelkedett nemzeteszemély és erkölcsi ideál körvonalai bontakoznak ki. Nem értünk egyet ezzel a horváthjánosi nemzeteszemélynyel és erkölcsiséggel, vitázunk szemléletével, bíráljuk konzervativizmusát, de tiszteljük emberségét és tudói moráljának tisztaságát. Ez a tudói morál és jó különbözés a minervások csoportjától egyengeti Horváth János nagyfokú ténytisztizetésnek, tárgyilagosságának érvényesülését irodalomtörténeti munkáiban, s éppen ezen tulajdonságai okán értékesek ma is, az övével ellentétes világnézeti közegben is, fejtegetései a magyar irodalom fejlődéséről.

Horváth János a magyar irodalom történetéről kimunkált felfogásában az újabb — Bessenyeiékkel kezdődő — magyar irodalmi fejlődés első lépését a „nyelvi érdekű irodalmiság” létesítésében jelöli meg. A következő lépés — melyet az egész mozgalom „öntudatlan rugója”-ként működő nemzeti politikai ösztön megkövetelt — a hazai (többnyire történeti) tárgy és nemzeti érzés. A nemzeti irodalom harmadik lépése „a nyelv és tartalom (tárgy) nemzeti jellege után az irodalmi ízlést is megkövetelte”. A „nemzeti klasszicizmus” kora (Petőfi és Arany kora) az irodalom nemzeti jellegét az „irodalmi esztétikum magyarságában látta és valósította meg”. (Tanulmányok 278.) Erre a harmadik korszakra a korábban nyugtalanító ellentéteknek összeegyeztetése, a harmonikus ízlés a jellemző, „melyet nemzetileg klasszikusnak mondunk”. De nemcsak az ízlés harmóniáját hozza meg ez a kor, hanem népinek és irodalminak összehangolását is, egy hétvéztizedes forrongó fejlődés betetőzését. E koncepcióban sok az igazság-elem. Noha egy-egy korszak irodalmának mint egységes jelenségnek felfogása ellenkezik a mi osztály-szemléletünkkel, s az egymást követő irodalmi korszakok kapcsolódását és ellentéteit mi végeredményben a gazdasági és társadalmi folyamatok mozgásából véljük levezetendőnek (anélkül hogy tagadnók az irodalmi mozgás specifikus rugóit), mégis: kétségtelenül a lényegi vonása Bessenyei és Kazinczy korának a „nyelvi érdekű irodalmiság” (bár ez nem választható el a tartalom polgárosulásától), lényegi vonása a Kőlcsey és Széchenyi jelölte iránynak a tartalom (tárgy), a gondolatok, problémák felerősödő, nemzeti jellege s az sem vitatható, hogy Petőfi és Arany művében addig páratlan teljességgel inkarnálódik a nemzeti ízlés, s hogy népinek és irodalminak magas szintézisét jelenti a „nemzeti klasszicizmus” (bár hívebbek vagyunk az igazsághoz, ha népi és nemzeti irodalmi szintéziséről beszélünk a plebejus demokratizmus talaján, pontosabban a nemzetté lenni készülő nép magyszerű irodalmi jelentkezéséről).

Sem filozófiai vonatkozásokban, sem konkrét, irodalomtörténeti értelemben nem vállalkozunk itt Horváth János koncepciójának beható kritikájára. Célunk a Petőfi-probléma megközelítése — Horváth János fejtegetéseit is csak ebből a nézőpontból vizsgáljuk. Említettük már, hogy irodalom-felfogása lényegileg a szellemtörténeti irányban gyökerezik, s utaltunk ennek az iránynak német genezisére. De nem lehet figyelmen kívül hagyni — s éppen a Petőfi-problémát oldozva! — felfogásának hazai, magyar előzményeit. A „szerepjátás” elméletének magyar előzményei között mint legdöntőbbre mutattunk rá az irodalmi Deák-párt (különösen a „párt-alapító” Salamon Ferenc) előkészítő szerepére. Ez a rokonság Horváth János és az irodalmi Deák-párt nézetei között Petőfi szerepjátásáról: egy mélyebb eszmei összhangzás jelentkezése.

Horváth János a nemzeti klasszicizmuson belül Aranyban látja a fejlődés betetőzését, Petőfiben csak „első, spontán” képviselőjét (Tanulmányok 279). „Petőfi — olvassuk — ösztönyszerűleg választ utat és irányt, temperamentumától s politikai szenvedélytől is vezettetni magát és kategorikus egyszerűséggel intézi el az egész probléma-rendszert. (A népköltészetről, népiességről van szó. — P. P.) Az ő spontán kezdeményét Arany a költőtárs kongenialitásával fogja fel, ... tárgyszerűleg, valóságérzékkel, kitisztult irodalmi tudattal, s történetileg tájékozott felelősségérzettel. Első ízben vagyunk tanúi egy Petőfi-féle kezdemény gondolatát érelésének, fejlődéstörténeti rendszerezésének.” (420.) Majd: „Petőfi minden téren: a cselekvő, expanzív személyesség, Aranyé minden téren: a felfogó személyesség józan korlátozása önmagának, felelősség-érzet közönségével szemben” (436.). Arany a forradalom idején — írja Horváth János — „részben barátja, Petőfi példáján lelkesülve ... kilépett a maga egyéniségének határai és természetes korlátai közül”, de „az új helyzetben” a forradalom után „minden kockázatot kerülő óvatos természete, valóságérzéke, lelkiismeretessége, felelősségtudata neki is egyelőre csak a „kitűrést” tanácsolhatta” (446.). Petőfi „utat tört” Aranyban, „S mikor csorbítatlanul elismerjük P. abbéli jelentőségét, hogy a hagyományos magyar ízlés formái

között faji jellegünket új lírikummal gazdagította, ... meg hogy irodalmunknak — ha helyes úgy mondanom — visszamagyarosodását ő teljesítette be az ízlésnek nemzetileg klasszikus megrögzítésével: viszont másfelől meg kell adni, hogy azt a magyar specifikumot, melyet ő oly zseniális fogékonysággal megérzett, kiszínezett és közkedveltségre juttatott, nálánál gyökeresebb, ősbib, konkrétabb, testibb-lelkibb fajisággal valószínűsítette meg az, kinek tartózkodóbb hajlamait felszabadította: Arany János” (461.). S még egyszer emlékeztetünk itt a *Magyar irodalomismeret* című tanulmányra, melynek az a konklúziója, hogy az irodalom fejlődésrendszerében mutatkozó változó mozzanatok közül a legvégső, minden megelőző, felfogó az irodalmi tudat, s hogy Arany János és Gyulai Pál a „magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődményének legtisztább és legteljesebb megtestesítői” (26.).

Ahogy Horváth János különböző tanulmányaiban egymás mellé állítja Petőfit és Aranyt, abból világosan kitetszik, hogy az egyenlően megosztó tudósi tisztelet mellett is Aranyban látja a fejlődés betetőződését, azaz nem csupán a 49 utáni Arany „többséget” mutat rá erre a betetőződésre, hanem az Arany-oeuvre-t a nyelvtől az irodalmi tudatig, a közönség iránti felelősségerzettől egészen a magyar specifikum költői kiteljesítéséig — főlébe helyezi Petőfi életművének. Számára Petőfi zseniális úttörő, ösztönzőitől és szenvedélyeitől vezérelt teremtettség, de Arany az eszmény, a magyar jellem és erkölcsiség jelképe magasztosuló megtestesítője. Petőfi és Arany „egymásmellettiségének” illetlen való értelmezése Horváth János felfogásánál is élesebben ütközik ki az irodalmi Deák-párt teoretikusainál — erősebb-kíméletlenebb formában Salamon Ferencnél, gyöngédebb megfogalmazásban Gyulai Pálnál. S talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt véljük, hogy éppen Arany János rendíthetetlen ragaszkodása Petőfihez és eszméihez hatott fékezően, fegyelmezően a deákparti kritikusok „petőfietlenségére”. Világosan kitetszik ez a „petőfietlenség” Salamon Ferenc Petőfi-tanulmányaiból, s abból a konstrukcióból, amelynek jegyében a kritika (s nemcsak a Deák-párti!) Petőfi lírájával Arany epikáját állította szembe, a szó esztétikai érteimében is. A Petőfiből egyébként sokat és elsőként megmutató Gyulai-tanulmány már 1854-ben pedzi a két költő összehasonlításának azokat a minősítő szempontjait, amelyeket évtizedekkel később — az alkalmához idomuló formában — Arany-emlékbeszédében fejtett ki. Gyulai úgy veti az elismerő hangsúlyt Petőfi népdalaira, zsánerképeire, tájfestő lírájára, hogy mint másodrendűt, mellőzi a politikai „népiességet” kifejező költészetet (P. S. és lírai költészetünk 78.), s úgy magasztalja az aranyjános epikát, hogy Arany hajlamaitól idegennek, iránya, természete ellenére születettnek jellemzi líráját (Emlékbeszéd I. 260.). Emlékbeszédének legihletettebb oldalai közé tartoznak azok, amelyeken Gyulai Petőfi és Arany rokonságát és különbözőségét festi. De a sok igazság között mily sok az igazságtalanság, a „petőfietlenség”! Petőfi „heves, szilaj ifjú”, aki „vakon hisz eszméiben”, „erőszakos”, „mit sem gondolva a világgal”. Ő az „önkéntesség ösztönével teremtet, s gyakran inkább csak homályos sejtélem vezeti, mint világos öntudat”; „ízlése és szívemessége nem mindig egyerejű képzelme szárnyalásával”. (Emlékbeszéd I. 241–243.). Ezzel szemben Arany „nyugodt”, „lelkén a kétely árnya borong”, „kíméletes, engedékeny”, „erőt vesz magán”, nem akarja „vezérelni” a világ folyását, „öntudatos művész”, „mélyebb” (mint Petőfi), költészete az „élet egész komoly hangulatát” kifejezi, „férfias küzdelmét” és „megnyugvását” az erkölcsi rend vas-kényszerűségében. (Emlékbeszéd uo.) Arany talán „kevésbé kifejezője korának, mint Vörösmarty és Petőfi, de inkább megtestesül benne mindaz, a mi fajunk szellemét és természetét állandóan jellemzi” (Uo. 254.).

*

Íme a bizonyosság arra, hogy Horváth János Petőfi–Arany szemléletének gyökerei Gyulaihoz nyúlnak vissza. Petőfi és Arany rokonságának és különbözőségének, a jellemzésükben kitapintható rangsorolásnak azonossága vagy legalább is erős hasonlósága arról is meggyőző, hogy Gyulai és Horváth János nemcsak bizonyos esztétikai ítéletek és előítéletek hasonlósága alapján jutnak el a hasonló minősítésig, hanem azért is, mert — lényegileg — mindkettőjükben azonos erkölcsi ideál, magyarság-eszmény, nemzeti jellemkép munkál, amelyhez — önkéntelenül is *a priori* mérik az irodalom jelenségeit. Petőfi és Arany életművét is.

Gyulai Pál és Horváth János elemzéseivel sok részletben, pszichikai megfigyelésben egyetértünk; mind a Petőfi, mind az Arany-kép, mind pedig a kettő összehasonlításában számos lényegbevágó mozzanat nyert tollukon maradandó megfogalmazást. Nem tagadjuk természetesen Petőfi és Arany rokonsága mellett a kettejük közti különbségeket sem, s itt nem pusztán a természetükbeli különbségekre gondolunk, hanem szemléletük, életfelfogásuk, hagyomány és környezet-iskolájuk, végső soron: társadalmi bázisuk különbözőségére is. De a Gyulai Pál és Horváth János által elemzett különbség *jellegével* (s e jellegben rejlő minősítéssel) nem azonosíthatjuk magunkat, mint ahogy nem azonosítjuk magunkat azzal az erkölcsi ideállal, magyarság-eszménnyel sem, amelynek sugallatára Petőfi és Arany-képeiket, s a kettő közti különbségről vallott nézeteiket kialakították.

A forradalom és szabadságharc bukása után tüstént kivirágzott az az apologetikus politikai-történelemfilozófiai irodalom, mely céljául tűzte ki annak bizonyítását, hogy a 48-as forradalom voltaképpen idegen a magyarságtól, amelynek jellemével nem egyeztethető össze sem a radikalizmus, sem az antimonarchista háború; Kossuth és Petőfi fanatizmusa taszította a népet karakterével ellentétes irányba, a nemzeti katasztrófa felé; Kossuthtal szemben Széchenyit állította ez az irodalom nemzet-eszményül, s miközben felemelte Széchenyit, ezt az ideált egyre inkább hozzáidomította deákferenci eszményképéhez.

A bukás utáni számadás és önvizsgálat komor, felelős tönusát üti meg Kemény Zsigmond hírhedt politikai esszéiben, *A forradalom után* (1850) és a *Még egy szó a forradalom után* (1851) címűekben. Ez a hang, ez az attitűd jellemzi a Csengery Antal által kiadott *Magyar szónokok és státusjértyak* (1851) című politikai jellemrajz-sorozatot, melynek legértékesebb tanulmányai Kemény Zsigmond (A két Wesselényi Miklós, Széchenyi István), Csengery Antal (Szemere Bertalan, Eötvös József, Desseffy Aurél, Szalay László) és Pap Endre (Kölcsey Ferenc) tollából származnak. Ezekkel a művekkel rokon-irányt képvisel Szalay László: *Magyarország története* (1851–54) és Eötvös műve *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalmra* (1851–54).

Azért mondtuk apologetikus jellegűnek ezt az irodalmat, mert — különösen Kemény Zsigmond tanulmányaiban — kiindulópontja a magyarság védelmezése a forradalmiság vádjával —, s ami ezzel összefügg: a bukott forradalom következményeivel szemben. Ennek a politikai irodalomnak emelkedett szelleme, színvonala, felelősségtudata máig sem kopott meg. De koncepciója már *in statu nascendi* reakciós volt, hiszen 48 tagadásából nőtt ki, s előzményei a 49-es békepárt, s távolabb a centralisták Kossuthtal szemben kiütköző korlátai voltak. Ennek az apologetikus irodalomnak ideológiája alapja lett az irodalmi, s nemcsak az irodalmi! Deák-pártnak, s hagyománya azontúl is minden forradalomtól, progresszív megnyilvánulástól elhátráló, visszahúzódó politikai-szellemi törekvésnek.

Kemény Zsigmond nemzeti jellemképet konstruál azzal a határozott, bevallott szándékkal, hogy siettesse a magyarság felmentését a „forradalmiság” vádja alól. Kemény voltaképpen letagadja, „kimagyarázza” a magyar nemzeti jellemből a forradalmi hajlamot. Szerinte a magyar nép „nyugodt”, „józan”, erkölcsi tulajdonai visszatartóztatják „a fanatizmus és hazafiság palástjába takart minden bűnöktől”, mindig „teljesíti kötelességeit”, „óvatos”, Európában legkevésbé alkalmas „hitelvét és lélekirányává tenni a mozgalmat, a változtatási törekvést”, gondolkodásmódjában és érületében „nincsenek meg azon elemek, melyekből másutt következetesen fejlenek ki ... a forradalmak”, jellemvonása a nyíltság, nem természete a bosszúállás, nem hajlamos összeesküvésekre, nincs benne hajlandóság a szocializmusra. Magasztalja „azon értelmes és józan” falusi lakost, ki nem úszott a forradalmi árral, ki „a kül-benyomások után” nem hajló, ki a „patriarhális élet szigorú engedelmisségét követeli saját házában” és „minden márciusi szabadság, minden egyenlőség dacára egy nagy forradalom alatt sem tanulta meg a polgári társaságot rangfokozat és a hatalmi hierarchiaja nélkül képzelni”. A magyar nemzet monarchizmusa „ismeretes”, a politikai radikalizmus idegen tőle, nemzeti eszményének természete „inkább conservatív, mint szabadelvű”, sem „a radicalismus, sem a nemzetiségi, sem az önállósági irány nem volt vegyítve a monarchismus gyűlöletével”.⁶

Ez a magyarság-kép — Kemény szándéka szerint — a Széchenyi-mintából indul ki, de sokkal határozottabban mutat a megegyezést, józan „réalpolitikát” hirdető Deák felé. A helytelenített, bukott és megtagadott forradalom szemszögéből nézve nőhet csak a korareformkori dinamikus, gyűjtő Széchenyinek fölébe a meghátráló, meglassuló, „józanodó” Széchenyi, s csak ebből a nézőpontból tekintve — már pedig Kemény innen nézett szét — torkollhat bele a Széchenyi-eszmény a Deák-eszménybe.

Horváth János így összegezi ezt az eszményt: „Ösztöni alapja a fajszeretet; de annak önző árnyalatát teljesen feloldja az erkölcsi felelősség követelménye, mely a pusztá érzelmeket a lelkiismeret állandó ellenőrzése alá állítja. Ez kizár minden szeszélyt, szenvedélyt, ábrándos könnyelműséget, hiú ambíciót, népszerűség-hajhászást, képzelgést és teóriát; ellenben megköveteli az önismeretet ... a valóság józan tudomásulvételét, a fajért való cselekvésnek ezekhez való igazodását. Kockáztatást, virtust, kísérletezést, vakmerőséget nem tűr; inkább beéri a lassú, de biztos haladással, — inkább, ha kell, a passzív kivárással („kitűrés”-sel), mintsem téve dést engedjen meg a faj, a nemzet: az erkölcsi közösség rovására.” (Tanulmányok 439.)

Újra visszakanyarodhatunk immár Arany Jánoshoz. Horváth János szerint ebben a keményi gondolatrendszerben (tegyük hozzá: nemzeti jellemképben) van adva a magyar klasszicizmus világnézeti, erkölcsi, sőt filozófiai alapvetése. (Uo.) Arany pedig — az irodalmi Deák-párt kritikusai és Horváth János szerint is — ennek a keményiszigmondai nemzeti jellem-

* (Forradalom után 15—101. K. Zs. Ö. M. XII. kötet.)

képnek, morális eszménynek, filozófiának megtestesülése — nemcsak egyéniségében, hanem műveiben és irodalmi tudatában is. „Alig kell bizonyítanunk — írja Horváth János —, hogy azok az 1849 után sükségesnek ítélt tulajdonságok Deák hatása nélkül is megvoltak Aranyban, de a váltott körülmények között még időszerűbben nyilatkozhattak“ (Uo. 445.). Nem kell sok magyarázat talán ahhoz sem, hogy a forradalom tagadásából születő keményzsigmondi jellemkép valójában csak különös Prokrustes-ágya lehet az aranyjánosi jellemnek és műnek, amelybe hogy elférjen: szívé, agyát és gerincét kellene megnyomorítani. Nem tagadjuk, Arany jellemének és műveinek egyes elemei emlékeztetnek a keményzsigmondi ideál-típusra. De Aranyt mint a Kemény Zsigmond-féle nemzeti jellemkép pregnáns megtestesítőjének felmutatása: Arany meghamisítása, életművének torz értelmezése, lényegileg: elszakítása 1848-tól.

Horváth János az így szemlélt Arany magaslatáról tekintti át Petőfi pályaképét. Egy forradalmat megtagadó, a monarchiához konformisan idomuló nemzeti jellemképet tesz magáévá, a haladással egy lényegében konzervatív magyarság-eszményt szegez szembe, kimondatlanul is az 1849 utáni apologetikus — forradalomellenes irodalom eszményeihez méri Petőfit; azt a hagyományt követi, amely a nemesi liberalizmus szellemében értékelte Petőfit (irodalmi Deák-párt). Hangsúlyozzuk: itt nem egyszerűen arról van szó, hogy Horváth János Arannyal méri Petőfit, Aranyt magasabbra látva Petőfinél, hanem arról, hogy *Horváth János egy Kemény Zsigmondhoz, az irodalmi Deák-párthoz idomított Arany kilátójából néz Petőfire*. Így aztán Aranyon keresztül nemcsak Petőfi és Kemény lesznek egy töretlen folyamat képviselőivé,⁷ hanem mindez, ami a Petőfi-képen nem egyeztethető össze a keményzsigmondi-aranyjánosi ideáltípussal, valamiképpen árnyékba kerül.

Petőfinek ilyen való szemlélete az irodalmi Deák-párt köreiben kezdett kialakulni, s — mutatis mutandis — folytatódott Asbóth Jánosnál, a keményi iskola reakciós tanítványánál. Érdemes itt megállni, s szemügyre venni Asbóth *Három nemzedék* (1873) című tanulmányát, amely a maga színvonalasan reakciós mivoltában sűrítve és meztelenül adja a nemesi liberalizmus nemzeti jellemképét és azt a reakciós fejlődés-vonalat, melynek csúcsa nem 1848, hanem 1867. Asbóth szerint Széchenyi költőpárja Vörösmarty, Kossuthé Petőfi, Deáké Arany. Deák és Arany „Nemzeti kinyomatban, tiszta magyarságban határozottan felülmúlják Kossuthot és Petőfit“ (Irodalmi és politikai arcképek 1876. 44.). Aranyt és Deákot soha nem ragadtatták a „koreszmék és a cosmopolitikai áramlatok végletei“ a „magyar érdekek kockáztatására“. Petőfi erős külföldi ihletettsége mellett Arany és Deák „tisztá magyar mindenütt“, műveltségük erősebben gyökerezik a magyar talajban, mint Petőfié és Kossuthé, a népben rejlt erőt „nem kevésbé ismerik és használják fel“ mint Kossuth és Petőfi, „de tisztábban és jobban tudják érvényesíteni“ (Uo. 44—45.). Végezetül arra a következtetésre jut (Asbóth, hogy Kossuthban és Petőfiben (de már Széchenyiben és Vörösmartyban is) a „komédiáskodásnak“ olyan jelenségeivel találkozunk, melyek teljesen hiányzanak Aranyból és Deákból. Petőfi és Arany összevetése e szerint így alakul: „Aranynál sehol sem találjuk a bizarnnak, a dagálnak, a világfájdalomnak, a cosmopolitaságnak azon elemeit, melyek Petőfit gyakran zökkentették ki a népköltészet... igaz hangjaiból... de nem találjuk nála a népiesnek pórias és közszerű elemeit sem“. A népköltészet Aranyban éri „legszebb nialát“ mivel a műköltészet egész tisztultságával a legmagasabb eszméket és szépségeket is úgy tudja előállítani, hogy a nép egyszerű elméjére és mesterkéletlen szívére is hathatnak“ (Uo. 46.). „Petőfiben a komédiáskodás (színészkedés, szerepjátszás? P. P.): a dagály, a bohózat, és maga külső megjelenése, mely később a torzonbörz vadgeniek nemzedékét szülte“ (Uo. 48.). Ezzel szemben Arany (és Deák) „legnagyobb ereje a megnyugtatóban, kiegyenlítésben és kibékítésben, a harmonikus alkotásban van“ (Uo. 48—49.). Nem hat ránk az újdonság erejével ez a jellemzés. Szellemét megismertük már Kemény röpirataiból, a terminológiát pedig azokban a definíciókban látjuk viszont, melyeket Horváth János a nemzeti klasszicizmusról adott.

Eredetileg felvetett kérdéseinkre — a vizsgálatának milyen principiumából és milyen irodalomtörténeti fejlődésvonalból kiindulva rajzolja meg Horváth János Petőfi pályaképét, hogy azon oly döntő jelentőséggel bír a „szerepjátszás“ — most már nemcsak elméleti jellegű választ adhatunk, hanem konkrétabb, irodalomtörténeti sőt politikai érdekű feleletet is. Horváth János a XVIII. században induló irodalmi fejlődés csúcspontját, betetőzését Arany Jánosban véli felfedezni; benne látja a nemzeti klasszicista ízlés teljes beérését. Aranyban látja megtestesülni azt a magyarság-eszményt, azt a nemzeti attitűdöt, amelyet legélesebben Kemény Zsigmond fogalmazott meg a szabadságharc bukása után írt, a 49 utáni nemesi megalkuvás szellemében született apologetikus politikai esszéiben. Horváth János irodalomtörténeti

⁷ Arany „mint a nemzeti klasszicizmus egyik legfőbb képviselője mintegy eleve összehangolva lehetett nemcsak az ízlés mintaadójaival, Petőfivel, hanem annak kivált 1849 után nagyhatású továbbalakítójaival, Kemény Zsigmonddal“ (Tanulmányok 394—395.).

koncepciójának gyökerei Gyulai Pálhoz, az irodalmi Deák-párthoz nyúlnak vissza. Petőfi-szemléletét — akarva-akaratlanul is — a keményzsigmondi magyarság-eszményhez „igazított” Arany szupremáciája határozta meg, s ez a szupremácia — horváthjánosi értelemben — nem csupán az irodalmi nyelv tekintetében, hanem a világnézet, erkölcs, magyar specifikum tekintetében is érvényesül. Az így látott Arany János áll legközelebb Horváth Jánoshoz az egész magyar irodalom történetéből, a nemzeti klasszicizmusnak az aranyjánosi beteljesedés értelmében szemlélt kritériumai a látható-láthatatlan belső normái az ő irodalmi vizsgálódásainak is.

Ezek után szinte kézenfekvő annak megállapítása, hogy mindazokat a petőfiségeket, amelyekben Horváth János lényegi (eszme izlésbeli, stílusbeli stb.) eltérést lát a maga Arany-képtől, a „szerepjátszás”, az „ál-Petőfi” körébe utalja. Így lesz „szerepjátszás” a pályakezdő Petőfi lírai vajadásából, mely a magyar költészet forradalmát, a lírai-realizmust sürgeti világra, így hull a „szerepjátszás” gyanúja a Felhők gazdag genezisére s magára a ciklusra is, amely így egy fiktív ideállal való azonosulással egyszerűsödik, így látja újra megjelenni Horváth János a szerepjátszó Petőfit a republikánus-radikális politikai lírában, annak is csatánóiában, a királyellenes versekben.

Ez a válaszunk talán tetszetős (és lényege szerint igaz is), mégis magában rejtje a probléma leegyszerűsítésének veszélyeit. Mindeddig csak azt hangsúlyoztuk, ami Horváth Jánost Keményhez, Gyulaihoz, az „irodalmi Deák-párt-hoz” fűzi, s nem említettük az elválasztó mozzanatokat (sem azok konzekvenciáit Horváth János Petőfi-képén).

Kemény Zsigmond és a deákpárti kritikusok értékrendje, nemzeti jellemképe, Petőfi líráját Arany epikájának magasztalásával kisebbítő irodalomszemlélete, averziója a forradalommal és a Petőfi-szerűen politizáló költészettel és költővel szemben: lényegileg az 1850-es évek terméke, a kompromisszum-vágy és konformista törekvés együttes szülötte az önkényuralom viszonyai között, a nemesi liberalizmus 49 utáni arcátalanának tükrözője. Az a törekvés fejeződik ki ebben az irodalomban, hogy 48 társadalmi-radikális (forradalmi) tendenciáinak teljes elvetése és megtagadása révén valamit megtartson 48 nemzeti nimbuszából egy létrejövő osztrák—magyar harmónia, azaz egy összmonarchikus koncepció alapján. (Ebben is vannak fokozatok: Gyulai például sokkal többet lát 48 szabadságharcos oldalából mint Kemény, sokkal többet és tisztábban őriz meg 1848-ból, mint általában a deákpártiak.) Ennek az irodalomnak aktuális politikai célzata olyan erősen él magukban az irodalomtörténeti-esztétikai fejtegetésekben is, hogy a politikai előítéletek olykor uralkodó szemponttá nőnek, — ahogy ezt különösen Salamon Ferencnél tapasztaljuk. Ennek pedig, éppen Petőfire nézve, az a következménye, hogy Salamon esszéiből egy nyers és ingerült értetlenség árad a költő felé, különösen ami politikai tevékenységet (költői és közéleti téren) illeti. Ez a súlyos politikai előítélet viszi rá Gyulait arra, hogy mellőzze Petőfi politikai lírájának elemzését, prejudikálva azt, hogy lírájának ez a része másodlagos jelentőségű.

Horváth János Petőfi-könyvéből sem hiányzanak politikai előítéletek — teszem — a költő forradalmi-politikai tevékenységét illetően. De Horváth János könyvében már nem hatnak oly elemi erővel, minden gondolatra ráterpeszkedő aktivitással az 1848-at torzító törekvések, gondolatmenetében már nincs jelen oly aktuálpolitikai eréllyel az 50-es évek konformizmusa, mint az „irodalmi Deák-párt” kritikusainál. Az a közel háromnegyed évszázad, mely könyve megjelenését a szabadságharc korától elválasztotta, minden torzító, kiforgató, opportunus törekvés ellenére is, növelte a magyar népben, sőt a magyar közvéleményben 1848 fényét, leszűrte s — felében-harmadában — ki is mondhatta történelmi tanulságait, 48 jelképpé nőtt — a hivatalos értelmezéseknél tisztább és vonzóbb jelképpé. Mindez — s tegyük még hozzá: a monarchia széthullása — tükröződik Horváth János 48-szemléletében, 48 nemzeti-szabadságharcos hagyományának elérésében.

Ennek következtében Horváth János sokkal több esztétikai megértéssel elemzi Petőfi politikai líráját, mint Gyulai Pál vagy Salamon Ferenc, s a szemléletére jellemző nagyfokú tárgyi hűség — bár nem törheti át a szellemtörténet korlátait — gyakran megakadályozza a politikai előítéletek nyers belesodródását az esztétikai elemzésekbe. Nem azt állítjuk, hogy a tárgyi hűség, az irodalomnak lelkiismeretes „sachlich” szemlélete kiegyenlíti (kiegyenlítheti) vagy kiküszöbölheti a politikai előítéleteket. Erről nincs szó. De a konkrét munkafolyamatban a tárgyi hűség csökkentheti, fékezheti a politikai előítéletek romboló hatását. Mint ahogy azt Horváth János Petőfi-könyvében tapasztaljuk.

Hogyan kapcsolódik mindez a „szerepjátszás”-hoz? Úgy, hogy a „szerepjátszás” nem szubjektív előítéletek kategóriájaként jelenik meg Horváth János gondolatmenetében, nincs pejoratív értelme (de a szerepjátékból eredő *ál-Petőfi*-nek már van!), s szó sincs arról, hogy a „szerepjátszás” jegyében látott pályaszakaszokat vagy vercsoportokat Horváth János nyílt averzióval kezelné vagy degradálná. Nem, tárgyilagossága megóvja ettől. Ennek az objektivitásnak eredménye, hogy Horváth János nagy érzékenységgel, finom elemzésekkel mutat rá Petőfi „szerepjátszásának” tényleges vonásaira is, amelyeknek létezését a maguk

helyén és a megfelelő összefüggések között nem vonjuk kétségbe. De megnyilatkozik a „szerepjátás” kategóriájának szubjektív értelme abban, hogy Horváth János szerint a „szerepjátás” vezető, alapvető tulajdonsága Petőfi költészetének, kiinduló-pontja lírája és epikája értelmezésének. Abban, hogy Horváth János a tényleges szerepjátás mozzanatait kiterjeszti olyan vers-rétegekre is, amelyekre ez nem jellemző, amelyeknek lényege ebből nem érthető meg, vagyis: ezeknek a verseknek *mint a szerepjáték termékeinek* értelmezése eltorzítja jelentésüket, csökkenti jelentőségüket a magyar líra fejlődésében, *kiforgatja* a költeményeket a Petőfi pályán végzett tényleges funkcióikból, objektíve alábbszállítja líraiságuk, lírai realizmusuk hitelét (hiszen a horváthjánosi elfogulatlanság szintjéről nézve is magasabb a lírai hitelértéke a nem-szerepjátás verseknek, mint a szerepjátásóknak), „súlytalanít”-ja ezeket a költeményeket. S akarva-akaratlanul is, ha Horváth János a „szerepjátást” mint a költői fejlődés egyik alapvető mozzanatát kezeli is, ha uralmát csak 1844-ig állapítja is meg, ha a szerepjáték hajlamát Petőfi eredeti lírai készségének tekinti is, — pályaképen végighúzódikey választóvonal az *igazi* Petőfi és a *szerepjátásó* Petőfi (ennek része az ál-Petőfi) között, s bár a klasszikus eredményeket egyiktől sem vitatja el, az így értelmezett „szerepjátás” jelenti azt az elemet a Horváth János rajzolta pályaképen, amely objektív igényű és látszatú összegezés (és Petőfire-alkalmazása) a korábban elemzett előítéleteknek, a magyar irodalom fejlődéséről alkotott szubjektív felfogásnak.

Ami már most azt a megállapítást illeti, hogy a „szerepjátásó” Petőfi voltaképpen a Horváth János Arany-képével *nem harmonizáló* Petőfit jelenti, ezt oda kell módosítanunk, hogy *ez is* bennefoglalja a „szerepjátás” körében, de nem csak ez: hiszen a szerepjátás tényleges vonásai mellett olyan klasszikusnak ítélt verscsoportok is idetartoznak Horváth János szerint, mint a népdalok és zsánerek. De mindezt figyelembe véve is: a „szerepjátás” horváthjánosi felfogása Petőfi fejlődésében bizonyos költői „súly”-különbséget is jelez — Petőfi és Arany között, Arany javára, s ennek a különbségnek végső tartalma az az igaznak vélt magyarság-ideál, nemzeti jellemkép, amelynek megtestesülését Horváth János Arany életművében látja, s amelyhez ő maga is vonzódik. De fontosnak tartjuk ismételtten hangsúlyozni: mindez nem előítéletek, szubjektív elfogultságok, nyers averziók formájában jelenik meg a Horváth János által rajzolt Petőfi-pályaképen, hanem objektív módon, a szerepjátás kategóriájában. De ennek az objektív színezetű kategóriának világosan feltárható a szubjektív tartalma, s ez a szubjektív tartalom — „petőfietlen”. Ennek a „petőfietlenségnek” pedig a Petőfi-monográfia megjelenése idején, 1922-ben, súlyos jelentése és hatása volt. A benne kifejeződő magyarság-szemlélet, nemzet-ideál a magyarságot fajiságában, temperamentumában, jellemében látta és láttatta *idegennek a forradalmiságtól*, s ez a gondolat 1919 után, a huszas években, nem kevésbé volt igaztalan, mint 1848 után, az ötvenes években. Ez a gyökeresen forradalom-ellenes szemlélet vet árnyékot Horváth János Petőfijére is, szerepjátásának minősítve azon tulajdonságait és lírai eredményeit a költőnek, amelyekben legtűrelmetlenebbül, legmarkánsabban nyilatkozik meg a változtatásra, modernsége, „szélsősége” és forradalomra érett magyar nép.

POZSONY ÉS A JOZEFINIZMUS

A magyar janzenizmus történetében¹ Pozsony, Nagyszombat és Kassa, mint szellemi centrumok — pro és contra — nagy szerepet játszottak nemzetközi vonatkozásban is. Ha dogmatörténeti előzményeitől eltekintünk, a XVII. század közepétől fogva a vatikáni zsinatig (1870) tartott a harc olyan hittételek és eretnekségnek bélyegzett vélemények körül, amik a kereszténység kereteiben élő emberiség világnézetének és életformájának, magán- és közéletének lényegbe vágó problémái voltak² és amelyek mélyen belenyúltak az egyház és az állam egymáshoz való politikai, szellemi, gazdasági viszonyának változó rendezésébe is.

Pozsony szinte Bécsnek külvárosa volt és szorosabban kapcsolódott a császári udvar körüli szellemi és politikai élethez. Könnyen érthető, hogy a jozefinizmusnak első magyarországi állomása Pozsony lett.

Fönnmaradt egy könyvtári jegyzék az 1780 körüli időkből (*Catalogus librorum qui venales prostant apud Michaellem Benedict. et Soc. Bibliopolas Posonienses*): a 248 lapnyi bibliográfiában föltűnő és a korra jellemző a teológiai könyvek nagy hiánya. Viszont raktáron voltak a pozsonyi könyvkereskedőnél az osztrák egyházjog egyik jozefinista megalapítójának, a gallikán-szellemű P. J. Riegernek, a bécsi papnevelő tanárának művei (1758 stb.), valamint a szabadgondolkodó, cinikus Sonnenfels³ kiadványa (Therese und Eleonore, 1769).

Az alábbiakban Pozsony XVIII. századi szellemi életéből két mozzanatot ragadunk ki. Az első Vincentius Lirinensis *Commonitorium*ának Baluzius jegyzeteivel való reimpressziója (Posonii 1764), amely még a terézianus korszakra esik, de már jelzi a jozefinista valláspolitikai eljövételét. A másik a pozsonyi generális szeminárium, az államosított papnevelde, amelynek messzeágazó hatásai voltak Magyarországon.

Mindkét mozzanat, az állami és egyházi hatalom XVIII. századi harcában, a világi erőknek kedvezett.

I. Vincentius lirinensis

Vincentius pozsonyi prezenciája jellemző a kétarcú korra. Az eretneküldöző, gall-római egyházatyának és szentnek (megh. 450 körül) Intelmeit — *Commonitorium pro catholicae fidei antiquitate* (434 körül) — több kiadásban is fölújították. Leghíresebb ezek közül a Baluzius gondozásában jelent meg, 1663-ban.

A dél-franciaországi Saint Vincent de Lérins a földi zarándokolónak biztos fegyvert akart adni a hitbéli újításokkal szemben. Műve, amelyet a közfölfogás az ókori kereszténység egyik remekművének tart, abból az alaptételből indul ki, hogy a kereszténynek csak azt kell hinnie, amit mindenütt, mindenkor és mindenek hittek: *quod ubique, quod semper, quod ab omnibus traditum est*. Ez a tétel igen tág fogalmazású és különböző magyarázásokra adhat lehetőséget.

Vincentius Lirinensis neve és műve többször szerepel a Duna vidékén. A pápai abszolutizmussal szemben szabadságokat követelő híres gallikán gyűlés (1682) négy tétele ellen tiltakozó Szelepcsényi-féle nagyszombati pástörlevelet egy névtelen kölni rőpirat — *Notae in*

¹ Vö. A janzenizmus kutatása Középeurópában (Kolozsvár, 1944, 188° lap) c. dolgozatomat, amelyből a háborús viszonytárságok következtében csupán néhány példány maradt. — B. Zolnai, Ungarn und die Erforschung des Janzenismus. Festschrift für Ed. Winter, -Berlin, Akademischer Verlag, 1956, 48 lap.

² Hogy egy-egy ilyen probléma, anélkül, hogy a fórumon lejátszódó közügy lenne belőle, ma is fölmerül vallásos miliőben, arra példának idézhetjük a protestáns André Gide egyik hívő regényalakjának (*Les Faux-monnayeurs*, 1925, 319 és 322) kijelentéseit: „... Dieu s'amuse. Ce qu'il nous fait faire, il s'amuse à nous laisser croire que nous voulions le faire. C'est là son vilain jeu... Je ne suis qu'un jouet entre les mains de Dieu”. Ez a fölfogás azonos a Mikes Kelemen és Rákóczi Ferenc által is idézett ovidiusi kijelentéssel: *Ludit in humanis divina potentia rebus* (Ex Ponto IV, 3, 49).

³ Vö. róla Ed. Winter, Der Josefismus, München, 1943, 139.

censuram stb., 1683 — megtámadta és érvelése közben egy nem a lényegre vonatkozó dologhoz Vincentiust idézi. Az a tény, hogy kontroverziákban két ellentétes, pl. pápapárti és antiejzsuita vélemény ugyanarra a tekintélyre hivatkozik, megszokott dolog, különösen a janzenizmus történetében. Elég, ha Augustinus évezredes viszontagságaira gondolunk... A *Commonitorium* 1752-ben a nagyszombati jezsuiták „gondozásában” is megjelent.

Pozsony tizenkét évvel később kapcsolódik bele Vincentius Lirinensis irodalmába, reimpressziójával és Baluzius jegyzeteivel⁴. A pozsonyi kiadás Admonitiója megemlékezik Stephanus Baluziusról, aki a munkát először adta ki tudós jegyzetekkel és megemlékezett Joannes Launoius párizsi doktorról is, a *criticus eruditissimus*ról, aki könyv nélkül tanulta Vincentius Lirinensis *Commonitorium*át... Ez a Jean de Launoy⁵ a többszörösen indexen levő gallikán vezérek közé tartozik; a pápai primátus tagadója; Richerne és az egyházi alkotmány demokratizálásának híve. Az a hír járta róla, hogy több szentet detronizált az égből, mint amennyit tíz pápa kanonizált. Bayle, a tolerancia apostola, mondotta Launoyról, hogy minden évben egy szentet kitagad a menyországából...

Vincentius Lirinensis könyvét a heretikusok ellen írta, de ebben a XVIII. századi föltálatásban a gallikanizmus és a janzenizmus malmára hajtja a vizet, mikor a hit anyagának föltételül az *universitatem* és a *consensum* állítja oda (pozsonyi kiadás, 18), nem gondolva arra, hogy ezt a magától értetődő dolgot valamikor a pápai abszolutizmus ellen fogják fölhasználni... Egyetemeség: amit az egész földkerekségen hisz és vall az egyház. Megegyezés: amit minden püspök elfogad hittételnek és definíciónak. Nyilvánvaló, hogy a hit meghatározó kritériumainak ez a széles kerete a centrifugális erőket támogatná az egyházban.

Vincentius fölveti a kényes kérdést: mit kell tenni, ha egy kisebbség elszakad az egyetemes hittől, vagy pláne, ha maga az egyetemeség tagadja meg az igazságot? Ragaszkodni kell a Régiséghez, ami aztán megóv az újítók csalásaitól! De mi a teendő, ha magában a Régiségben is tévelygés találtatik? (19.) Ilyenkor az egyetemes zsinatnak határozatai érvényesek: *Universalis Concilii Decreta*... Baluzius jegyzetben hozzáfűzi, hogy van egy variáns ennek a szövegnek, amely az „*Universalis Ecclesiae decreta*” kifejezést használja, de ő az első fogadja el (28). Mindenképpen hiányzik ebből a definícióból a pápa személye: ez a tény a pápaság és reformkatolicizmus XVIII. századi harcának idején erősebb reliefet kap.

Vincentius Lirinensis az V. században még nem tudhatta, hogy mivé alakul a pápai hatalom gyakorlata. Erről nem is beszélhetett tehát. Zsinórmértékül a kánonokra hivatkozik és a papok egyetemes megegyezésére. Ezt a követelményt Baluzius megtoldja bővebb magyarázattal, amely négy fokozatot állít föl a kánonokra vonatkozólag: 1. legfőbb tekintély a Biblia; 2. a mindenütt elfogadott doktrina (ez persze sokszor vitatható); 3. sértetlenül fenntartandó, amit a püspökök (!) egyértelműleg hisznek: *si quid in commune de causa fidei senserint Episcopi*; 4. a hagyományok, az antiquitas, aminek mibenlétét nem magyarázza Baluzius, csak hozzáteszi: *si sequamus has regulas, nunquam faciemus haeresim*. Mindez tág teret enged a kontroverziáknak.

A püspökök tekintélyének hangsúlyozása és a pápa meg nem említése nyilván arra vall, hogy a régi szöveget a jelenkornak szánták a pozsonyi kiadás... Mind a két szerző, Vincentius is, Baluzius is, episzkopalista hangot látszanak megütni, ami kedvezett a jozefinizmusnak. De Vincentius ártatlan ebben, mert az V. században, az akkori közlekedési és összeköttetési viszonyok között és az egyház centralizált adminisztrációjának kialakulása előtt nem is lehetett más. Baluzius azonban, akinek az avignoni pápáról szóló munkája (1693) indexre került (Reusch, II, 137 és 367), és aki a kontroverziákban sokat szereplő, gallikán Petrus de Marcának *De concordia sacerdotii et imperii seu de libertatibus Ecclesiae gallicanae* (1641) c. munkáját 1704-ben újra sajtó alá rendezte, és aki Marcát a *Commonitorium* jegyzeteiben idézi: nagyon jól tudta, hogy mit csinál és a teológiai vélemények kulisszái mögé látott.

Íme egy bizonyító példa. Vincentius ártatlanul elmeséli, hogy boldog emlékeztető István pápa püspöktársaival egyetemben intézkedett az újítások ügyében: *cum ceteris quidem collegiis suis*. Baluze rögtön rácsap a helyre és megállapítja, hogy Vincentius egyenrangúságot látszik föltételezni a pápa és a többi püspökök között. (A XVIII. század közepén túl, a pozsonyi kiadás idején, még erősebb polemikus hangsúlya és Róma-ellenes éle volt ennek a Pozsonyból propagált kijelentésnek.) Itt megragadja az alkalmat Baluzius, hogy Augustinusra hivatkozzék, aki — mint írja — nem tesz különbséget a karthágói és a római püspök tekintélye között.⁶

A tendencia, a római pápa tekintélyét az ősiségből vett példával kisebbiteni, nyilvánvaló. Baluze maga is visszairad a szavainak következményeitől és sietve alibit igazol: mind-

⁴ S. Vinc. Lirinens. Comm. adversus haeres. Notis illustravit Steph. Baluzius, Posoni 1764. — Vö. még a Comm. bécsi kiadását (1809). — Az olasz Orsi írt egy opusculumot Vinc. Lirinensiről, amelyet a páviai janzenista Zola újra kiadott. — Jemolo, II gl'ansimo in Italia, 1928, 334.

⁵ Launoyus, 1603–1678. — Reusch, Index der verbötenen Bücher II. 578 stb.

⁶ Pozsonyi kiadás, 29. — A kérdéses Augustinus-hely (Lib. de unico baptismo, c. 14): „Duo erant eminentissimum Ecclesiarum, Romanae scilicet et Carthaginensis, Episcopi, Stephanus et Cyprianus ambo in unitate catholica constituti”.

azonáltal — teszi hozzá — a római pápa mindenkor az első volt. *Semper habuisse primum in toto, orbe.* (Az is igaz, hogy primátus még nem jelent infallibilitást.)

A tizedik fejezetben a Szent Ágoston által is üldözött pelagianusokat, a korlátlan szabad akarat hirdetőit, kuruttyoló békáknak, szűnyogoknak nevezi Vincentius. Ennek a szent haragnak az augustinista janzenisták csak örülhettek.

A 21. fejezetben az egyetemes egyház tévmentességéről beszél Vincentius. Pápai, ex cathedra deklarációról még nem tud, ami a janzenizmus és jozefinizmus szempontjából lényeges körülmény. Ellenben beszél a püspökök — *totum corpus praepositorum* — megegyezéséről, akik leitérményesei a csorbítatlan doktrínának (69). Baluzius siet hozzátenni, hogy az egyházat a püspökök alkotják: *Ecclesia enim est in Episcopis!* 1764-ben ez is polemikusan hangzott. A 27. fejezetben a conciliumokat jelöli meg Vincentius a hit szabályozóinak. A heretikusok hiába hivatkoznak a Szentírásra (30. fej.)... (Pedig ezt még Baluzius korában is megtették, éppen a gallikánok és a janzenisták, de éppen az egyetemes zsinatok érdekében.) Az ilyenfajta Diabolusokkal szemben Vincentius ismét a *consensio Catholicorum* később sokat vitatott elvére hivatkozik és — miként a janzenisták — az egyetemes zsinatok határozataira, amelyek mindeket megelőznek.

Említsük még meg, — nyilván szintén a Bécs körüli antikurialista atmoszféra hatásának tulajdonítható — hogy Vincentius munkája magyarul is megjelent Pozsonyban, Alaxay József Tamás fordításában (1793).

II. A generális szeminárium

A legnagyobb esemény Pozsony XVIII. századi életében kétségkívül a generális szeminárium megalapítása és hatéves fönállása volt (1784—1790). Érthető, hogy II. József egyház-reformáló és a janzenizmusnak kedvező intézkedései között első helyen szerepelt a papnevelés egységesítése és államosítása. Ezt a célt szolgálták — a római, ultramontán szellemű és kurialista Collegium Germanicum-Hungaricum ellensúlyozására mintául létesített páviai kollégium⁷ mellett, ahol janzenisták, febronianusok, jozefinisták tanítottak — a bécsi, brünni⁸ és prágai generális szemináriumok. A janzenista szellemű magyarországi papnevelést Budára és Pozsonyba⁹ központosították. A magyarok részére Egerben, a horvátok részére Zágrábban is volt ideiglenesen generális szeminárium.

A pozsonyi generális szeminárium szervezetének mintájául a páviai szolgált. 1784-ben nyílt meg 418 növendékkel. Első kormányzója Szabó András (Éndre), a budai teológia igazgatója lett, akit tanítványai igen szerettek.¹⁰ (Szellemi hatásáról vö. alább.)

1. A tanárok

Nem érdektelen és a Franciaországból kiinduló kontroverziákra, a jozefinizmus...ancia kultúrájára utal, hogy a pozsonyi generális szeminárium legtöbb tanulmányi vezetője beszélt vagy olvasott franciául.¹¹

A tanárok közül említésre méltó, betűrendben első helyen Bertoni Flóris, aki Belgrádban született (1734) és a nagyszombati jezsuitáknál publikált két ájtatos munkát.

Dezséri Béli József (1757—1847) a jozefinista Bécsben végezte a teológiát. A jozefinista és forradalmi mozgalmak lezajlása után 1811-ben egy munkát publikált az állami beavatkozás ellen *Animadversiones in libellum: de potestate et jure status in bona ecclesiae* címmel. Később szepesi püspök lett...

Frank György (1742—1822) a nyolcvanas évek végén igazgatója lett a pozsonyi generális szemináriumnak. A *toleranciáról*, II. József egyik humánus főszemjéről szóló munkája kéziratban maradt. 1783-ban Budán publikált egy latin egyháztörténeti bevezetést. Németből latinra fordította az angol Humphry Ditton apologetikai munkáját *Veritas religionis christianae* címmel (1811).¹² A szerző, Ditton († 1715), non-konformista, presbiteriánus családból származott.

⁷ Vö. erről A janzenizmus európai útja c. tanulmányomat, Bp. 1933, 27 és 19. — Andreas Steinhube, *Gesch. des Koll. Germ.-Hung.*, 1906. — Tóth László, *Katholikus Szemle*, 1932, 180. — Rota tanulmányai a *Bollettino della Soc. Pavese* 1906—8. és 1912. évf. — Reusch, *Index der verbotenen Bücher*, II, 956. — Ed. Winter, *Der Josefismus*, 1943, 175.

⁸ Ed. Winter, I. m. 179.

⁹ Vö. Halmos Ignác, *Magyar Sion*, 1892. — Egy volt pozsonyi növendék-pap visszaemlékezései, *Religio és Nevelés*, 1846, 313.

¹⁰ Elt 1738—1849, 1760: doktor. A nagyszombati növendék-papság aligazgatója. 1768: a pozsonyi káptalan kanonokja. 1776-ban, a jezsuiták felszámolása után, a nagyszombati teológiai kar igazgatója. Kormányozta a bécsi Pazmaneumot is.

¹¹ Vö. Hermann Egyed, A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája, 1932, 14.

¹² Ex G. V. Goetteni versione germanica in latinum translatus. — Az eredeti először 1712-ben jelent meg Londonban.

mazott, később azonban átlépett az episzkopalista egyházba. Könyve a deisták ellen harcolt. Franciaírá Armand de la Chapelle, németre Goetten hannoveri szuperintendens fordította. Frank fordítását Vilt József győri püspök¹³ támogatta, látva az erkölcsök lazulását és az emberek romlottságát („considerans deplorandum morem laxitatem, humani cordis corruptionem...”) A fordító katolikus használatra alkalmazta és expurgálta a szöveget. Az időközben kanonokká kinevezett egykori állami-jozefinista teológus új szelleme megmutatja magát egy megjegyzésében, ahol Fénelonról, a kiátkozott quietizmus apostoláról, így nyilatkozik: „Vere magnus quia sui victor.”¹⁴ Sedes Apost. iudicio humiliter se submitit”. Frank György mint győri püspöki helynök halt meg.

Horváth Mihály jezsuita (1728—1810) pályája jellemző az aufklärista korra. Nagyszombatban még Loyolai Szent Ignácról ír panegyricust (1756 és 1758). Tíz év múlva kilép a rendből és mint a bécsi egyházmegye papja regelspruni plébános lesz. Aztán a tolerancia apostolának, Marmontelnek *Bélisairé*-jét ülteti át latinra (1771). 1780-ban kiad Bécsben egy *Elogium Mariae Thersiae* című munkáscskát, ami szintén a kormányzati irányhoz való csatlakozását jelentette. Háromkötetes *Theologia pastoralis*a (Vindobonae 1780—1781, később Pozsonyban is, 1790) a janzenista reformkatolicizmus hívének, Lauber-nek¹⁵ és a jozefinista Giftschütznek szellemében készült.

Hubert Ferenc (1743—1800) a bécsi teológián hallgatott (1765—1766). 1783-ban pozsonyi kanonok lesz, ugyanakkor egy kétkötetes dogmatikát publikál Budán, amelyet II. József intenciói szerint a „haszontalan” dolgoktól megtisztított.

Krammer Ferenc a bécsi teológiát végezte. 1814 és 1818 között a nagyszombati jezsuiták adták ki *Fragmentum isagogicum de Religione et Ecclesia, Sola Salvifica, et de neotericae Catholicitatis originibus c. munkáját.*

Bonyhádi Perczel Imre (1733—1795) Nagyszombatban kiadott székfoglaló értekezése — *Dissertatio inauguralis theologica de potestate Ecclesiae in actus internos* — nyilván nem volt olyan jellegű, hogy alkalmatlanná tette volna őt a generális szemináriumban való oktatásra... Van egy kézírata a nyitrai egyházmegyei könyvtárban, *Institutiones theologiae dogmaticae* címmel.

Szvorényi Mihály (1750—1814) a teológiát 1769-től az akkor már jozefinista Bécsben végezte. A teológia doktora lett. 1784—1786 a zágrábi teológián, 1788 és 1790 között a pozsonyi generális szemináriumban tanított. A jozefinista reformkatolicizmus híve volt. 1785-ben Bécsben és Zágrábban publikált egy erre vonatkozó könyvet (*Idea Encyclopaediae Theologicae, secundum Viennensem Studii Theologici Reformationem proposita*).¹⁶ 1786-ban a pesti egyetemi teológia egyháztörténeti katedráján foglalt széket. Beszéde *Sermo ad auditores theologos* címmel nyomtatásban is megjelent, Verhovác zágrábi kanonok, pesti rektornak ajánlva. II. József-ről, mint az *advocatus ecclesiastica*, az egyház védelmezése tiszttségét az állam javára ellátó uralkodóról beszél és dicséri az egri, pozsonyi, zágrábi generális szemináriumok föllállítását, ami az igaz vallás megerősítését szolgálja. (*Vera religio*: itt polemikus értelemben veendő.) Hivatkozik Szvorényi (10. old.) Vincentius Lirinensis (vö. főntebb) definíciójára (*Commonitorium*, I, c. 3), amely szerint a hittételekhez egyetemesség (*universitas*) és mindenütt való elfogadottság szükségeltetik (*quam tota per orbem confitetur Ecclesia*). Szvorényi itt a XVI. század egyháztörténetéről szól, ahol a katolikusok vetélytársai (*Catholicorum aemuli*) — nyilván a hitújítókat érti ezzel a szelid megjegyzéssel — önmagukat állították azoknak, akik megfelelnek a Vincentius definíciójának. Ezek között szerepel az előbb említetteken kívül a tanítás régisége (*antiquitas*) mellett az egyházatyák tanúbizonysága (*quos Sanctos maiores ac Patres nostros celebrasse manifestum est*) és a *consensio*, amely Vincentius szerint az egyes papok és mesterek többségének hozzájárulását is magában foglalja: „... consensionem, nempe in ipsa vetustate omnium vel certe pene omnium Sacerdotum pariter et Magistrorum definitiones sententiasque” (Vincentius, *Commonitorium*, uo. és Szvorényi, 10. old.). A protestánsoknak Vincentiusra való hivatkozása érthető, de Szvorényi idézete nincs pro foro interno sem polemikus él nélkül, amikor az egyházatyákra és a papok, doktorok megegyezésének követelményére utal... Az egyház szervezetének teljes demokratizálását jelentené ez a követelmény.

Az egyház szomorói korszakai fölött keseregve — ez is janzenista attitűd — Szvorényi dicsérettel említi az eruditus Baroniust, a kurialista, bár antimolinista egyháztörténészt, de ugyanakkor a janzenizmussal vádolt Tillemont-t is, a Port Royal iskolájának növendékét, Arnauld és Pascal bámulóját,¹⁷ valamint a gallikán Claude Fleury-t (Mikes és Rákóczi olvasmányát) és az indexen levő Bonaventure Racine-t. Szvorényi sürgeti a görög és héber nyelv

¹³ Élt 1736—1813. A teológiát Bécsben végezte, 1756—1761. ¶

¹⁴ Senecának van egy hasonló gondolata (113. lev.): „Imperare sibi maximum imperium est”. A gondolat a Buda Halálában is megjelenik.

¹⁵ Ed. Winter, i. m. 179.

¹⁶ Vö. róla még alább, Horváth Jánossal kapcsolatban.

¹⁷ Vö. róla Sainte-Beuve, Port-Royal.

ismeretét (ez az eredeti forrásokra való visszatérést jelenti), hivatkozva az egyházatyákra, zsinatokra és Mária Teréziának, valamint II. Józsefnek kifejezett parancsára: „*quorum suprema auctoritate praeceptum est, ut publici harum linguarum alerentur magistri.*” (13. old.). A Patrologia művelését elsősorúan fontosnak tartja (16. old), mert ez restituálja a régiséget, visszavezet a bibliai ősföráshoz és megszabadít a skolasztikusok nyűgétől (*scholasticorum tris*). A teológiát, mondotta Szvorényi modern szellemben, meg kell tisztítani a skolasztikusok terméketlen vélekedéseitől és Krisztus szellemében az élethez kell alkalmazni: *disciplinas Theologicas a ieiunis Scholasticorum opinionibus expurgaturum, veram, quae ad mentem Jesu Christi sit, Theologiam exculturum, illamque ad usus vitae humanae constantet et sollicitet traducturum.* (Szvorényi, 17. old.). A skolasztikusok uralma alól újra sóvárgók közül nagy dicsérrel említi Szvorényi az „immortalis” Rautenstrauch Istvánt¹⁸ (*viro aetate nostra celeberrimo*), akinek az a dicsőség jutott osztályrészül, hogy a teológiát megtisztította a fölösleges szöszaporitástól. Szvorényi idézi Rautenstrauch *Entwurfját*, amelyen az állami papneveldek reformja is alapul. Olvasmányul ajánlja hallgatóinak többek között a janzenista Opstraet *Pastor bonusát*, amely körül olyan heves vita folyt magyar konzervatívok és bécsi janzenisták, reformkatolikusok, aufkläristák között.¹⁹ Opstraet mellett idézi Szvorényi a jozefinista Ernst von Firmian passauai püspök pástorlevélét (21). Az egyház és állam viszonyáról szólva idézi Szvorényi Optatus Milevitanusnak (IV. század második fele), az egyház szentjének, a donatisták ellen írt harmadik könyvéből azt a tételt, hogy a teológiát az egyház van az államban (*Ecclesiam in Republica esse*), nem pedig megfordítva. Ebből következik, — folytatja Szvorényi (23) — hogy aki az államban a papi nevet viseli, annak az egyház kánonjai mellett a világi hatalom törvényeit is meg kell tanulnia. A boldog korszak akkor fog eljönni, ha bekövetkezik egyház és állam békés együttélése: „*beata illa, bonisque omnibus semper exoptata Sacerdotii cum Imperio pax et concordia.*” Szvorényi szavaiból regalizmus érezhető ki ott is, ahol a Tridentinum püspökeit idézi, akik az uralkodók protektorátusa alá helyezték az egyházat: „*Reges atque Principes terrae, quos, docentibus ipsis Patribus Tridentinis, Deus sanctae Fidei Ecclesiaeque Protectores esse voluit.*” II. József uralkodása idején félreérthetetlen ezeknek a szavaknak intenciója. A kor egyházpolitikai vitáinak szavait halljuk Szvorényi fogalmazásában, mikor (28) az uralkodók spirituális és a papság világi hatalmát tagadja: „*neque Sacerdotibus fas fit in terris habere imperium.*” Ebből a szempontból boldognak mondható a mai (1786) magyar egyház, fejezi be székfoglaló beszédét Szvorényi. Az ortodox vallás boldog korszakában élünk — „*felicissima Religionis orthodoxae tempora!*” — a békés császár, II. József égisze alatt. A végszavak: „*Pacifico Imperatori vita et victoria!*”

Tompa László (1768—1802) 1775-ben a bécsi Pazmaneum tanulmányi felügyelője lett. 1776—1784 Rómában volt liturgiai tanulmányúton. Hazajövet a pozsonyi generális szeminárium liturgikai és polemikai tanszékére tartották érdemesnek. A katolikus szertartásokról írt kétkötetes nagy munkát (Posonii 1785—1788).

Vizer Ádám²⁰ a jezsuiták iskolájából került ki. Nagyszombatban (1766—7) publikáltak is tőle két munkát a szentek tiszteletéről, ami nem nagyon áll összhangban a janzenizmussal és jozefinizmussal.

A pozsonyi generális szeminárium tankönyvei természetesen ugyanazok voltak, mint a páviai kollégiumban és a bécsi generális szemináriumban. Megemlíthetjük ezek között a bécsi rigorista Schanzanak, Arnault és Nicole, valamint Szent Ágoston hívének²¹ és a protestáns (!) egyháztörténésznek, Schröckhnek²² munkáit (utóbbi világias pragmatizmusáról és gazdag adathalmazáról ismeretes); a filojanzenista bécsi professzorok, Gazzaniga és Bertieri dogmatikáit; Giftschütz és Lauber pasztorális műveit; Tompa liturgiáját (vö. fentebb).

Ismeretes, hogy az antimolinista, reformkatolikus Pedro Maria Gazzaniga²³ levelezésben állott Bellegarde abbéval, az utrechti szakadár egyház propagandistájával és a janzenista Simon von Stock befolyására került a bécsi teológián a tomizmus tanszékére (1760): az *Unigenitus*-bullát az egyház „törvénytelen” gyermekének vallotta és a bulla megtagadását nem tekintette herezisnek... Bertieri Gazzaniga munkájához írt kiegészítést. Schanza szintén levelezett Bellegarde abbéval. A bécsi Lauber Brünbnben adta ki pasztorális teológiáját és a janzenista reformkatolicizmus híve volt.²⁴ Schröckh egyháztörténetén kívül más protestánsok (Bingham, Cavenek) műveit is használták a pozsonyi generális szeminárium tankönyvei között,²⁵ A francia janzenisták és gallikánok — Nicole, Duguet, Fleury — ajánlatos olvasmányokként

¹⁸ Ed. Winter, i. m. 66—7, 94.

¹⁹ Vö. erről a Winter-Festschrift-ben közölt tanulmányomat, Berlin, 1956.

²⁰ Vö. Halmos, i. h. 714.

²¹ Ed. Winter, i. m. 178.

²² Uo. 191. — Wetzler und Welte, VII, 569. — Nem érdektelen és a korra jellemző, hogy az egri érsekségei könyvtár négy példányban bírta a protestáns Joh.-Math. Schröckh egyháztörténetét.

²³ Ed. Winter, i. m. 65—66. — Zolnai Béla, A jan. európai útja, i. h. 29.

²⁴ Ed. Winter, i. h. 179.

²⁵ Tóth László, Széphalom, 1928, 391.

szerepeltek. A könyvtárban pedig Arnauld, Sacy, Van Espen és más eretnekgyanús szerzők vár-ták az olvasókat. II. József azt az utasítást adta, hogy a kazuista és aszkézisre nevelő könyveket, minthogy a fölvilágosult korszellemnek útjában állnak, el kell adni.

A dogmatika tanítását két esztendőre vonták össze. A kazuista Bertoni Flórist elmoz-dították állásából. Helyébe *pascalista*, rigorista tanárt neveztek ki. Papi eskü helyett 1785-től kezdve ünnepélyes fogadalmat kellett tenni, többek között arra, hogy a keresztény vallás tisztaságát a törvénytelen kultuszoktól (nyilván a jezsuiták Mária tiszteletétől és a Jézus szíve imádatától stb.) megóvják, valamint arra is, hogy a teológiából a skolasztikusok terméketlen előítéleteit kiküszöbölik. Mikor a hercegrímás a pozsonyi szeminárium kápolnájában zágrábi püspökké szenteli Verhovác pesti szemináriumi igazgatót, az új főpap a vallás körüli királyi jogok tiszteletben tartását is fogadja (*salvis tamen omnibus Majestatis Regiae circa sacra juribus*).

Egy hittagadó papnövendék vizsgálati aktáiból kitűnik, hogy a fölvilágosult század gyermeke a következő tételeket hangsúlyozta kihallgatásakor : a szentségeknek önmagukban való, *ex opere operato* hatóerejét nem hiszi ; az isteni malaszt hatékonyságát a szabadakaratral összeegyeztetni nem tudja ; a nőkkel való életet megengedett és természetes dolognak tartja házasságon kívül is. Az utóbbi tétel már túlmegy a diszciplína határain : maguk az utrechtiek is megelégedtek a cölibátus eltörlésével.

Mint a korra és Pozsonyra is jellemző tünetről emlékezzünk meg egy esetről, ami a csanádi papnevelőben történt. Egy ötödéves szeminarista 1780-ban arról tartott prédikációt, hogy Krisztus volt az emberiség első fölvilágosítója, *illuminátor*. Az afférnek folytatásaképpen a házi nyomozás öt voltaireánus kispapot kizárásra ítelt. Ezek közül ketten, Stancsics Ignác és Neumiller József, a francia forradalommal való kapcsolatai miatt kivégzett Martinoviccsal kerültek szövetségbe. (Vö. Kovács Sándor, A csanádi papnev. tört. 1908. 120.)

A pozsonyi szemináriumban is fordultak elő hasonló esetek. Seiffert József azt tanította, hogy a kereszténység nem szükséges az üdvösségre. Egyik hí tanítványa a vizsgán azt állította, hogy a papnak — különösen a szűzöken — minden polémiát kerülnie kell. (Ez megfelelt a reformkatolicizmus intencióinak és II. József türelmi rendeletének.) Az elnöklő igazgatót, aki tiltakozott a felelet ellen, csakhamar leváltották. (Vö. Religio i. h. 316.)

Febronianus eszméket, janzenista magatartást terjesztett a generális szemináriumok levegője. Migazzi püspök, a janzenista reformkatolicizmus határozott ellensége, már 1777-ben jelentette VI. Pius pápának : a dogmatikára és erkölcstanra kevés gondot fordítanak, az egyházjogi órákon pedig kritizáló jellemeket nevelnek. Egy osztrák püspök írta belga kollégájának, hogy a generális szemináriumokban tanított tételek között olyanok szerepelnek, mint: az egyház nem tévmentes ; a tridenti zsinat sok dogmája ismeretlen az korban ; a szentségek csupán külsőségei a vallásnak ... (Vö. Pallmann. A m. piaristák, 1914, 50 és 57.)

Ez már a deizmus felé való közeledés.

2. A tanítványok

Hat évi főnnállás után II. József halálával megszűnt a pozsonyi generális szeminárium. Az intézménynek világi szempontból volt még egy különlegesen termékeny oldala : a németesítés levegőjéből a növendékek nemzeti szellemre áhítottak és a teológiának nemzeti nyelven való művelésére merítettek inspirációt. Megállapítható, hogy a jozefinista idők végétől kezdve megszorodnak Nagyszombatban a szlovák nyelvű publikációk.²⁶ A jozefinista intézmény szabadszellemű teológiai irányításával hatást gyakorolt az akkori Magyarország papságának lelki alakulására is. Ez a még kellőképpen meg nem világított tény a kutatás számára nagy feladatot ró. A Pozsonyból kikerült papságnak első lépéseit a Port-Royal szellemével különös módon párosult jozefinizmus irányította. Sokan legyőzték magukban az ott kapott befolyásokat és az ellenkező szellem harcosai lettek. Mások megőrizték a korszellem irányításait. Közülük nem egy magas egyházi méltóságra emelkedett. Alagovics Sándor, Böle András, Cseh István püspökök lettek.

Boskovics János 1785-től 1789-ig tanult a pozsonyi generális szemináriumban (megh. 1838). 1817 és 1835 között Pozsonyban publikálta szlovák nyelven ájtatos műveit.²⁷

Fejér György 1788-ban latin hálaadó beszéddel búcsúzott pozsonyi tanáraitól. Írt több vigjátékot, egy kétkötetes dogmatikát (Budae 1811), amelynek második kötete a *De Deo destinationis humanae fonte* címet kapta. Értekezett a vallási „tűrődelemről” is.

*

Horváth Jánosban (1769—1835) a fölvilágosodás katolicizmusa egyik vezető emberét láthatta. 1788-ban került a pozsonyi generális szeminárium szárnyai alá. Főinspirátora a

²⁶ Zelliger, Pantheon Tyrnaviense, 1931.

²⁷ Zelliger, Egyházi írók, 1893, 53.

filozofizista Csapodi Lajos volt (1729—1801), akitől a fölvilágosodás elleni szellemet tanulhatott volna, de ugyanakkor a janzenista írók becsben tartását is. Csapodi Lajosnak Nagyszombatban jelent meg (1769) egy munkája, amely a kegyelemről szóló tan eretnek-történetét adja (Dissertationes historicae de Pelagio, Semipelagianis, Luthero, Calvino, Mich. Bajo, Jansenio, Pasch. Quesnelio et Congregationibus de auxiliis gratiae).²⁸ Pozsonyi tanárához, Szvorényi Mihályhoz (vö. fentebb) meghitt viszony fűzte. Mesterének egyháztörténeti és jogi műveit sok haszonnal forgatta. Szvorényitől szintén a janzenisták tanulmányozását és tiszteltetését tanulta, és bizonyos „gallikán” hungarizmust, amely az egyházat hajlandó decentralizálni és a polgári hatalom védnöksége alá helyezni. Nem érdektelen szellemi útravaló egy leendő püspök számára.

Veszprémi kanonok korában alapítja meg Horváth János tízezer kötetnyi könyvgyűjteményét, amelyben Nicole mellett, Voltaire és Rousseau is képviselve voltak. Horváth János főműve a janzenizmus szempontjából kétségkívül a Nicole *Traité de la prière*-jének magyar fordítása (*Hittéli és erkölcsi oktatások*, Veszprém 1815). A fordítás szorgalmazója Kurbély György püspök volt, aki bécsi pazmanista korában egy dispután oly sikerrel szerepelt, hogy professzora, Gazzaniga, megölelte őt, ezekkel a szavakkal: „Érdemes vagy arra, hogy tanító-székeembe ülj és én hallgatód öröme lennék”.

A *Traité de la prière* az *Essais de morale* sorozatának egyik külön része. A jezsuiták (Pautouillet) éppen a sorozat kapcsán nevezik Nicole-t a „szekta” egyik hősné. Horváth János előszava szerint Nicole „fölvilágosította” az egyház erkölcsi tanítását azok ellen, akik annak tisztaságát megzavarták... Nemcsak a késői, aufklárista-korbéli, hanem a mindenkori janzenizmus frazeológiája ez Horváth János részéről, akinek pozsonyi élményeken alapuló reformkatolicizmusára jellemző az a kijelentés is, hogy „Nicole fölfedte a hamis ájtatosságnak minden áltatását”. Kemény szavak ezek. Mintha a pápai bullákról tudomást sem venne Horváth János. De még meg is toldja a szavait. Szentatyává avatták volna Nicole-t — folytatja tovább nekielekesedve Horváth —, ha korábbi századokban írja munkáit! A magyar Nicole a generális szeminárium gyümölcse.

Horváth János lelkesen támogatta pozsonyi teológustársát, Fejér Györgyöt, az enciklopédikus *Tudományos Gyűjtemény* (1817) megindításában. Ő maga 1820-ban indít teológiai folyóiratot *Egyházi Értekezések* címmel, amely ötévi fennállása alatt 20 kötetre gyarapodott. Szerkesztői beköszöntőjében, a jozefinizmus szellemében, szükségesnek látja hangsúlyozni, hogy a civódást célzó szörszálhasogatásokat mellőzi.

A haladó folyóirat első kötetében egy névtelen cikk — nyilvánvalóan janzenista inspirációk hatása alatt — a Biblia olvasását szorgalmazza. Egy másik tanulmány az angol protestáns bibliatársulatról szól nagy dicsérrettel! Egy harmadik tanulmány egyik tétele: az egyház nem alapul világi hatalmon. (Aki így beszél, az politikátlan egyházat akar.) A spirituális hatalmat az apostolok kapták, — olvassuk tovább. Péter mellőzésével az apostolok, tehát a püspökök egyforma hatalmának hangsúlyozása: a XVIII. század kontroverziáinak jólismert stílusát visszhangozza.

Az exponált jozefinista és jezsuita-ellenes Kovachich Márton Györgyre, valamint Mura-torira mint forrásra hivatkozik a folyóirat II. kötetének egyik egyházi jogi tanulmánya. A harmadik kötet (1820) Bibliáról szóló tanulmánya a katolikus fölvilágosodás eminens képviselő-jének, a morvaországi származású Johan Jahn-nak (1750—1816) *Einleitung in die göttlichen Bücher des alten Bundes* (1793) c. munkájára támaszkodik főforrásként. Az 1789-től bécsi teológiai professzor Jahn racionalisztikus bibliafölfogása sok vitát támasztott magyar földön is. Reusch (II, 1083) utal rá, hogy Migazzi érsek panaszt tett a császárnál, hogy az *Einleitung* eltér a hagyományoktól, egyes bibliai könyveket (*Jób* stb.) tanközlteményeknek tart és az Újszövetség ördögtől megszállottjait egyszerűen testi betegeknek hiszi... 1804-ben be is tiltják az *Introductiót*, az *Einleitung* compendiumát, amely 1822-ben a római indexre kerül. Annál föltűnőbb hatásának jelentkezése Magyarországon, másfél évtizeddel a betiltás után.

²⁸ Csapodiról jezs. életrajzírója, Anty Illés (Cs. L., Bp. 1942., 11—18) elismeri, hogy Bossuet, Calmet, Dupin, Tournely gallikán eszméi hatottak rá. Csapodi a molinizmushoz csatlakozott, — írja Anty —, de ugyanakkor látta a molinizmus gyöngye pontjait is, ezért Augustinusnak azokat a helyeit is idézi, amelyek nem kedveznek a molinizmusnak. Utal arra is Anty, hogy Csapodi a *De religione revelata* c. művében (1771) a pápai infallibilitásra vonatkozólag nem foglal állást és — szerinte tévesen — állítja, hogy az egyetemes zsinat a pápa fölött áll, ha a pápa kisebbségben marad... Valóban, Csapodi, mint annyi önállóan gondolkodó teológus a századok folyamán, vergődött az augusztinizmus, thomizmus és molinizmus halálójában. De *Gratia* c. művében (CVIII) közli Janseniusnak halála előtt tett lojális, pápához és egyházhöz nyilatkozatát; védi az Unigenitus-bullát (CXXVI); megengedi, hogy a „gratia interior”-nak ellenállhat a bűnös lélek (291); Jansenius érveit cáfolgatja (294), de idézi Szent Pált (ad Rom. 9), aki szerint nem változtathatjuk meg Isten akaratát; a predestinációt ingesnek jelenti ki (164—5), Augustinusra hivatkozva; és kijelenti mintegy végző konklúzióképpen: „in electione hominum inscrutabilia sunt Dei iudicia”. Rákóczi, Mikes és a janzenis-ták valamennyien ezt a rezignációt képviselték...

Az Értekezések 1820. évf. III. kötetének egy másik tanulmánya arról szól, hogy milyen legyen a jó lelkipásztor. Százados téma ez is,²⁹ különböző feleletekkel jezsuita, janzenista-reformkatolikus és aufklárista részről. A pozsonyi generális szeminárium légkörének hatása alatt író veszprémi szerző többek között ezzel a jofezinista hangulattal mondattal válaszol: a jó lelkipásztor „mennyei érzékenységgel lévén, sem méltóságra, sem gazdagságra nem törekszik” (165).

Dicsérettel emlékszik meg Horváth János Egyházi Értekezései (1820, IV) Pucz Antalnak a *babonák ellen* írt tanulmányáról és egy másikról, amelyet Riegger, a bécsi generális szeminárium egyházjogásza után fordított deákiból (*Értekezés az ördögösségről*). A bécsi-pozsonyi szellem mindenütt megnyilatkozik a haladó folyóiratban.

Az 1821-es évfolyam negyedik kötete Kurbély György püspöknek, a magyar Nicole szorgalmazójának biográfiáját hozza (193). Az életrajz kapcsán az „igaz istenességnek” magyar definícióját is kapjuk, amelyben megvan a janzenizmus predesztináló, igazgató *gratidja* és egyidejűleg a szabadakaratot jelentő *cooperatio*.

Az 1822. évfolyam a kantianus filozófia elhárításával kezdődik. (A XVII. század alázatos, Isten akarata előtt meghajló emberének helyébe a gőgös XIX. század az égiektől független és önmaga világát teremtő Embert állítja. Az új Ádám csupán benső törvényeire hallgat. Szabadság és földi haladás minden téren — erkölcsi, politikai és irodalmi cselekvésben egyaránt — a passzív előre-elrendeltség helyett.) Horváth János, Nicole tanítványa, megérezte a theocentrikus világ alkonyodását és minden erejével harcolt Kant „okossága” (racionalizmusa), valamint autonóm, reveláción-kívüli „morális hite” ellen.

Az évfolyamnak egyik cikke (1822, I, 144) ismét az ideális lelkipásztor portréját rajzolja (vö. fentebb). Maga az a tény, hogy a névtelen szerző a penitenciatartás intézésében látja a lelkipásztorkodás centrális problémáját: a régi janzenista morális kontroverziák korára emlékeztet. Az eszmény, amelyet az *Egyházi Értekezések* képe elénk tár: a rigorizmus elveit valósítja meg, de benignus szelidséggel egyesülve. A szelid lelkipásztor voltaképpen rigorista, másfél századdal a janzenista Arnauldnek sok vitát előidéző *Fréquente communionja* után. A cikkíró — a janzenizmus és a reformkatolicizmus szellemében — az első keresztyényekre utal, akiknek sokszor több esztendeig kellett penitenciát tartaniuk s várakozniuk a földolgozásra. Aki az első keresztyényekre hivatkozik, az benne él a rebellis Port Royal körül támadt irodalom levegőjében, amely Rákóczi Ferencnek, Mikes Kelemennek is világa volt.

A világiasodás felé haladás tünete Horváth János egyházi folyóiratában (1822, II, 136) egy kritika Endrődy Jánosnak *Az embernek boldogsága* című könyvéről (Pest 1806). Endrődy könyve többek között a játékszín hasznáról és az anyanyelv csinosodásáról elmélkedik, amit az Egyházi Értekezések kritikusa dicsérettel emel ki. Nagy változás az, Nicole és a színház ellen harcoló és a stílus díseit megvető janzenisták óta, az esztétikum irányában.

Az 1822. évi IV. kötet egyik tanulmánya a racionalista kornak azt a vallási eszméjét újítja föl, hogy a vallás maga sem más, mint fölvilágosodás az égi dolgokban. Krisztus az emberiség legnagyobb fölvilágosítója, — mondotta már Fessler Ignác Aurél.³⁰ Ezt a tételt sokféleképpen lehet érteni, de itt semmiesetre sem a jofezinizmussal ellenkező értelemben. Az Egyházi Értekezések úgy fogalmazza, hogy nemcsak hasznos, hanem kíváncsi is a fölvilágosítás az egész emberi nemzetre nézve; a religióban való tudatlanság ugyanis nemcsak a pórak alacsony kunyhójában, hanem még a világ nagyjainak fényes palotáiban is egyaránt uralkodik...

Van a Pozsonyban végzett Horváth János folyóiratában (1822) egy tanulmány, amely különös figyelmet érdemel, *Az igaz Reformatio lelke* címmel. Mintha a XVII. századi janzenista reformszellem és a jofezinizmus reformkatolicizmusa ébredne újra ezekben a sorokban. Nem a külső forma és a betű, hanem a belső való és a lelki élet szorul tökéletesítésre, — ez a tanulmány értelme. (Másszóval: nem vallási politikumra, hanem politikátlan vallásra van szükség!) Maga az a tény, hogy reformációról beszél a szerző: merész és ritka dolog a katolikus egyházi irodalomban. Minő legyen az „igaz Reformatióra teremtett lélek”? (Erre úgy látszik a Szentszövegség idején is szükség volt.) Legyen mindenekelőtt a dolgok mivoltába való mély belátása. (Mily messzire jutottunk az *Imitatio Christi* együgyű vallásosságától!) Ismerje a reformátor a történeti dolgokat! — olvassuk a katolikus folyóiratban. És lásson a jövőbe is, amely már a terhes jelenben megmutatkozik: *praesens tempus gravidum futuro*. A vallás nem örökkévaló változatlanóságában, időtlenségében, hanem mint a világi történesek függvénye jelentkezik itt. A „komor” ember egészen alkalmatlan a reformátorságra. *Nemo nisi vocatus*: az újító születik, nem lesz! Aki ezt megállapítja, az kíváncsúnak tartja az igazi reformátorok eljövételét. Aki pedig reformátort áhitoz, az elégedetlen a meglévő egyházi állapotokkal.

²⁹ Vö. a *pastor bonus* jofezinista eszményének szép jellemzését Ed. Winter könyvében, I. h. 159.

³⁰ Vö. B. Zolnai, *Festschrift für Prof. Ed. Winter*, I. h.

Az 1823-i évfolyam I. kötetébe (104) maga Horváth János írt tanulmányt a katolikus és protestáns folyóiratokról. Az egyházon belül mutatkozó ellentétokről nagy liberalizmussal szól Horváth, hivatkozva Szent Ágostonnak haladó részről sokat idézett mondására, mely szerint a szükségesekben egyetértés kell, de a kétségekben szabadság engedélyezhető: *in necessariis unitas, in dubiis libertas*. A hiperortodoxok vakbuzgóságával szemben Muratori *De ingeniorum moderatione* c. munkáját citálja. (A jozefinus kor írói még elevenen hatnak.) A hiperortodoxia barátai még ma is nagy számmal vannak az egyházban — teszi hozzá Horváth János —, pedig ez kárára van a vallásnak és a felebaráti szeretetnek.

Az 1823-as évfolyamnak (III, 61) a házassági ritusról szóló tanulmánya hivatkozik az antikurialista, pápaellenes érzelmű, louvaini egyházjogász Van Espen és a jozefinista-febronianus bécsi Eybel munkáira, — ami már több, mint liberalizmus a katolikus folyóirat részéről. Föltűnő tanulmány a kötetben: a liturgiának nemzeti nyelvre való fordításáról. Régi vitakérdés ez is, amelyben a római egységet jelentő latinsággal szemben a janzenisták a nemzeti szempontok felé hajlottak. (Egyike azon eseteknek, ahol a nyelvkérdés világnézeti és politikai jellegű.) Az *Egyházi Értekezések* cikkírója konciliáns álláspontot foglal el, pedig — amint ismeretes (Reusch, II, 540) — VII. Sándor pápa 1661-ben tiltottnak jelentette ki a *Missale* fordításait. Horváth János folyóirata itt is modern álláspontot képvisel.

Összegezzük Horváth János folyóiratában a XVIII. századi janzenizmussal és a jozefinista reformkatolicizmussal rokonságba hozható vonásokat: az egyházpolitikáról mit sem sejtő első keresztyének kultusza; a bibliaolvasásnak szorgalmazása és a bibliafordításoknak fölkarolása, valamint a liturgia vulgáris-nyelvűségének szabad mérlegelése; a teológiai tudományoknak — az egyházra nézve nem veszélytelen — népszerűsítése és liberalizmus a források megválogatásában; a protestánsokkal személyi téren barátságos viszony, amit az is mutat, hogy számos nem katolikus munkatársat szólaltat meg a szerkesztő; külső, hatalmi törekvések helyett a benső vallásosság kultusza és igaz reformok sürgetése; a gyónásban a valóságos megigazulás követelése; jóságos rigorizmus a lelkipásztorkodásban; bizonyos kérdésekben szabad vita engedélyezése. Modern, XIX. századi vonatkozások a folyóiratban: a vallásosság erős színezése nacionálizmussal; az esztétizmus előtérbe nyomulása.

Hogy az esztéta nacionalizmus a maga földi céljaival mennyire dominálja ebben a korban már a vallásosságot, arra dokumentum Görög Demeternek egy nyilatkozata is, amit Horváth János előtt tett,³¹ magasztalva e folyóirat megalakulásával kapcsolatban a tüzet, „mely a Literatura iránt a Generale Seminariumban gyuladt”.

Horváth János évtizedes példája mutatja, hogy valóban tüzek gyuladtak Pozsonyban, mint egykor a Port Royal fókuszában, de ezek a pozsonyi tüzek nem mindig túlvilági országokért lobogtak.

Maga a folyóirat, az *Egyházi Értekezések*, magyar nyelvűségével a vallás nemzetiesítésének is eszköze volt, amiért egyébként a Port Royal is harcolt.

*

A pozsonyi generális szeminárium növendékeinek névsorában említsük még meg Kubányi Józsefet, aki 1788-ban kezdte tanulmányait és a gallikán Claude Fleury abbénak történelmi katekizmusát szlovák nyelvre lefordította (Nagyszombat, 1808).³² A *Catéchisme historique contenant en abrégé l'histoire sainte et la doctrine chrétienne* (1679) „donec corrigetur” jelzéssel 1728-ban indexre került és csak 1859-ben szabadult föl 1859-es emendált kiadás (Reusch, II, 589).

Palsovics Antal 1788-ban került a pozsonyi generális szemináriumba (Zelliger, *Egyházi írók*, 383) és a szlovák hitszónoki irodalom jeles művelője lett.

Rudnay Sándor az esztergomi érsekségig emelkedett és 1822-ben nemzeti zsinatot hívott össze Pozsonyba. Nemzeti zsinat összehívása az egyház demokratikus-szervezetét jelenti és a gallikán időkben volt divatban...

Távolabb vezetne Pozsonytól bennünket, azért csak éppen megemlítjük, hogy a pozsonyi generális szeminárium hatása — többek között — a veszprémi egyházmegye könyvtárgyűjteményeire is hatással volt, amiben Horváth Jánosnak is közvetítő szerepe kellett, hogy legyen. Hermann Egyed írja a veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrájáról és könyvválománnyáról szóló könyvében (1942, 10 és 13): a generális szemináriumokban az egész magyar papság *államilag oktrojált janzenista* szellemű nevelésben és *gallikán-febronianus-jozefinista*, sőt részben *racionalista* szellemű teológiai oktatásban részesült; ennek következménye lett, hogy a nagyszombati jezsuita dogmatikusok munkáit a papi könyvtárakból lassanként kiszorítják a generális szemináriumok volt tanárainak művei: Mollik Tóbiás pesti professzornak a skolasztikus formát már elvető dogmatikai értekezései stb.

³¹ Badics Ferenc, Horváth János püspök, Veszprém, 1927, 62.

³² Zelliger, Pantheon Tyrnaviense, 168.

3. A pozsonyi növendékpapság kiadványai

A generális szeminárium figyelemre méltó tevékenységet fejtett ki a könyvkiadás terén is. Szabó Andrásnak (Endrének), a szeminárium első kormányzójának buzdítására³³ a pozsonyi növendék-papság új kiadásban jelentette meg Witasse és Veronius munkáit.

Milyen kapcsolatban áll ez a tény a janzenista reformkatolicizmus és a jozefinizmus légkörével? Nyilván nem ok nélkül propagálta az említett szerzőket a pozsonyi növendék-papság.

a) Witasse

Charles Witasse francia teológus, sorbonne-i professzor, janzenista szellemű munkáinak pozsonyi reimpressziója a pozsonyi generális szeminárium növendék-papsága részéről illeszkedik a jozefinizmus egyházpolitikai tervcibe.

Witasse munkái — *Tractatus theologicí* — hét kötetben összegyűjtve Velencében jelentek meg, 1738-ban.³⁴ Witasse neve szerepel a janzenizmus körüli kontroverziákban. (Reusch, II, 681 és 808). Mikor Hardouin jezsuitának —, aki egyik könyvében Janseniust, Pascalt és híveit mint ateistákat emlegeti — *Collectio conciliorum* című, kurialista szellemű gyűjteménye megjelent (1715), a francia parlament megbízta többek között Witasse-t is a gallikánellenes mű átnézésével. Le Tellier rheims-i érsek a molinista Thirieux jezsuita ellen Witasse-szal íratott rendeletet (1697). A mérsékelt Le Tellier-vel kapcsolatban említsük meg, hogy Gazier (Hist. du mouv. jans. I, 224) erős színekkel jellemzi őt: bátran szembeszáll a jezsuitákkal és az említett rendeletben a *gratia efficax* és a *praedestinatio gratuita* mellett foglal állást, amelyek — Le Tellier szerint — Szent Ágoston tanának és az egyház hitének alapjait teszik. Semmi kétség aziránt, hogy a Pozsonyban kiadott Witasse gallikán-filोजanzenista szellemű és jezsuitaellenes teológus volt.

A *Tractatus de Deo eiusque proprietatibus* c. művét, a pozsonyi kiadás alapján és alkalmból, megkíséreljük az alábbiakban jellemezni.

Mindjárt a mű elején föltűnik az a meleg rokonszenv, amellyel a szerző Augustinusról beszél. Ő az igazságnak teológusa: *maximum veritatis et amator et doctor*. Augustinus helyes doktrínája a hatékony és ingyenes predesztinációról szól... Mikor az ősi tanokkal szemben fölmerülő új vélekedések kerülését emlegeti Witasse (I, 71): a janzenistákra emlékeztető szövegeket használ, akik a jezsuitákat bélyegezték újtóknak.

A conciliumokról szólva (232) — kényes és vitatott kérdés volt ez a XVIII. században — megjegyzi Witasse, hogy a zsinat nem ellenkezhetik a bibliával és a krisztusi hagyományokkal. A conciliumok határozatai már azért sem teljes hittételek, mert revokálni lehet őket, ami meg is történt. Ha a zsinatok csallhatatlansága nem korlátatlan, mit fog mondani Witasse a pápai infallibilitásról? Itt sem riad vissza a kritikai megjegyzésektől. Az egyházatyák — írja — nem mindenben ismerték el a pápai csallhatatlanságot. (Janzenisták és jozefinizisták, eretnekek és regalisták örömmel olvashatták ezt a tételt. A pápák is tévedhettek (I, 259): *non pauca sunt exempla Pontificum Romanorum, qui in fide errasse, aut etiam errorem docuisse repellantur!* Példának XXII. Jánost idézi...³⁵

Arra a kérdésre — jellemző a korra maga a kérdés-föltevés is —, hogy vajon a filozófia diszciplínája hasznos-e a teológus számára, a Pozsonyból propagált Witasse igennel felel, véleményével éppen a jámbor Janseniusszal jutva ellenkezésbe, aki a filozófiát a herezis szülőanyjának deklarálta, nem is szólva a középkori fölfogásról, amely a filozófiát a teológia emlőin óhajtott táplálni. A pozsonyi Witasse itt a fölvilágosodás eszméit látszik terjeszteni...

A III. kötet foglalkozik a janzenizmussal összefüggő nagy „misztériumokkal,” *quae ad Dei scientiam, voluntatem, gratiam et praedestinationem spectant*. Ami az isteni igazságot illeti, Witasse is, mint a kérdés minden teológusa — Rákóczit is ideszámítva — megfellejtetlen titkot lát maga előtt: *judicia tua abyssus multa*. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban külön fejezetet iktat be a szerző Augustinus tekintélyéről. (Ennek is propaganda-értéke van.) Az ő doktrínáját az egyház szentesítette (11), írja Witasse. Bárcsak elfogadná mindenki az egyháznak ezt az állásfoglalását: „utinam omnes illud Ecclesiae de eo iudicium accurate sequerentur!” Akkor nem volna többé vitatkozás. A pozsonyi növendék-papok nyilván Augustinust akarták a jezsuiták ellen szegezni ezzel a szöveggel is. De Witasse feledni látszik, hogy éppen abból származik a legtöbb vita, hogy mindegyik párt — janzenisták, protestánsok, bullavédők — Augustinusra hivatkozik és a magáénak tartja őt.

³³ Hermann Egyed, i. m. 17.

³⁴ A pozsonyi reimpressziók: *De Deo eiusque proprietatibus*, I–III, Posonii 1787; *De Sanctissima Trinitate*, I–II, Posonii 1788; *De Verbi Divini Incarnatione*, I–II, Posonii 1788; *De Eucharistiae Sacramento*, I–II, Posonii 1788; *De Sacramento Poenitentiae*, I–II, Posonii 1788; *De Sacramento Confirmationis*, I–II, Posonii 1789; *De Sacramento Ordinis*, I–II, Posoniae 1789.

³⁵ Aki a szentek üdvözüléséről szóló nem hivatalos tanát retrahálta.

Itt kínálkozik alkalom, hogy a janzenizmus bűnében in flagranti érzük a szerzőt. Witasse az olasz Norisiusra hivatkozik és az Augustinus-kérdésre vonatkozólag bővebb olvasmányul ajánlja az „eminentissimus” bíborosnak *Vindiciae Augustinianae* c. művét, amelyről azonban tudjuk, hogy sokáig janzenizmus vádjá alatt állott.

*

Enrico Noris (1631—1704) szereplésének Reusch hét lapot szentel a cenzurázott könyvekről szóló nagy munkájában (II, 671).³⁶ Witasse viszont dicséri Noris könyvét, amely szerint visszaveri az újabb teológusoknak (nyilván a jezsuitákat érti) Augustinus-elleni támadásait.

Noris sokat vitatott művét (*Historia Pelagiana . . . additis Vindiciis Augustinianis pro libris a s. doctore contra Pelagianos ac Semipelagianos scriptis*, Patavii 1673) a XVIII. században többször kiadták. A jezsuiták kezdettől fogva janzenistának híresztelték Norist, de nem sikerült indexre juttatniuk a munkát, amelyben főleg a *Vindiciae* ellen merültek föl olyan kifogások, hogy a jezsuitákat, Annat-t erősen támadja és az augustinusi kegyelemtant Janzenius módjára tárgyalja. A jószágos Bona kardinális, akit Rodostóban is olvastak, vigasztaló sorokat intézett Norishoz: ügye igaz, de manapság aki nem molinista, azt mindjárt szakadárnak bélyegzik! XII. Innocent pápa védelmébe vette Norist. Segneri jezsuita atya főnntartja ellene a janzenizmus vádját. 1695-ben — ekkor már kardinális — Noris Rómában öt védekező iratot ad ki.

Noris augusztinista szerzetes a jozefinista Bécsben is kedvelt, új kiadásokban megjelenő író lett.³⁷ Muratori, a katolikus fölvilágosodás nagy alakja, tisztelettel nyilatkozik róla. Jemolo, az olasz janzenizmus klasszikus történetírója, hosszasan tárgyalja Noris szerepét és idézi többek között a főjanzenista Quesnel véleményét, mely szerint Noris egész Európában híres, erudíciója és a buzgalom miatt, amellyel Szent Ágostont védelmezi. Quesnel meleg szavakkal kijelentette, hogy Norisnak *Historia Pelagiana* c. munkája: *mérite la reconnaissance de tous ceux qui ont à cœur la gloire de S. Augustin et de sa doctrine*. Jellemző ez a kijelentés Quesnel részéről nemcsak azért, hogy fegyvertársként említi Norist, hanem azért is, mert elárulja: a janzenistáknak meggyőződésükön túlmenőleg, mennyire szívügyük volt Augusztinus egyénisége és tanítása.

*

Jellemeznünk kellett röviden Norist, hogy kitűnjék, ki és miféle az a szerző, akit Witasse olyan melegen ajánl olvasóinak. Augustinus után az Aquinói Tamással kapcsolatos kérdések következnek Witasse munkájában (III, 52). A molinista és augusztinista kegyelemtanról elmélkedve tagadja az úgynevezett *gratia versatilis* létezését: nem foghatja a malaszt az emberi szabadság és a jóra-kényszerítés között; a *praevisio* nem alapulhat ilyenfajta bizonytalanságokon. (Pascal a *Provinciales*jaiban finom iróniával fog szólni a Molina-féle *scientia mediaról*, a kondicionált predesztinációról.)

Witasse beleveti magát a malaszt fölötti okoskodások évszázados hálójába és összekuszálja még azt is, ami valamennyire átlátszó volt: . . . Tendenciája nyilván az, hogy elkerülje a pelagianizmust és az isteni omnipotenciát ne kisebbítse, de a szabad akarat is megmaradjon. Látván a logikai nehézségeket, igyekszik csupán „historice” exponálni a dolgot. Híven regisztrálja az Augustinus ellen fölhozott — és tegyük hozzá: egyúttal a kálvinizmust, janzenizmust is elítélő — érveket, amiknek konklúziója az lenne, hogy ha igaza van Augustinusnak, akkor a Végtet uralkodik rajtunk.

Ennek a szörnyű konklúzióknak fölismerése mindenkiben bekövetkezik, aki a predesztinációs tant elemzi. Mereskovszkij Kálvinról írott könyvében a legszörnyűsegebb emberi gondolatnak nevezi az örök Elvégezés borzalmait (*Calvin*, NRF, 1942, 28). Kálvin pedig Augustinusra hivatkozik, mikor kijelenti, hogy Isten kárhozatra teremtette az emberiség egy részét. A szintén theocentrikus világszemléletű Augustinus valóban be is vallotta önmagáról, hogy győtrődött, mikor a kárhozatnak okait kereste: *miserere torquetur inquirens unde sit malum* (*Conf.* VII, 7). És hozzáteszi, hogy nincs kiút ebből a labirintusból: *et non erat exitus*. Nincsen remény. . .

Witasse *Tractatus de Deo* című könyvének pozsonyi kiadása a predesztinációt és akarat-szabadságot egyképpen tanító thomizmusról szóló részhez jegyzetet közöl, amely hivatkozik a janzenista Nicole-nak *Symbole*-jára, valamint egy névtelenül megjelent *De l'action de Dieu* c. munkára (Paris 1713). Mind a két hivatkozás janzenista publikációra hívja föl a figyelmet: *A De l'action de Dieu*, amelyet a jegyzet hangsúlyozása szerint Witasse műve megelőz, a jezsui-

³⁶ Vö. még Jemolo, *Il giansenismo in Italia*, 1928, 137 stb.

³⁷ Vö. A janzenizmus eur. útja c. dolgozatomban, Bp. 1933.

ita Patouillet szótára janzenista kiadványnak bélyegez: ál-thomizmus leple alatt többek között azt állítja, hogy a *gratia sufficiens* úgy viszonylik a kísértéshez, mint 399 egységnyi erő a 400 egységnyi súlyhoz... Amiből következne, hogy a kísértés legyőzésére nem elégséges az elégséges kegyelem! De — Patouillet szerint — protestantizmussal is vádolható a *De l'action de Dieu* névtelen szerzője, mert az Ember szerepét teljesen eliminálja a világból. Luther fejezte-e ki magát ennél szigorúbban? — kérdi Patouillet. Isten ebben a fölfogásban egyenesen bűnre teremtette volna és kárhozatra taszítaná az ártatlan és tehetetlen embert! Patouillet a névtelen munkát Boursier abbénak tulajdonítja. Ez a gallikán Boursier valóban ismert alakja volt a XVIII. század eleji, másodvirágzású janzenizmusnak.³⁸ A pozsonyi Witasse-kiadást mindenestre történetileg értékesé teszi, hogy ilyen szétágazó teológiai vonatkozások szövevényeiből szól a jámbor olvasóhoz.

Witasse következő, igen részletező fejezete Molina egyeztető doktrínáját tárgyalja, melyet a sokat vitatott és az egyház részéről is kritikával, bár jóindulatúlag fogadott spanyol jezsuita (1535—1601) a *De liberi arbitrii cum gratiae donis concordia* c. munkájában fejtett ki (1588). Mint ismeretes, a molinizmus lényege: a kegyelem csak akkor hatékony (*efficax*), ha akarunk kooperál vele. A spanyol dominikánusok támadták először Molina-t. A janzenisták, Pascal, elkéseredetten harcoltak Molina és a *praedestinatio post praevisa merita* ellen. Ez a tan — Isten közömbössége — szinte poézisétől és melegebb érzelmeitől fosztaná meg a vallást. Aki valóban hinni tudja, hogy a kiválasztottak közé tartozik: a hála és szeretet eufóriájában érzi magát. Talán innen van, hogy sokakban életbetöltő élmény tudott lenni az üldözött janzenizmus. A szentek extázisa nehezen képzelhető el a *delectatio victrix* nélkül.

A Molina-féle *scientia mediá*t, Istennek különleges, egyidejűleg aktív és passzív előre látását és a körülötte keletkezett kontroverziákat behatóan elemzi Witasse (III, 114), Molina „ujításai” ellen magának Molinának ezeket a szavait idézve: „Haec nostra ratio conciliandi libertatem arbitrii cum divina praedestinatione, a nemine, quem viderim, huc usque tradita est.” Molinának ez a kijelentése elismeri, hogy doktrínáját nem a hagyományból veszi. Maguk a jezsuiták is, regisztrálják tovább Witasse, — közöttük Bellarmin, Mariana, Lessius — kijelentették, hogy az emberi akarat nem szorul a *scientia media* új tanának védelmére.

Végso klonklúziójában maga Witasse is elveti a *scientia mediá*t, mint ártalmas dolgot (*noxia ac perniciosa*) és logikai salto mortalék után — Isten akarata csak akkor teljesül, ha akarja, hogy teljesüljön! — mégis a Port Royal szellemében nyilatkozik (III, 592): *praedestinatorum numerus definitus est*.

Az örök boldogságot ezek szerint numerus clausus szabályozza.

*

Röviden megemlékezhetünk még Witasse sorbonne-i doktornak *De Sacramento Poenitentiae* c. Pozsonyban újra kiadott traktátusáról.

A lazább, benignus jezsuita gyakorlat helyett Witasse igyekszik az *attritio* fogalmát szigorítani és szűkíteni, ami megfelelt a janzenista és jozefinista reformkatolicizmusnak. A megbánáshoz szükségesnek tartja az *amor Dei* érzelmeinek fölkelését, ami rigorista követelmény. (Ebben Boileau-val is megegyezik.) Bizonyosságul hivatkozik Witasse Jansenius Gandavensis-re, a Tridentinum egyik ékességére; Szalézi Szent Ferencre, a janzenisták kedvelt írójára; az antikurialista Launois-ra, akit főntebb már említettünk; Opstraetre, az indexre került *Pastor bonus* (1687) szerzőjére³⁹ valamint a janzenista-barát Noailles kardinálisra. Hangsúlyozza az első századok szigorú fölfogását (II, 398) és hivatkozik a rigorista, gallikán és jezsuita-ellenes Noël Alexandre, valamint Borromái Károly munkáira.

Witasse műveinek a pozsonyi generális szeminárium légkörében való kiadása mindenképpen a bécsi jozefinizmus szellemét szolgálta; a kontroverziák pro és contra érveinek széleskörű föltárása révén pedig a meddő hitvitákkal és polemiákkal szemben bizonyos relativizmust, sőt szkepszist, ami szintén megfelelt a fölvilágosult reformkatolicizmus intencióinak.

b) Veronius

Franciscus Veroniust (1575—1649), a „király kontroverzistáját” Reusch (II, 362) az 1682 előtti gallikánok⁴⁰ fejezetében említi az 1642-ben indexre került *De la primauté de l'Église* kapcsán. Veronius mint jezsuita kezdte pályáját, de 1620-ban kilépett a rendből. *Règle générale de la foy catholique séparée de toutes les autres doctrines* c. művét (Paris 1645) Bécsben év nélkül kiadták *Regula fidei catholicae sive Secretio eorum qui sunt de fide, ab iisque*

³⁸ Préclin, Les jansénistes au 18e siècle, 1929, 38. — Gazier, Hist. du mouv. jans. 1929, II, 260.

³⁹ Vö. Ed. Winter, I. h.

⁴⁰ 1682-ben zajlott le a francia papságnak a pápai abszolutizmus ellen nyíltan opponáló zsinata.

quae non sunt címmel, amely cím önmagában is kritikai állásfoglalást jelez. Ez a latin fordítás megjelent Pozsonyban (1763), Budán (1763), Pozsonyban (1787) és Pesten (1791).

Az 1787-es pozsonyi kiadást a generális szeminárium kispapjai rendezték sajtó alá. A kiadás címlapja a francia klérus hitvitázó követének nevezi Veroniuszt. És idézi a pozsonyi előszó magának Veroniusnak 1702-es kiadású előszavából a következők alapelveket: „Disce quae sint Dogmata, quae hactenus non definivit Ecclesia. . . sequens illud ac vulgare dictum: *In necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus charitas*. Ezt a két sokat idézett alapvetet — az egyház definíciál és a nem definíált tételekről szabad vitatkozni — bármelyik janzenista odairhatta volna a könyve élére. A szabadakarat, érdemszerzés és predesztináció kérdésében — pápai abszolútizmus és bullák helyett — maguk a janzenisták követelték az egyetemes zsinati definíciót, a tisztázatlan kérdésekben pedig szabad véleménynyilvánítást hirdettek. Mindez persze politikai síkon a pápai abszolútizmus megdöntését célozta.

Veronius decentralista és antikurialista álláspontot foglalt el. Az egyetemes egyházat kategorikusan fölébe helyezi a pápának. „Papa quocumque modo loquens, *etiam ex cathedra* [!], non est universalis Ecclesia; ergo quod ab eo proponitur, non proponitur ab Ecclesia universalis; ergo non est doctrina fidei catholicae”. Más szóval ez azt jelenti, hogy az egyházat nem lehet bullákkal kormányozni. (II. József meg is tagadta a janzenizmust eltérő Unigenitus-bulla kihirdetését.) A pozsonyi kiadvány (14–15) nyilvánvalóan a janzenizmusnak és a joze-finizmusnak kedvezett. . .

Nem érdektelen, hogy Veronius a jezsuita Bellarmin könyvére (*De Pontifice Rom.* lib. 4, c. 2) hivatkozik a concilium generale védelmében. Bellarminból az is kitűnik — írja — hogy az egyház sohasem definíálta csálhatatlannak a pápát, egyetemes zsinaton kívül. (Veronius nem sejtette, hogy ez a definíció az 1870-es, úgy látszik utolsó zsinaton meg fog történni. Igaz, hogy itt is a zsinat volt a definíáló. . .)

Veronius konklúziója mindenképpen az, — és ez teljesen megegyezik a janzenisták egyik föltételével és kedvező a joze-finizmusra is — hogy a pápai definíció csak magánvélemény, ami nem elégséges hittételek megalapozására (*quod sine dubio insufficiens est fundandae doctrinae fidei*). Csak az egyetemes egyház definíálhat! (E tétel következményei nyilván a világi-állami hatalmat erősítik.)

Magát az *infallibilitás* körét is szűkíteni igyekszik Veronius. A *quaestio facti* eseteit például ab ovo kizárja. Ez viszont — a hinni-köteles dolgoknak szűkebb körre való szorítása — az egyház csálhatatlanságát és ezzel a világi életben elfoglalt spirituális hatalmát csökkentti.

Az egyház parancsait kiveszi Veronius a halálos bűn szankciói alól (91). A vasárnapi misehallgatásról, az évenkénti áldozásról a kinyilatkoztatás nem tud (100). . . Olyan vélemény ez, amelyet a bécsi fölvilágosodás is szívesen magáévá tett. Elég, ha ezeknek a hitbéli könnyítéseknek a világi életben végbemehető következményeire gondolunk.

A szentekhez közvetítésért való imádkozás nem kötelező, — fejtegeti tovább Veronius pozsonyi kiadása (103–108). *Non esse de fide, sanctos esse mediatores nostros et non solum Christum*. Ez a tétel, amely alkalmas arra, hogy fölborítsa a védőszentek tiszteletére alapozott templomok, helységek rendszerét, teljesen a katolikus fölvilágosodás szellemében és a joze-finizmus gyakorlata számára készült: megtisztítani a vallást a fölösleges misztériumoktól és csodáktól, amik elriasztják a hinni kész hívők egy részét. Ebben a szellemben tiltakozik Veronius az olyan „rágalom” ellen, mintha Szent Miklós a háborgó tengert lecsöndesítette volna (109). . . Ezzel a csoda-hiedelemmel a kálvinista Molinaeus⁴¹ vádolta az egyházat, a pápa-hit „újdonságairól” szóló könyvében. *Absit, ut haec fide credamus; immo abominamus!* — jelenti ki az ilyen csodákról Veronius.

A katolikus fölvilágosodást odáig viszi Veronius, hogy a szentek szentségében való hitet sem tartja kötelezőnek. Ebben nem lehet csálhatatlan az egyház, — írja — mert emberi tanúbizonyságokon alapul a kanonizáció.

Ami a pápa primátusát és tekintélyét illeti, Veronius könyve határozottan kedvező anyagot szállított a janzenizmus és a joze-finizmus számára, ami viszont bécsi és pozsonyi impresszióját indokolja.

Non est de fide, Papam esse supra concilium universale (174) — olvassuk Veroniusnál. A zsinaton kívül a pápa nem csálhatatlan (172): non est de fide Pontificem Romanum — etiam cum alloquitur totam Ecclesiam, seu cum ex *Cathedra*, ut ajunt, loquitur, dum extra concilium docet, esse iudicem supremum controversiarum aut esse infallibilem.

Súlyos kijelentés és logikus következménye például az, hogy II. József jogosan utasíthatta vissza az *Unigenitus* bullát, mert nincs elfogadva egyetemes zsinat és az egyetemes egyház által. Veronius itt a joze-finizmus igazolását propagálta.

⁴¹ Pierre Dumoulin (1568–1658): *Nouveauté du papisme opposée à l'antiquité du vrai christianisme*, 1627.

A pápa közvetett világi hatalmát — janzenizmussal és jozefinista reformkatolicizmus-sal egyértelműleg — még inkább kirekeszti, szigorú szavakkal, a hit kötelezettségei közül Veronius : *longe longius ab est a fide potestas indirecta Papae in temporalia* (184).

A könyv zárószava semmi kétséget nem hagy aziránt, hogy Veronius a skolasztika ellen is hadakozik, valamint kora, a XVII. század „népszerű tévelygései” ellen : „Atque haec satis de regula fidei, et *secretione ex ea doctrinae fidei a scholastica*, quibusvis opinionibus et populari-bus erroribus, in omnibus hoc saeculo notis”.

Veronius a generális szeminárium növendékei Nyugatról azért hozták Magyarországra, hogy túlzókkal szemben tisztázza : a hívők mit kötelesek hinni. . . Nyilván szűkíteni akarták az ő szövegével és tekintélyével is a hitnek körét és visszaállítani a hit „törvényes” kereteit.

*

A pozsonyi generális szeminárium mindenképpen a kriticismus és a jozefinista reformkatolicizmus jegyében működött. Ez a reformgondolat egyébként — amely az egyházat dekadenciában levőnek érezte és istenszemléletében, szervezetében, hitéletében újjá akarta szervezni — már a janzenizmus kezdeteinél ott volt és a fölvilágosodással kapcsolatban csak erősödött.⁴²

Kétségtelen, hogy a generális szeminárium létesítése és hat évi fennállása mély nyomokat hagyott Pozsonynak Magyarország szellemi centrumaira való hatásával. A pozsonyi tanárok és növendékek és az általuk előkészített publikációk kiindulópontjai lettek a katolicizmus keretein belül egy fölvilágosodott irányzatnak, amely Magyarországon még a XIX. század húszas éveiben is érezhető.

Az elmondottakkal nem tarthatjuk lezártnak a pozsonyi janzenizmus és jozefinizmus kutatását.

⁴² Vö. a janzenizmusról újabban : Fr. Heer, *Europäische Geistesgeschichte*, Stuttgart, 1953, 480 stb.

CSÚZY ZSIGMOND MAGYARSÁGA

1. Filológiai munkái előtt nem ismeretlen Csúzy Zsigmondnak, az 1700-as évek jeles szónokának és nagy magyar nyelvűvészeinek neve. Csefkő Gyula, a nemrég elhunyt kiváló szegedi nyelvész utolsó cikkeinek egyikében idézett „Csúzy Zsigmond Remete szent Pál szerzetesei pap kitűnő magyarságú prédikációiból”.¹ Csúzyra, a nyelvújítóra és nyelvűvészre már századunk elején felhívta a figyelmet hosszabb — önálló füzetként is megjelent — cikksorozatában a régi magyar nyelv és folklór érdemes kutatója, Réthei Prikkel Marián. Értékelését sok tekintetben ma is elfogadhatjuk: „...kétségtől nemcsak mint hitszónok, hanem mint író is nem közönséges tehetséggel volt megáldva Csúzy páter. Különösen a leírásokban tűnik ki; ezekben többször valósággal művészi magaslatra emelkedik.”² Réthei Prikkel beszél még Csúzy Zsigmond színes és plasztikus életképeiről, ötletes szójátékairól, tréfás és csipkelődő körülírásairól, utal a prédikációban található történeti, néprajzi és etimológiai érdekességekre.³ A tanulmány sorozat középpontjában azonban írónk szóalkotó és nyelvújító művésze áll. Réthei őt tartja a régebbi magyar nyelvújítás első nagy alakjának, Faludi méltó elődjének, aki követőjét megelőzi az ilyen szavak használatában, mint akadékoskodik, békétlenség, égbekiáltó, egybejorr, eszemiszom, gondatlanság, hebegés, helyrehoz, késedelmeskedik, kiforgat valamiből, ledönt, megirigyel, mély alázatosság, mosolygó ajak, öszveszedeg, pojón csap, szellőztet, vagyonos, visszakíván.⁴ Azt is valószínűnek mondja, hogy Csúzy az alkotója az arany szabadság, csekélység, főpolgármester, háziszolga, majomszeretet, rövidlátás, udvarias, újságolvasás szavaknak.⁵ Réthei Prikkel szerint „eredetiség, találékonyság és magyarság azok a tulajdonságok, melyek Csúzy szavait általában jellemzik. Betetőzi pedig ezeket a könnyenérthetőség, amely bizonyára gyors utat nyitott nekik még a leg-egyszerűbb emberek emlékezetébe is.”⁶ Hozzátehetjük: ezek a megállapítások nemcsak írónk szavaira, hanem egész stílusára, nyelvi alkotóművészetére is érvényesek.

Réthei Prikkelnek lelkesedéssel és tárgya iránti szeretettel teljes megállapításait később Simai Ödön próbálta „megrostálni”. Réthei Prikkel cikkét talán túlságos lelkesedés jellemezte, Simaiét az ugyancsak túlzásba vitt kritika. Azt bizonyítja, hogy sok látszólagosan új szó már Csúzy előtt vagy Csúzy kortársainál is megtalálható. Írónk fejlődéstörténeti jelentőségét azonban ő sem tagadja. Ítéletét így fogalmazza meg: „A termékenységben valóban Pázmánnyal vetekedő pálos szerzetesünknek érdemét én a köz- és népi nyelv szókincsének, szólásmódjainak, közmondásainak az irodalomba való azon nagyszabású bevonásában, felhasználásában találok, amelyet „nem dicstelenül” kezdtek a XVII. század vitatkozói.”⁷ Nagyon helyesen mutat rá Simai is Csúzy egyik legértékesebb vonására: *nyelvének, stílusának népiességére*.

Századunk negyvenes éve a Csúzyra vonatkozó kutatások újabb fellendülését hozták. Juhász Miklós néprajzi vonatkozásban foglalkozott vele. Idézte gúnyos és szellemes szavait a XVIII. század divathóbortjáról, közölte feljegyzéseit kora babonáiról és „bűbájos” mesterkedéseiről.⁸ Koltay-Kastner Jenő egyik nagyobb tanulmányának részletében Csúzy stílusának néhány barokk vonására figyelmeztetett.⁹ (A *barokk Csúzy* problémájára majd mi is visszatérünk!) A legérdekesebb fölfedezést azonban Esze Tamás, a kuruckor kiváló ismerője tette: Csúzy Zsigmond kuruc tábori pap volt!¹⁰ Igen nagy jelentőségű adat ez, mert az eddigienél még világosabb színben állítja elénk Csúzyt, a magyar nyelv harcosát, a hazafias, nyelvét és nemzetét szerető író. Esze megállapításainak fényében kétszeres joggal beszélhetünk Csúzy Zsigmond magyarságáról: nyelvi-stiláris és eszmei-hazafias értelemben egyaránt. A kuruc szabadságharc hősi és tragikus eseményeinek negyedévezredes fordulóján így különösen időszerűvé válik a Csúzyval való foglalkozás.¹¹

2. Foglalkozunk össze mindenképp Csúzy Zsigmond életrajzi adatait, vizsgáljuk meg kapcsolatát a kuruc mozgalommal.

¹ Csefkő Gyula, Kiköti a szitát. Magyar Nyelvőr 77. évf. 133.

² Réthei Prikkel Marián, Csúzy Zsigmond szavai. Magyar Nyelvőr 37. évf. 340.

³ Uo. 37. évf. 341–343.

⁴ Uo. 38. évf. 217–227.

⁵ Uo. 38. évf. 460–461.

⁶ Uo. 37. évf. 449.

⁷ Simai Ödön, Csúzy Zsigmond szavai. Magyar Nyelvőr 40. évf. 315.

⁸ Juhász Miklós, Ethnographia 55. évf. 43. és 97–98.

⁹ Koltay-Kastner Jenő, A magyar irodalmi barokk. Budapesti Szemle, 267: 130.

¹⁰ Esze Tamás, Tábori papok Rákóczi hadseregében. Egyháztörténet I. évf. 44–109.

¹¹ Csúzy következő négy beszédgyűjteményét használtuk: Zengedező síp-szó. Pozsony, 1723 (ZS) Evangéliumi trombita. Pozsony, 1724 (ET). Lelki éhséget enyhítő evangéliumi kölcsönzött három kenyér Pozsony, 1724 (HK). Kosárba rakott aprólékos morzsálék. Pozsony, 1725. (AM).

A csúzi és pusztaszentmihályi Csúzyak jómódú felsődunántúli középnemesi család. Már az Árpád-kor végén, 1277-ben szerepelnek, a XIV. században élt Sándortól (Sandrinus de Csúz) pedig megszakítás nélkül követhető a családfa egészen írónkig. A családnak leginkább Komárom megyében voltak birtokai. Feltehető, hogy Csúzy Zsigmond is itt született. Apja az 1647-ben született Csúzy Pál, anyja az ugyancsak dunántúli középnemesi családból származó vásonykői Horváth Kata.¹² Születési évét sem Szinnyi József eléggé szűkszavú, sem Gulyás Pál bővebb adatai nem említik. Aligha tévedünk azonban, ha a nemzedéki különbség figyelembevételével az 1670 körüli évekre datáljuk születését. Körülbelül harmincéves lehetett tehát, amikor 1702-ben már mint pálos szerzetes az erdélyi misszióhoz került hit-szónoknak. Nyilván a Székelyföldre, hiszen Erdélyben leginkább ott találunk magyarajkú katolikus területet. Prédikációiban maga is utal Erdélyre. Úgy látszik — erről még szó lesz — a székely nyelvjárás néhány szembetűnő sajátossága is hatott rá. Erdélyben azonban betegeskedni kezdett. Ezért más beosztást kapott: a sátoraljaújhelyi kolostorba küldték.¹³

Újhely és környéke a Rákócziak földje, a kuruc szabadságharc egyik gyűjtőpontja. Nem meglepő, hogy a hazafias érzésű Csúzy csatlakozik a mozgalomhoz. Osztrácnak sok tagja ezen az úton járt. „A középirtokos nemesség, elsősorban annak majorsági gazdálkodást, ártermelést folytató része, nagy tömegében szintén kuruccá lett; őket találjuk a szabadságharc államapparátusának, gazdasági, közigazgatási és bírósági szerveinek, valamint a hadseregnek magasabb tisztségeiben” — írja Heckenast Gusztáv.¹⁴ Érthető, hogy Csúzy, a középnemes-ivadék, szintén megtette ezt a lépést. Az erősen középnemesi jellegű magyar pálos-rend tagjai közt amúgy is sok híve volt Rákóczinak. Tudunk például arról, milyen vendégszeretettel fogadták a sopronbánfalvi pálosok a hozzájuk érkező kurucokat.¹⁵

Csúzy — ezredének 1706. augusztus 31-én kelt táblázata szerint — Ordódy György lovas testőrezredének káplánja. Még 1709-ben is ennél az ezrednél szolgált, pedig ekkor már hanyatlani kezdett a szabadságharc. A hanyatlással járt együtt a katonai fegyelem lazulása. Ezzel függhetett össze Csúzy tábori lelkési pályájának sajnálatos incidense. Az ezred egyik katonája rátámadt a papra, aki önvédelemből megölte támadóját. Felettesei Csúzynak adtak igazat. A református Bikk László ezredes Borsod megyéhez írt levelében 1709. március 18-án foglalkozik az esettel. Tagadja, hogy vallási ellentétek játszottak volna szerepet, hiszen a garázda katona maga is katolikus volt. Azután ezt írja Csúzyról: „Jól cselekedte ő kelme, hogy megölte, miért támadt az Papjára.”¹⁶ Az incidens azonban nem csorbította kuruc érzelmeit. Látni fogjuk, mint bukkannak a kuruc motívumok még később, a huszas évek derekán nyomtatásban kiadott prédikációiban is elő.

Kuruc tábori lelkészsége kissé gyanússá tehetette a különben is élénk temperamentumú Csúzyt az 1711 utáni Magyarország Bécsnek hódoló papi köreinek szemében. Bizonyára ez is lehetett az oka, nemcsak mint Gulyás Pál véli, „rendtársainak alaposnak bizonyult panaszai”, hogy annyit kellett változtatnia állomáshelyét, s hogy ezek az áthelyezések nem egyszer lefokozás-jellegűek is voltak.

1711-ben a sajlódi pálos-kolostor javainak kormányzója, majd a magyar rendtartomány titkára. 1714-től 1717-ig a pápai rendház perjele, de nem választják meg újból, hanem Pestre küldik egyszerű lelképásztornak. 1720-ban pécsi magyar hit-szónok. 1721-ben már a Felvidéken, Nyitra környékén működik, mint elefánti alperjel, de itt sem marad sokáig. Máriavölgybe kerül, Pozsony mellé, a XVII—XVIII. századi Magyarországnak egyik legkedveltebb, osztrákoktól, szlovákoktól és morvákktól is látogatott búcsújáróhelyére. 1725-ben ismét Pápán találjuk, mint hit-szónokot. Végül pedig visszakerül oda, ahol a kurucvilágban élt, Borsodba. Sajlód (a mai Ládpetri) kolostorában fejezi be életét, 1729. július 2-án.

Mozgalmas élet volt a Csúzyé. Elmondhatjuk, hogy ez a mozgalmasság nem ártott, hanem inkább használt írói tehetségének, elsősorban nyelvi fejlődésének. A legkülönbözőbb nyelvjárásokon beszélő magyarokat ismert meg. Érintkezett szlovákajkú rendtársakkal és hívekkel is. Mindez nyomot hagyott reánkmaradt prédikációinak gazdag anyagában.

3. A kuruc szabadságharc bukása után Csúzy sok mindenről nem beszélhetett nyíltan. A prédikációiban lépten-nyomon felcsendülő hazafias hang azonban eléggé bizonyítja, hogy kuruc eszményeit egy pillanatra sem tagadta meg. Társadalmi háttérül szolgált ehhez a magyar nemesség széles köreiben 1711 után erősödő kuruc hangulat. Bóka László — amikor ennek a hangulatnak konkrét okaira is rámutat — helyesen állapítja meg: „A kurucodás azokban

¹² Nagy Iván, Magyarország családai, 3. köt. 186—190. — Kempelen Béla, Magyar nemesi családok 3. köt. 177.

¹³ Vö. Szinnyi József, Magyar írók élete és munkái, 2. köt. 459 és Gulyás Pál, Magyar írók élete és munkái, 4. köt. 1185—1186.

¹⁴ Heckenast Gusztáv, A Rákóczi-szabadságharc. Bp. 1953, 33—34.

¹⁵ Csatkai Endre szíves szóbeli közlése, saját kutatásai alapján.

¹⁶ Esze, ih. 65—66.

a nemesi körökben is divatozik, ahol a Rákóczi-szabadságharc idején csak a kurucok gyalázását lehetett hallani... Egy ilyen szellemű ellenzékiesség és németellenesség, Habsburg-ellenesség kapott lábra a módosabbak között és terjedt a köznemesség közt.¹⁷ Nem szabad természetesen a népi kuruc-hagyomány továbbéléséről, inspiráló erejéről sem megfeledkeznünk.

Ezeknek az összefüggéseknek ismeretében érthető, miért idézi fel írónk minduntalan a független Magyarország múltját, nemzeti küzdelmeinek hőseit, Szent Lászlót, Nagy Lajost, Hunyadi Mátyást, Fráter Györgyöt, nyelvi szempontból is kitűnően, elevenen megfogalmazott részletekben. Különösen erős Csúzy Mátyás-kultusza. Ez a volt kuruc papnál nyilván nem véletlen! Mátyás király alakja, dicsősége gyakran visszatérő motívuma beszédeknek. A *Kosárba rakott aprólékos morzsák* egyik beszéde, a Pünkösöd utáni ötödik vasárnapon mondott első prédikáció kemény szavakkal beszél például az igazságról, ostromozza a megvesztegethető bírákat, majd így folytatja:

„Nem-de, a'-hol fénlík az igazság (mint Apostoli hazánk-ba dicsősséges Mátyás Király idejében) kincsel gazdagsággal, csendességgel, békességgel, bővelkednek-e mindenek? Boldog az az ország! szerencsés az a' Birodalom, a'hol az igazságnak jó-folyása vagyon; mert mindennel bővelkedik, s-semmi-nélkül nem-szűkölködik, úgy hogy valamint helyessen, és igazán mondhatom azt a'Tartományt földi Paradicsomnak, mellyben az igazságnak igaz böcsi vagyon; úgy önnön magát az igazságot, majd minden jők szüléjének, s-gyökeres forrásának igazán nevezhetem.” (AM 345)

Érezhetjük, hogy Csúzy az „igazságos Mátyás” nemzeti birodalmát, a kurucok eszményképét akarta itt szembeállítani korának idegen uralom alatt tengődő korruptségával. A Mátyás-téma aztán vissza-visszatér. A *Zengedező sípszó* egyik prédikációjában szép metafora keretében áll elénk „hazánk drága gyümölcse nevezetes és híres-Mátyás” (ZS 41). Ugyanennek a kötetnek nagypénteki beszédében barokk prédikátorok kedvelt szokása szerint az ókorból és az Ószövetségből vett példákat használ. Ezekkel érzékelteti, hogy mennyire gyászolta mindig nagy halottait az emberiség. Utána azonban magyar példákra tér rá:

„Így Siratta Apostoli hazánk, Dicsősséges Szent László királyt, üstökre felnyirván haját, és nagy ideig, meg-tiltván minden-némű színes köntöst, és muzsika szerszámot. Így boldog emlékeztető első Lajos Királyt, és igazság-szerető Mátyását, mint győzhetetlen erős bainakját; s-e' máj napig-is szomorú sóhajtással emlegeti, mondván: *meg-hólt Mátyás Király oda vagyon az igazság!* meg-hólt Országunk czímere, Hazánk dicsőssége, és árva nemzetünk hathatós párt-fogója, meg-hólt, és el-temet-tett.” (ZS 99).

Valóban megrendítő ez a rész, főleg a Mátyásról szóló befejezés, a *meg-hólt* ige háromszoros kiemelésével, a nagy királyt jellemzően bemutató, metaforikus színezetű hármas alánnyal, s végül a fájdalmasan kicsengő *el-temetett* igével. Csúzy magyarsága nyelvi és eszmei értelemben egyaránt szépen mutatkozik itt meg.

Nagyon jellemző Remete Szent Pálnak, a pálosok védőszentjének ünnepére írt beszéde. Itt ilyen szavakkal emlékezik meg igen melegen a független Magyarország XVI. századi vértanújáról, a Habsburgok áldozatjáról, Fráter Györgyről:

„Ez vala igazán igaz fátylaja, igaz világossága az egész Magyar Nemzetnek. De, mihent erő-szakos halállal észak-ra hanyatlott, és bé-húnta vigyázó szemeit ez a'dicsőségessen világoskodó fény, Remete Szent Pál csillagja, ottan egész hazánk *Ecclipsises* fogyatkozást kezdte szenvedni: hanyatlott igazsága, romlott szabadsága, sőpprejére szállott hajdani méltósága.” (ZS 40—41).

Fráter György, mint tudjuk, pálos szerzetes volt. Ez ad alkalmat kései rendtársának, hogy a Remete Szent Pál-napi beszédben emlékezzék meg róla. A nyelvi eszközeivel is kitűnően fölépített jellemzés azonban teljesen hazafias hangúvá válik. Nemcsak Fráter György emléké-ről van itt szó, hanem — úgy véljük — burkolt formában Rákóczi-ról is, az elveszett magyar függetlenségnek, a haza egykori igazságának, szabadságának és méltóságának siratásáról!

Csúzy, a dunántúli köznemesi sarjadék, a kuruc prédikátor nemcsak az ország függetlenségének bukásán érzett keservét, hanem a népet kiszípolozó hatalmasok és gazdagok, a léhűtő udvari emberek ellen érzett szenvedélyes haragját is nagyszerű lendülettel tudja szavakba önteni. Ime, az *Evangéliumi trombita* néhány mondata, mesterien megszerkesztett „szónoki kérdések” sorozatával:

„Mit szóljak a'hatalmasokról? a'kik, mint a'torkos halak, a'-vagy, fene-vadak, torkon-verve le-tapodván az erőtlenebbeket, prédára-hánnják; és meg-emésztik, mondván: nyomjuk-el a'szegény igazat, és ne kedvezzünk az özvegynek: se ne-böcsüllyük a'sok jdejű vénnek ősz-haját: És, a'mi erősségünk, legyen az igazság törvénnyé?... Mit a'dús-gazdagokról, a'kik, tellyes szívekkel kincsek-hez, és gazda-

¹⁷ Vita a XVIII. század magyar irodalmáról. Irodalomtörténet 1949, 246—247.

ságok-hoz ragaszkodnak, mit? Mit az užorás fősvényekről, a'kik éjet-napot egygyé tévén, inkább szorgalmatoskodnak a'múlandokért, hogy-sem üdvösségért, két, három garasért, Isteneknek meg-bántásával-is, hogy-sem mint túlajdon lelkek-ért, s-telhetetlenségekkel, bálvány-gyanánt imádgják pénzeket?... Egy-szóval, mit itéllyek azokról, a'kik az okosság vitorlája-nélkül, a'tündér világ moslékos zavarába merülnek, s'mint a'vizet, úgy iszszák az Istentelenséget, és a'*Pseudopolitidá*l; az-az, az údvári család ravaszággal; s-*rationem status*, *Argillus* palástját viselvén szemek-előtt, arra fordíttyák köpönyegeket, a'merre a'szél-fúj." (ET 65—66).

Az „istentelenség” vádja, a „pseudopolitia” és a „ratio status” (államrezon) gúnyos említése mind arra szolgál, hogy a hatalmasokat, az udvari embereket — elsősorban nyilván a Bécsnek hódoló arisztokratákat! — szemléletes, erővel teljes kifejezésekkel megbélyegezze. „Argillus palástjának” említése viszont érdekes folklór-motívum: az Argirus-monda ismeretéről tanúskodik!

Csipős gúnyval, remekül megválogatott jelzőkkel beszél Csúzy az udvari életről másutt is, így a Szent László napján mondott prédikációban:

„...az udvarokat nem egy, hanem fő-képpen, három rendbéli ellenség szokta meg-fertőztetni, konkolyosítani. *Első*, a'hizelkedés, mellynek, fő-magzattya a'fel-fuálkodott kevelység. *Második*, a'hamis vádolás, és álnok árulkodás; melly, a'mérges haragot nemzi, és a'fene boszszuállást. *Harmadik*, a'feszlett bujaság, melly *Cupido* mérges nyílval sért-meg mindenedet. Mit kérkedhez nagyra-vágyva tehát, konczot ásétozo, tányé rakat nyalo, és lé-hűtő nyavalyás údvári jó pai-társ?” (ZS 245).

Van érzéke Csúzynak a szegény nép szenvedései iránt is. Egyik beszédében megkapó leírás ad a nehéz pásztori életről. Utána — félreérthetetlen utalással a labanc „tisztékre”, az országot sanyargató „idegen nemzetre” és a Habsburgok kegyében sütkérező „hatalmasokra” — az egész paraszti nép, a „szegény emberek” nyomorúságáról, kiszolgáltatott helyzetéről beszél, igen szemléletesen:

„Tagadhatatlan, hogy a'pásztori kenyér, keserves kenyér, mert a'pásztornak mindenkor kinn a'mezőben, hideget, meleget, esőt, havat, zúzmaraszt békességessen el-kell szenvedni; és ez a'száraz, ízetlen profont nap-estig kopott tarsolyában kemény-kedik, morzsalékozik: mind-azon-által estvé-hez közelítvén bizonyosan reméni jó-tartását, és egész északa csendes nyugalalmát. Így szinte a'szegény ember-is, első-ben a'maga túlaidon szegénységétől szorongattatik, s-az-után a'hatalmasoktól, néha a'mostoha földes Urától, néha pedig a'magok erszénnyét hizlaló tisztéktől, néha idegen nemzettől sarcoltatván, annyira nyomorgattatik, hogy véres veretékével keresett jóvacskáitól-is torkon-verve meg-fosztatván, keserűséggel rágia korpás profontját, s-köny-húllatással nyeli szájában vettendő ízetlen falatját.” (ZS 13—14).

Valósággal a XVIII. század „népi írójának” nevezhetnénk Csúzyt, annyira közel érzi szívéhez a nép sorsát, s annyira közel áll nyelve is a magyar nép nyelvéhez, eszejárásához. Ő maga tudatosan törekszik erre a népiességre. Erről tesz hitet prédikációinak bevezetésében. Az *Evangeliumi trombita* előszavában például ilyesmiket olvasunk: „A'kicsiny nyájál lévén azért beszédem, és az egy-ügyekkel... az egy-ügyű köz-nép-hez igazítván szó-beszédemet.” Még határozottabb a népiesség hitvallása a *Zengedező sípszó* előbeszédében. Reméli, hogy beszédgyűjteménye „az alázatosság völgyein öldözésekkel sanyargatott gyalog fenyűknek-is; t. i. az egy-ügyű szegényeknek, és alacson renden lévő közönségeseknek... kívált-képpen való gyönyörűséget szerez.” És ha Csúzy talán még csak „felülről” közeledik a néphez, néhány évtized múlva — például az 1765 körüli Vas megyei parasztmozgalomban — már maga a nép, illetve a népet képviselő írástudók adják elő a maguk nagyon konkrét panaszait, Mária Teréziához intézett beadványokban, ugyanezen a „csúzyas” barokkos-rétorikus nyelven.¹⁸

Nyelvének, érzelmi világának, egész egyéniségének „kuruc” és „népies” vonásai mellett természetesen nem szabad írónk bizonyos korlátairól sem elfeledkeznünk. Beszédeit az 1720-as években adta ki, egyházi férfiú volt, főurak és vármegyei nemesek voltak mecénásai. Így bizony néha kénytelen volt a Habsburgokról is „lojális” módon nyilatkozhatni. Persze, e nyilatkozatok értékét kellő fokra alászállítja mindaz, amit másutt elmond. Hozzátehetjük: az eléggé szórványosan előforduló „Habsburg-barát” kitételek is nagyon mérsékeltek. Idézzük az egyiket, amelyből világosan kiténik, hogy írónk alapjában véve nem is a császári házat, hanem inkább a törökökkel kötött békét dicséri, amely a hosszú harcok véres századai után végre nyugalmat biztosít a meggyötört, magyar népnek. Magát az idézetet egy Mária-prédikációban leljük, ahol Csúzy a követségekről elmélkedik, majd így folytatja:

„Ilyen nevezetes követség vala, a'mi időnkben, a'maz boldog emlékezetű Első Lipold és a'mostani dicsőséggessen országlo hatodik Károly, Romai Császárok,

¹⁸ Vö. Fodor Henrik, A Vas megyei parasztmozgalomban. Szombathely 1955, 15—18.

és koronás Királyink : és, a'Nap-keleti Birodalmat erőszakosan magának tulajdonította Török-Császár-között ; Mellyből, szívessen óhaitott jeles békesség következett ; s-vélném, vigasztalásunk-ra. O ámbár hoszsza, és állandó!" (ZS 87)

I. Lipót, ez a tehetségtelen uralkodó és véreskezű zsarnok természetesen még ennyi dicséretet sem érdemelt, VI. (III.) Károly sem sokkal többet. Tagadhatatlan azonban, hogy Csúzy „elismerő” nyilatkozata nagyon mértéktartó és nem bizonyítja az elvek feladását.

Komolyabb kifogás illetheti viszont időnként felbukkanó túlzott felekezetieskedését, azt a „furor theologicus”-t, amely a XVIII. században, az európai felvilágosodás kibontakozásának idején már eléggé időszerűtlen. Protestáns-ellenes kirohanásai kissé meglepőek a felekezetek megbékélésére törekvő Rákóczi egykori papjánál. Az utókor szemében csak az mentheti őket, hogy megfogalmazásuk, nyelvi kifejezőmódjuk ízes és ötletes. Az *Evangeliumi trombitában* például ezeket olvassuk :

„Távoztassuk, mint ravasz *Sireánának* nyájas szabadságot ígérő, s-azomban kelepceztét készített, a'külső érzékenységeket csiklandoztató, de a'lelket veszteni akaro édes beszédekét : paik-társasságokat, kereskedéseket, czimborájokat, vetekedéseket : sőt, még nyökörgéseket-is, akarom mondani, könyörgéseket, perdikázciziojokat ; vagy-is, praedikázciziojokat ; mellyekkel, gyakortább, mint szem-fény-vesztő tündérseggel, s-*pilulák* fényével hintik konkolyokat ; s-szép zöld czégér, mint a'czigány czifra czafrang-alatt árullva béna lovát, öllel mérik garázdával csávtált zeverliczás bűdös borokat ; és azokból származó kergeteges fő-szédelgést szerző nadragulyás maszlagokat”. (ET 73).

Kíméletlenségében is színes, erővel teljes, népi ízű nyelv ez. Érdekes benne a *zeverlics bor* kifejezés. Ez több nyelvészünket foglalkoztatta. A *Nyelvtörténeti Szótár* Kresznericsre hivatkozva a latin *vappa* főnévvel (virágos, romlott bor) értelmezi.¹⁹ Pontos megfejtését Gombocz Zoltánnak köszönhetjük,²⁰ aki a Tisza-Szamos-köz nyelvjárásában használt *zevernyiczs* alakra is utal — olyan nyúlós bor ez, amelyet a korcsmáros fölkevert vagy más borral elegyített — és kimutatja szláv eredetét. A szlovén — illetve Kniesza szerint a kaj-horvátban is meglevő²¹ — *zavrelica* főnévből származik : „ein durch faule Gärung verdorbener Wein”, azaz : erjedő rothadás következtében megromlott bor. Csúzy néhány szláv nyelvi kapcsolatára egyébként még kitérünk.

Most azonban hadd említsünk mást : az *érzékenységek* szó előfordulását a fenti idézetben. Még Csokonai Vitéz Mihálynak is kedves szava ez az emberi érzékszervek jelölésére. Gondoljunk csak A *versengő érzékenységek* c. költeményére, ahol a szaglás, látás, hallás, tapintás, izlés szervei, végül pedig a költő lelke versenyt dicsérik Lillát.²² Csokonainak ugyan nem okvetlenül Csúzytól kellett tanulnia ezt a szót, az egyezés azonban mégis érdekes. A nagy olvasottságú, a régi magyar irodalommal is foglalkozó poéta ismerhette Csúzy műveit. Két kötetét a debreceni kollégiumi nagykönyvtárban is megelhelte. Talán ezzel magyarázhatjuk azt a meglepő nyelvi, sőt tartalmi egyezést, amely a debreceni felvilágosodás költőjének egyik legszebb versét, Az *estvét* összekapcsolja a kuruc prédikátor egyik beszédével.

Az „enyim”, a „tied” mennyi lármát szüle,
Miolta a miénk nevezet élüle.
Hajdan a termő föld, míg birtokká nem vált,
Per és lárma nélkül annyi embert táplált,
S többet : mert még akkor a had és veszéltség
Mérgétől nem vezett annyi sok nemzetség.²³

Így ír Csokonai, amikor az ösközösség világát, a „természetes ember” életmódját dicsőíti és állítja szembe a feudális elnyomással, az osztálytársadalommal. De ugyanezt teszi, részben ugyanazokkal a szavakkal előtte több évtizeddel Csúzy is, a házasságról mondott beszédében :

„Mert, ez a'hideg és alkalmatlan szó, ez *enyim*, ez *tied*, az egész világot meghasonlítván, számtalan sok részek-re szaggattya (úgy mond Szent Ágoston D.) és háborgo patvarkodásokat, s-vér-szopo fegyverkezéseket szerez.” (ET 108)
Mintha már Csokonait hallanánk! Legfeljebb annyi az eltérés, hogy Csúzy ezt a maga korában még eléggé merészen ható gondolatmenetét egyházi tekintéllyel, Szent Ágostonnal

¹⁹ Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond, Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Bp. 1890, I. köt. 284.

²⁰ Gombocz Zoltán, A bor. Magyar Nyelv 2. évf. 197—198.

²¹ Kniesza István, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955, I, kötet, 1. rész, 571—572.

²² Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Franklin-kiadás), 89—93.

²³ Uo. 11.

igazolja. És bármennyire is az ellenreformációs, sőt végső fokon középkori ideológia talaján áll Csúzy, nyelvében mégis fel-felbukkannak a felvilágosodás közeledését jelző kifejezések. Ilyen például a *természet* többszöri, eléggé meglepően ható emlegetése. Egyik ádventi beszédében a természet egyenesen mint „a mindenneknek módos gond-viselője” jelenik meg (HK 30), ugyanebben a kötetben pedig így elmélkedik a szemről:

„Mind ezek-közt pedig, valamint álmélkodás-rá méltóbnak; úgy nemeseb-nek, bölcsősbnek, a'szemet azért; 's-ezért-is, a'természet őtet, mint főb tagot, némelly fejedelem-gyanánt fellyebb, és mint-egy Királyi székhely helyezettette: erős csontokkal, merő mint annyi bástyákkal; sok-féle hárttyákkal, bőrkkel, mint annyi sánczokkal, kapukkal, könyvel bővelkedő mélységgel, mint vizes árokkal, egy szóval, valamennyi sugáral, szőr-szállal, majd mint annyi őrző vitézekkel környül-véven, őrizi, és őltalmazza; hogy vezérlése-által, a'több tagok békével maradjanak, és szükséges hivatallyokban szorgalmatoskodgyanak.” (HK 288).

Csúzy tehát nemcsak emlegeti a természetet, hanem jól meg is figyeli, és kitűnő nyelvi leleménnyel ábrázolja.

4. Leleménység, szemléletesség és elevenség: ime, a három vonás, amely leg-szembevetőbben jellemzi Csúzy Zsigmond stílusát. Kitűnőbbnél-kitűnőbb példák egész sorát lehetne műveiből idézni. Vegyünk egy olyat, amely arról tanúskodik, hogy milyen jól megfigyelte és milyen remekül tudta kifejezni a természet és a munka világát. Pünkösdi beszédében így elmélkedik a széről:

„Vallyon nem a'szél harsagattya-e a'trombitákat? Mi ad gyönyörködtető szót az orgonának, és az sípoknak? mi hajtya, a'drága kincsekkel kereskedő hajokat? mi gyúitya-fel a'kovácsok szénét, hogy alkalmatosan pöröllyözhesenek? nem más, hanem a'szél. A'szél tehát a'trombitás; a'szél sípos; révész, orgonás, és kovács; mert az ő segítségével, az ő munkájával mehetnek, valamire mennek.” (ET 395).

Szemléletessége mutatkozik meg ott is, ahol az emberi hibákat, bűnöket, gyarlóságokat ostromozza. Ilyen mondatokat olvashatunk ekkor:

„Mit mivel a'fösvénység? Az egész lelket, mint-egy őszve-vonnya, meg-ránczo-séttya, és békétlenül reszketteti. Az irégység, el-száraztya, és őszve-fonnyasztya: a'bújaság meg-fertőzteti, és bűdösíti: a'torkosság meg-tompéttya, és feledékennyé teszi. A'jóra-valo restség el-tunyéttya, és mint-egy el-rothasztya; a'boszszulo harag, barom formában őltőzteti: egy szóval, a'tőb bűnök terhe, őszvetséggel mit mivel egyebet, hanem meg-görbíti; és a'mint P. Daniél szóll, *inveteratum malorum*: gonosz napokban viszsza-agottá teszi a'szegény lelket.” (AM 549—550).

Hasonló értelmű, ugyancsak kitűnő természetmegfigyelésről, s a megfigyelt jelenségeknek talpraesett nyelvi leleménnyel való megfogalmazásáról tanúskodik az a részlet, ahol a genezárati halászat ismeretes bibliai történetéhez a következő reflexiókat fűzi:

„Vaj, mennyi sok-féle halak úszkorálnak ennek a'tágas öblű és az álhatatlanság zúr-zavar szél-vészitől hanyattatott világi nyomoruságok tengerében: némellyek mint a'harcásák, minden-kor csak fenéken hevernek, az úndok bűnök, és gonosságok fertőjében: némellyek egy-mást emésztenek mint a'csukák: némellyek a'botránczások kövei-közt ficzkándozván, mint a'kövi-halak, meg-átolkodott kemény-szível bírnak: némellyek vastagok, és tompák, durvák és bárdolatlanok, mint a'tőke-halak; kiket ha csak szüntelen nem pöröllyöz az ember, makacson törzőkön maradnak: és érdemetlenek az Urak Urának mennyei asztalára.” (AM 337—338).

Barokk allegória ez a részlet. Az allegorikus felhasználás mögött azonban jó megfigyelőképesség rejtőzik, eleven és szemléletes kifejezőkészség, igazi népies realizmus. Ezek a vonások a humor, ironia, sőt szatíra felé fejlődnek Csúzynál. Egyik beszédében például így ír a szinléletről:

„Am láttyuk, hogy a'szűkölködő szegény-is, gazdagnak, s-a'viszsza aggott vén is, iffiúnak fitogattya magát; a'nyúl szívű, és bátortalan (kivált képpen boros eszszel) vitézséggel kérkedik; az ostoba tudatlan pedig, mély bölcsességgel, avagy pallérozott ritka mesterséggel. Ez pártával földi, a'vagy koszorúval férges szeplőségét, színlírozott kendővel fenyi amaz rút varas orczáját; fel-viszált, vagy fodorított vendég hajjal palástollya kopaszságát, bíborral, bársonnyal, gyengyel, arany lánczal jelenti készségét, porozza őszségét, s-nyáias hízkelkedéssel, mint ki kötött cigérral árullja szemtelen venségét. Egy szóval; még a'rühes-is, szépnék, ékesnek; még a'kevély boszszulo-is, együgyű szelédnek; a'búja faitalan-is, szeplőtelennek; az úzorás, fösveny-is, törvényes igaznak; s-a'tobzódó duskás-is, mértékletesnek tetetvén magát, senki rútságát nem akarja meg-ismérni, annál-is inkább meg-ismértetni.” (ZS 55).

Drasztikus, népies humor szólal meg ezekben a mondatokban, egyben pedig a „náj-módi”, a Bécsből Magyarországra áradó osztrákos, gáláns „úri divat” szellemes kritikája.

Burkoltabb formában ez a részlet is társadalombírálat, ügyes, szellemes megfogalmazásban. Még nyomatékosabban és talán még szemléletesebben szólal ez aztán meg az *Evangeliumi trombita* egyik beszédében:

„S-ez az oka, hogy, sokan, azon felső pólcz-ra vágyódván, és külső bőcsöt, s-tisztet horgászván, utolsó fillyéreket-sem kémélik, sőt, őstől maratt jóságok zálogosításával, szemtelen adosságokkal, s-néha koplalásokkal-is térhellik magokat: cifrán nyájaskodnak, fényessen öltöznek, idegen országokból hozott drága eszközökkel árúllják, kotya-vetyézik magokat: csipkézik, trágázzák feleségiket, és sok-féle náj-móddal, s-majd fársángos tarka színnel változtatták öltözeteket: tornyozzák fejeket, szarvazzák homlokokat, és, vagy páva-módon hímezik, prémezik, s-pazamányozzák: vagy; abroncs-ra kerétvén, sátor formára czirkalmazzák felső-ruhájokat; úgy hogy, kiket régi eleink, esze-veszett fársángosoknak alétt; a'mostani tündérség azokat szép új találmányoknak nevezi, és jeles okosságoknak.” (ET 13—14).

Elmondhatjuk, hogy a magyar nép szívéből fakadtak ezek a metsző gúnnyal, maró ötletességgel elmondott szavak, ez a valóban szellemes leírása annak a „náj-módnak”, amelynek terheit a magyar jobbagyság és kispolgárság volt kénytelen viselni. Remek az egész részlet nyelvi felépítése, változatos jelzőivel, találó határozóival, az állítmányok ügyes halmozásával. Csúzy nyelvi és érzéskész magyarságának szép dokumentuma ez az idézet.

Írónk nyelvi leleményessége nem egyszer a költészet területével érintkezik. Arról, hogy volt érzéke a versek és verselés iránt, már Réthei Prikkel Marián megemlékezett. Említi a *Zengedező sípszó* egyik verses prédikációját, valamint azt, hogy Csúzy verses idézeit verses formában is fordítja.²⁴ De ennél tovább is mehetünk. Csúzyban kell látnunk ugyanis a *páros-rímű magyar tizenkettős* egyik megteremtőjét. A *Zengedező sípszó*ban teszi ezt, a Koháry Istvánhoz intézett ajánló-levél kezdetén. A nyomtatás prózává tördeli a sorokat, párosrímű tizenkettős-voltuk azonban könnyen felismerhető. Idézetünkben így is írjuk:

*Mint a'madarásznak nádból csinált sípja,
mellyel a'madarat lép-veszszőre híja;
hálója, és horga vagy on a'halásznak,
s-tőrös kelepczéje az okos vadásznak.*

Az ajánló-levél többi része már próza. Ez a négysoros kísérlet azonban igen figyelemreméltó a magyar költői nyelv és verselés történetében. Csúzy, aki az idézett részben az alliterációkat is művészién kezeli, az elsők közé tartozik, akik a „négyes rimnek” a XVIII. században már bénítóan ható uralmát próbálják megtörni. Próbálkozik azután a görög-római verseléssel is. Egy meg nem nevezett újlatin költő hexameterét eléggé jó magyar hexameterrel fordítja:

*Ludit in humanis Divina potentia rebus.
Jádzik e'világi sorsos dolgokban az Isten.*

A mértékes verselés hazai történetében, s általában a magyar verstanban jelentős helyet érdemel Csúzy. A tizenkettőst különösen szereti. Igen érdekes, hogy meggy átfolyóan gyakran prédikációinak prózája egy-egy, vagy akár több tizenkettősbe is. Írónk nyelvére és verskedvelésére minden szempontból nagyon jellemző például az a részlet, ahol a hazugság különféle fajtáiról beszél. Embercsoportok remek jellemzését adja nyelvével, csipős társadalombírálatot. Tösgyökeres népi kifejezésekkel él, használja az alliteráció eszközeit, szellemesen alkalmazza szatirikus céljaira a verbócziánus jogászvilág latin szavait, amellel pedig tele-szövi az egészet kitűnően gördülő tizenkettősökkel.

„Elő-jön a'Bíró, tellyes tanátsával, s-azt mondgya: ha néha tágosban nem közöllyük a'dolgot, s-mellette-is el-nem-megyünk a'törvénynek, erszényünk meg-űrül, s-fel-kopik az állunk. Nagyon püki markát a'*Prókátorod*-is, s-bíztat hogy jó vége lészen te igyednek, *exceptio*kkal fortélyoskodik; azonban, ravaszúl *allegál*, vontattya *causádat*, alétván magában, hogy ha hamar vége találna szakadni, lapúl az erszénnyé, s-számos tallérok-kal nem telik a'zsebe. Az udvari nyalka el-hiteti magával, ha arra nem fordéttya palástyát, a'merre szokot fújni urának, lengedező szele, s-hímes hazugsággal nem tud hízkelkedni, ki-~~nek~~ kedvéből Urának, s-semmi szerencséjét nem reménli-heti. A'kalmár, kereskedő, tósér, vagy usorás, ha sok hamis hittel nem pecsétli dolgát, s-példának oká-ért, a'mit tiz talléron vett, azt nem hazudgya, hogy hatvanon, vagy, hetvenen vette; oda a'nyereség, s-minden gazdagsága.” (HK 14)

Nem kevesebb, mint *tizenhárom tizenkettőst* találunk ebben az idézetben. Egynémelyikük még rímel is. Mai helyesírással így festenének ezek a kétségtelenül versként ütemezhető sorok:

²⁴ Réthei Prikkel, Magyar Nyelvőr 37. évf. 340.

Előjön a bíró, teljes tanácsával...

*S mellette is el nem megyünk a törvénynek,
erszényünk megürül, s felkopik az állunk.
Nagyon póki markát a prókátorod is,
s biztat, hogy jó vége leszen te igyvednek.*

*Ravaszul allegát, vontatja kauzádat,
alétván magában, hogy ha hamar vége
találna szakadni, lapul az erszénye,
s számos tallérokka nem telik a zsebe.*

Hímes hazugsággal nem tud hízkelkedni...

*Ha sok hamis hittel nem pecsétli dolgát,
s példának okáért, amit tíz talléron...*

Oda a nyereség, s minden gazdagsága.

Figyeljük meg az idézett verssorokban az alliterációk játékát: először a *t* hang, aztán az *m*, a *p*, majd ismét a *t*, végül pedig a *h*, illetve újból a *t* ismételt visszatérését a szavak kezdetén. Prédikációinak „próza” részleteiben is szívesen él Csúzy ezzel a nyelvi fogással.

5. Többször említettük Csúzy nyelvével, stílusával kapcsolatban a barokkot. Trócsányi Zoltán már húsz évvel ezelőtt fölvetette Csúzy „nyelvi barokkjának” kérdését.²⁵ Koltay-Kastner Jenő ídvégő megállapításaira már utaltunk. De az újabb európai barokk-kutatás eredményei is alátámasztják azt a tézisünket, hogy Csúzyban barokk írók kell látnunk. Ő is, hogy Guido Morpurgo Tagliabue terminológiáját használjuk — a „humanisztikus épületesség” írója, aki a *compiacimento* imaginatívó eszközeivel, az antik rétorikából átvett *delectare* és *prodesse* egybekapcsolásával nevelni, de egyúttal gyönyörködtetni is akarja hallgatóit, a már bemutatott szélemes szónoki és írói fogások egész sorával.²⁶ A rétorikus bravurok mellett azonban a népiességről sem szabad elfeledkeznünk, s itt hadd figyelmeztessünk arra, hogy egy francia kutató, Pierre Francastel, épp ezt a népies, illetve néphez-szóló, nép felé forduló jelleget tartja nagyon fontosnak a barokkban.²⁷

Magyar népies barokknak nevezhetnénk Csúzy stílusát. Ha a hazai művészettörténet emléktanyagából keresnénk vele rokon, hozzá időben is közel álló alkotást, leginkább a nyírbátori minorita-templom híres passió-oltárára utalhatnánk, a „népies alakokban bővelkedő, élénk kifejezésű” (Garas Klára) úgynevezett Krucsay-oltárra.²⁸ 1737-ből való ez az oltár. Népies realizmussal ábrázolt alakok egész sora vonul fel kilenc szoborcsoportján. Az *Ecce Homo* jelenetén Pilátust török előkelőségnek ábrázolja a művész. Mellette a római katonát vasas-németként. Ugyancsak vasas-németek koronázzák tövissel Krisztust, adják vállára a keresztet, és feszítik meg a Golgotán. Aligha tévedünk, ha a kelet-magyarországi kurucvilág művészi kicsengését látjuk ebben a figyelemreméltó alkotásban. Formai és eszmei szempontból bátran összekapcsolhatjuk Csúzy népies barokk nyelvvel.

Oszttrákos, Bécsből importált rokokó, és provinciálisabb, de magyaros és népies kései barokk ellentétére XVIII. századi művészetünkben már Mályusz Elemér utalt.²⁹ Szembesítette egymással Veszprém két jellemző emlékét, az oszttrák Fellner építette püspöki palotát és a „provinciális alakjaitól valóságos széthúzott” Szentháromság-szobrot. Az utóbbinak mecénása a híres Bíró Márton volt, a XVIII. századi „magyaros barokknak” Csúzy mellett másik nevezetes szónoka.³⁰ Oszttrákos-főúri és népi-polgári barokk kettősségét azonban Eger művészi fejlődésével is szemléltetni lehetne.³¹ Nem kétséges, hogy Csúzy Zsigmondot mint írók és nyelv-művészt a népies barokk kategóriájába kell sorolni. *Kuruc barokk* — talán ez a kifejezés sem volna túlságosan merész.

²⁵ Trócsányi Zoltán, Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. Bp. 1935, 37–38.

²⁶ Guido Morpurgo Tagliabue, Aristotelismo e barocco. — Retorica e barocco. Atti del III Congresso Internazionale di Studi Umanistici. Roma 1955, 169–170.

²⁷ Pierre Francastel, Limites chronologiques, limites géographiques et limites sociales du baroque. Uo. 57–60.

²⁸ A magyarországi művészet története. Bp. 1956, I. köt. 378. — Genthon István, Magyarországi műemlékei. Bp. 1951, 404. — Az oltárt magát 1950 szeptemberében a helyszínen volt alkalmunk tanulmányozni.

²⁹ Mályusz Elemér, A Rákóczi-kor társadalma. Rákóczi-emlékkönyv, Bp. 1935. 2. köt. 63.

³⁰ Turóczi-Trostler József, Mesenyomok a 18. század magyar irodalmában. Magyar Nyelvőr, 56. évf. 10–11.

³¹ Gerő László, Eger. Budapest, 1954: 33. „... a 18. századbeli barokk építetők: főurak és főpapok nagy építkezései határozzák meg a város ma is ismert jellegzetesebb arculatát. Mellettük a természetes fejlődés egyszerű polgári életmódjának lakóházai képezik az átmenetet a várost körüllelő mezőgazdasági foglalkozásuk földműves házaikhoz.”

Herczeg Gyula egyik kitűnő cikkében, amely Eötvös és a romantikus nyelv problémáit fejtegeti, a bevezető részben utalt arra, hogy a nyelvi barokk a reneszánsz-kor „klasszikus” stílusának rokona, annak továbbfejlesztése, bonyolultabb változata.³² Kiindulópontnak elfogadhatjuk Herczeg megállapításait — bár például Zrinyi leveleinek stílusát inkább minősítenénk „barokknak”, mint „klasszikusnak”, — de azzal a kiegészítéssel, hogy Csúzynál a klasszikus-barokk stílustörékvés félreérthetetlenül népies hangszelvéssé válik. Barokk szerkezetű összetett mondatokban, barokk szóhalmazokkal hamisítatlanul népies szemlélet és kifejezési mód jelenik meg például abban a részletben, ahol a kísértések ellen vívott küzdelemről beszél:

„Mindgyárt a'késértetnek kezdetén állýúnk azért ellene a'poroszlónak: addig fogdozzák-meg a'róka-fiakat míg kisdededek, s-fojtsák-meg, hogy az-után lelkünknek szőlejét, olly szabadossan ne-koborolhassák. Addig verjük kő-höz a'*Babylon* fajzatit, míg csekélyek, aprók, és erőtlének. Mert, ha egy-szer, a'taploba kapott szikra gyorsan meg-nem-öltatik, titkos harapozása-után, csak azt vészed eszedben, hogy az egész házad fel-perzelődik, és Károssan öszve-ég... Mi-képpen a'lopo-is, elsőben, tőt; az-után kést, vagy kéz-kenyőt lop: somma pénz az-után, vagy ökröt, és lovát, a'vagy-is, más drága portékát; úgy a'setétben küllogo ellenséges ember-is, csak apronként hintetgeti elsőben metyeles konkolyát.” (ET 112—113)

A barokk stíluseszmenyének megfelelő, ritmikusan felépített, alliterációkat is bőven használó körmondat-sorozatot találunk Csúzy egyik beszédének az Öszövétség nevezetes álmairól szóló részletében. Van ugyan néhány latinizmus ebben a prédikációban, így a szenvedő igealak, vagy az *accusativus cum infinitivo* használata, az egész barokk körmondat-ciklus azonban mégis magyaros, eleven és változatos. Figyeljük meg például azt, hogy minden mondat más jelzővel kezdődik, a bekezdés utolsó mondatában pedig, kitűnő kompozíciós érzékről tanúskodóan, visszatér a *boldog* jelző:

„Boldog álom vala az melly nap-nyúgot-után Ábrahám-ra bocsáttatott; mert abban látta némelly fényes lámpás-gyanánt az Urat; s-véle és maradékival kivált-képpen-valo frigyes szövetséget szerezni. Kedves és kellemetes Jákob Patriarká-é, látván a'-maz csodálatos egeket érő lajtorját, mellyre támaszkodván a'Fölséges, azon fel s-alá Sétálnak vala az Angyalok. Szerencsés álom vala, a'-maz tisztaság Szerető ártatlan Josef-é; holott a'nap és hód mint-egy lábai-hoz borulván bátytainak búza-kévéivel, imádgják vala őtet. Boldog Samuél kisdéd Profétá-é; mert abban az Urnak gyönyörűséges szót érdemlette hallani.” (ET 3)

Csúzy nagy művész-kortársaival, az olasz Guarini és a német Balthasar Neumann építészeti stílusával rokon ez a nyelvi stílus. Guarini és Neumann bonyolultan felépített, matematikailag módon megszerkesztett, mégis dinamikus egységként, „irracionális” és „festői” módon ható kompozícióra törekszik a különböző alakú térformák — főhajó, mellék-hajók, kápolnák, apszisok, kupolák, félkupolák — egybeolvasztásával. Ugyanígy olvasztja össze Csúzy egységes kompozíció-sorozatba fő- és mellékmondatainak, a mondatok gyakran megkettőzött, megháromszorozott egyes elemeinek gazdagon hőmpolygó áradatát. És amint a barokk képzőművészet a maga mennyezetfreskóival, a barokk színpad a maga kulissza-világával igen hajlamos az illuzionizmusra, úgy Csúzynál is lelünk ilyesmit. Illúzió és valóság összefonódása, a képzelet beáradása a reális világba jellemzi a barokk színházat,³³ de el-eljárt az — látszólagos kritikája ellenére — a magyar prédikátor is a barokk illuzionizmus színes, fantasztikus világával, „tündérségével”. Ime a hazugságról szóló részlet, egy ádventi beszédből:

„Micsoda a'hazugság? Egy olly mesterséges óra: melyet (ha-nem ha fortélyos, és igen ravasz, okos) senki nem tudhat, hányat ütött-légyen. Egy olly képes ál-orcza, melly az őtet szemlélt, nyájassággal gyönyörködteti: egy olly szépen meg-festetett fal, melly, mi-némű materiából legyen, könnyen meg-nem ismérhető; hanem ha próbálván azt kezdedl tapasztalod. A'hazugság, egy igen szépen éneklő hattýú: rendes külbömbözött színnel tündéreztetett szívárvány: s-ollyan, mint a'füge-fa, melly ha gyümölcsével nem-is, zöldellő leveleivel gyönyörködteti az embert”. (HK 12)

A csodálatos óraműszerkezetek és egyéb mechanikai játékok, a táncmulatságok, kerti ünnepek álarcai, az épületeknek a valóságban nem is létező formákat: tereket, tájakat feltűntető „szépen meg-festetett” falai, a parkok taván úszó „szépen éneklő hattýúk” — mindez a barokk illuzionizmus világából való. Abból a világból, amelynek varázsa még Bessenyei *Tarimnemesében*, Csokonai *Dorottýájában*, Dugonics *Ételkájában* is érezhető. Csúzy pedig az európai és dunavölgyi kései barokk nagy alkotásaival egykorán próbálja magyar nyelven kifejezni, magyar szavakba öltöztetni ezt a tőlünk, XX. századi emberektől sok tekintetben már távolos, esztétikai értékekben azonban bővelkedő „tündér világot”.

³² Herczeg Gyula, Eötvös József körmondatai. Magyar Nyelvőr, 77. évf. 59.

³³ Angyal Endre, Theatrum Mundi. Irodalomtudományi Évkönyv, Bp. 1938, 4. évf. 60—91.

6. Külön fejezetet érdemel Csúzy nyelveművelő tevékenysége. Vizsgáljuk meg mindenekelőtt viszonyát nyelvjárásainkhoz.³⁴ Mondottuk, hogy írónk mozgalmas életében a magyar nyelvterület majdnem mindegyik vidékén töltött néhány évet. A különböző állomáshelyein hallott nyelvjárások nyomot is hagytak műveiben. Nem egy jel arra mutat, hogy Csúzy tudatosan törekedett különféle nyelvjárási sajátságok összeolvasztására s ezzel irodalmi nyelv kialakítására. Ilyen, irodalmi nyelvet kialakítani törekvő kísérletek egyébként a XVII. és XVIII. században már nem állanak egyedül.³⁵

Csúzy nyelvének alapszövedéke kétségtelenül dunántúli. Családja Fejér és Komárom megyében élt, tehát a felső-dunántúli nyelvjárás területén. Itt töltötte írónk is gyermekkorát. Ide tért vissza kétszer is, amikor Pápán, a felsődunántúli és a vele sok szempontból rokon nyugati nyelvjárás-terület határán működött. A Felsődunántúl, illetve a nyugati vidék sok jellemző hangtani sajátsága megfigyelhető nála, így a mássalhangzók kettőzése magánhangzók közt: *fényessen, közönségesen, részegessek, bénna, ékesítő, kedvellő, kémellik*. Dunántúli — vagy talán csak egyéni helyesírási sajátság? — a *dj* mássalhangzókapcsolat átalakulása *dgy-vé*: *dühösködgyenek, mondgyák, inádggyák, hervadgyanak*. A magánhangzók dunántúli zártabbá-válása figyelhető meg az *indulatitúl, szolgálattúl, igája alúl* alakokban. Dunántúli jellegű az a *fenyi* igealak, amelyet a Zengedező *sípszó* egyik prédikációjában (ZS 55) találunk. A Felsődunántúl nyelvére vallanak a sűrű *ő-ző* alakok is: *főlséges, földi, böcsöl, nagyra böcsülte, hideg-lölés*. Ezeknek az alakoknak a használatába egyébként Csúzy déldunántúli — pécsi — nyelvi élményei is belejátszhattak, hiszen tudjuk, hogy Baranya magyarsága az *ő-ző* alsódrávi nyelvjárást beszéli, az alföldi (Kálmán B. szerint: déli) nyelvjárás egyik változatát. A Déldunántúl felé mutat aztán Csúzynál a hosszú *i* gyakori fölcserélése *é*-vel: *erősétti, elevenétti, kémellik, jördétyák, szálléltanak, kénszeréttetnek, szeléd, tanétvány*.

Borsodban és Nyitra környékén palócok közt élt Csúzy. Ennek nyoma lehet például a *fel* igeikötő szinte állandó ajakkerekítés-nélküli formájának használata. A sokkalta „dunántúliasabb” *föl* alig egyszer-kétszer jelenik meg prédikációiban — szemben a majdnem mindig „föložő” Biró Mártonnal! — s lehet talán sajtóhiba eredménye is. Az *e-ző* palóc nyelvjárás-terület hatásáról vallanak a *tekéletes, nevendéken fiakat, el-tekélet jó szándékkal, setében, veres alakok*. Palócok hangtani sajátságokat mutatnak az olyan szavak, mint *tőt* (tűt helyett!) vagy *magán-kivöl*.

Lelünk aztán Csúzy beszédeiben szép számmal erdélyiességeket. Úgy látszik, őréa is nagy hatással volt a Székelyföld különleges zamatú magyar nyelve, akárcsak néhány évtizeddel később a másik, Erdélybe vetődő dunántúli középnyemes-ivadékra, Kisfaludy Sándorra. A székely nyelvjárásokat jellemzi a hosszú magánhangzók kedvelése. Ezt teszi Csúzy is. Csak úgy hemzsegnék nála az ilyenféle szavak, mint *túdom, ábrázatunkat, tartozunkat, harczolunk, úttán, föld, pólcz, úzsorás*. Székely nyelvjárási hatásra vall az *Evangéliumi trombita* előszavában olvasható *jovasolták* alak. A *harsagattya* kifejezés (ET 395) pedig a mezősgői nyelvjárás-terület jellemző sajátosságára, az *a-zásra* utal. Persze, teljesen hiteles és megnyugtató képet Csúzy és a magyar nyelvjárások viszonyáról csak akkor kaphatnánk, ha ismernénk műveinek kéziratát, ha tudnánk, hogyan mondta el beszédeit, és ha pontos, bőséges nyelvjárási adataink lennének a XVIII. század elejéről.

Mégsem tévedünk talán, ha azt a véleményt kockáztatjuk meg, hogy a különféle nyelvjárási sajátságok egyesítése írónknál nem pusztán eklekticizmus, hanem törekvés az egész magyar nép, az egész magyar nyelvterület számára szánt irodalmi nyelv kialakítására.

Van annak is nyoma, hogy Csúzy érdeklődéssel fordult a környező szláv népek és nyelvek — elsősorban a nyugati szláv nyelvek — felé. Már Réthei Prikkel Marián utalt írónk érdekes szláv eredetű szavaira, mint *dosztig, hariskás, pálenka*. A *zeverlicás bort* már említettük. Hozzátehetjük a *halaburdát*: „nem vak kockára vetett halaburda hirtelenséggel.” (ET 103). A *Nyelvtörténeti Szótár* a *hebehurgya, habahurgya, habahurja*-féle kifejezésekkel rokonítja, Réthei Prikkel a *szeleburdi*-val.³⁶ Szláv eredetűre Mariánovics Milán, azaz Simonyi Zsigmond mutatott rá, és a „Lärm, Tumult” értelmű szlovén *halabura* szóból származtatta. Knieza ugyan legújabbán kétségbevonja a szlovén eredetet, viszont összefüggést lát a szlovák *halaburda, haraburda* szavakkal, amelyek jelentése „semmirekellő”.³⁷ Krizsán István kimutatta a magyar szót *halaburdi* alakban, a magyar–szlovák nyelvhatáron fekvő Nyitra megyében, Nagykér, Nagycsétény és Tardoskidd községekben.³⁸ Valószínűleg Csúzy is itt, Nyitrában hallotta.

³⁴ A nyelvjárási adatokhoz vö. Balassa József, A magyar nyelvjárások. Bp. 1891. és Kálmán Béla, A mai magyar nyelvjárások. Budapest, 1951.

³⁵ Pais Dező, A magyar irodalmi nyelv. — A II. Országos Nyelvészkonferencia. Bp. 1954, 146–148. ³⁶ Réthei Prikkel Marián, Csúzy Zsigmond szavai, Magyar Nyelvőr, 38. évf. 454 és: Három szó-csoport, Magyar Nyelv 4. évf. 244.

³⁷ Mariánovics Milán (Simonyi Zsigmond), Magyar Nyelvőr 46. évf. 272. — Knieza István, A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. köt. 2. rész, 836.

³⁸ Krizsán István, Magyar Nyelvőr 21. évf. 92.

Szláv nyelvi érdeklődése azonban nem merült ki kölcsönszavak felhasználásában. Helyesírási reformra is gondolt, a korabeli cseh és szlovák ortográfiában használt diakritikus jelek újból való alkalmazására nyelvünkben. Kódexirodalmunk javarésze már használta ezeket a jeleket. Csúzy több kötetében újból bevezetett egyet, a *zs* jelölésére használt *ž*-t. Ehhez talán az is ösztönzést adhatott, hogy a prédikációit kiadó pozsonyi nyomda nyilván cseh és szlovák művek nyomtatására is fel volt szerelve, s így rendelkezett diakritikus jelekkel. Idézzünk néhány példát az *Evangeliumi trombitából*: *űzords, žengéjkebe, rožákkal, žembes, vižgálásban, jel-perželődik*. Az elfogulatlan szemlélő csak sajnálhatja, hogy ez a reform nem volt mélyreható és tartós eredményű. A diakritikus jelek következetes, állandó, nemcsak a *ž*-re kiterjedő használata észszerűbbé, világosabbá, mondhatni „európaibbá” tette volna helyesírási rendszerünket.

Csúzy érdeklődése szláv kölcsönszavak, nyugati szláv helyesírási sajátosságok iránt nem lehet véletlen. Máriavölgyi és elefánti kolostorában szlovákajkú papok és hívek körében élt. Bizonyára ismerte rendtársát, Mácsay Sándort (Alexander Mačaj), aki magyar családból származott, ámde szlovák — pontosabban: szlovákizált cseh — nyelven írta prédikációit, s akinek 1718-ban Nagyszombatban kiadott gyűjteményében (*Panes primitiarum aneb Chleby prvotin*) Prazák a barokk ízlés, barokk képzeletvilág érdekes irodalmi megnyilatkozását látja.³⁹ Szláv nyelvi tudásra Csúzynak már csak azért is szert kellett tennie, mert enélkül a vegyes-lakosságú felvidéki területeken bajosan tudta volna lelkipásztori teendőit ellátni.

Rendtársaitól, esetleg a Morvaországból Máriavölgybe zárandokoló csoportok papjaitól hallhatott a cseh barokk nagy prédikátorairól is, így kortársáról, a morva Bohumír Hynek Bílovskýről (1659—1725), aki szintén nagy nyelvújító és nyelvművész, s igen jellemző képviselője a cseh irodalomban a népies barokknak.⁴⁰ Talán kezébe is került Csúzynak a felvidéki pálos kolostorokban a cseh és szlovák barokk egyházi szónokok néhány kötete.

Tudatos nyelvi érdeklődésre vall végül Csúzy néhány helyesírási sajátossága. A szóösszetétel, ragozás, etimológia problémái erősen foglalkoztathatták. Szereti kötőjellel összekapcsolni azt, ami a mondatban értelmi összefüggés szempontjából együvé tartozik. Kötőjellel írja azonban igen gyakran az igekötős igéket, ragos, képzős és névutós főneveket is. Vegyünk megint az *Evangeliumi trombitából* néhány példát: *nap-nyugot után, hajtsák-el, dúllyák-jel, magad-ban, rés-re, kincsek-hez, szem-fény-vesztő, el-ne-hervadgyanak, el-ne-járjon, virágok-hoz, házasság-béli, melyre--nézve-is, meg-nem-tűrtőztetheti, mi-képpen, az-után, a'-vagy-is, czafrang-alatt*.

Ezzel végére is értünk fejtegetéseinknek. Sokoldalú, figyelemreméltó egyéniséget ismerünk meg Csúzy Zsigmondban, a kurucvilág prédikátorában, a magyar barokk népies zamatú nyelvművészeiben. Kíváncsú volt, hogy további kutatások életének és munkásságának azokat a mozzanatait is tisztázzák, amelyeket ma még nem ismerünk, s kíváncsú volt, hogy a XVIII. század többi, kitűnő magyarságú prédikátorával együtt irodalomoktatásunkban is szerepet kapjon.

³⁹ Albert Prazák, *Dějiny slovenské literatury*. Praha 1950, I. köt. 281—282.

⁴⁰ Josef Vašica, *České literární baroko*. Praha 1938, 189—199.

TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE

PETRARCA SZONETTJE BRODARICS LEVELÉBEN

Az un. *Acta Tomiciana*, Tomicki Péter lengyel királyi kancellár szorgalmas jegyzőjének, Górski Szaniszló kanonoknak az I. Zsigmond korabeli hivatalos és félhivatalos iratokról vett nagyarányú másolatgyűjteménye, a XVI. század magyar történetének és irodalomtörténetének is gyakran idézett forrása. A kéziratos adattárnak a múlt században megindult kiadása 1906-ig megjelent első tizenkét kötetét már Brodarics életírója, Sörös Pongrác sokoldalúan felhasználta (*Jerosini Brodarics István*, 1907). Viszont az 1915-ben megjelent 13. kötetet a Sörös kutatásait kiegészítő Kujáni Gábornak sem állt még módjában felhasználni (*Adalékok a Brodarics-család és Brodarics István életéhez*, 1913); ez a kötet is tartalmaz Brodaricstól két levelet Tomickihoz és Tomickitól egy levelet Brodaricshoz 1531-ből. Az évtizedeken át csonkának maradt kiadvány folytatását újabban a XVI. századi lengyel történelem, s ezen belül a magyar-lengyel kapcsolatok kiváló ismerője, W. Pociecha vállalta magára; már az ő gondozásában jelent meg az *Acta Tomiciana* 14., az 1532. év anyagát felölelő kötete 1952-ben. Ebben a kötetben Brodarics három levele található Tomickihoz, Tomickitól kettő Brodaricshoz.

1956. nyarán Pociecha professzor hálára kötelező szívessége tette lehetővé számomra, hogy a krakkói Jagello-Könyvtárban az *Acta Tomiciana* még kiadatlan, kézirati anyagába betekintsek. Itt, a könyvtár 6554/III—IV. jelzésű kézirata X. kötetének 137. lapján bukkantam Brodarics egy olyan, ismeretlen, ugyancsak Tomicki Péterhez intézett, 1535. február 15-én Budán kelt levelére, amelyet irodalmi vonatkozása kedvéért érdemesnek tartok — Pociecha professzor engedélyével — addig is közölni, amíg az *Acta Tomiciana* folyamatban levő kiadása — évek múlva — az 1535. év anyagához elérkezik. Közlésem a kézirat átlátszó rövidítéseit feloldja és helyesírási következetlenségeit kiküszöböli.

Petro Tomicio Episcopo Cracoviensi Vicecancellario Stephanus Brodericus Episcopus Sirmiensis et Quinqueecclesiensis.

Reverendissime domine, domine mihi observandissime ac benefactor colendisime, servitutis meae debitam commendationem.

Scripsi his diebus litteras longiusculas, negotium illud pro quo rogavi vestram Dominationem, nunc etiam eidem diligenter commendo, velit id pro perpetuis meis obsequiis facere.

Nova nunc sunt haec: Nuntius Serenissimi Regis domini mei clementissimi rediit ex Babylonia a Caesare Turcarum, quem in reditu reliquit. Mitto aut vestram Dominationem his inclusum exemplum litterarum regiarum ad locumtenentem suum, dominum Pöstyéni¹ ad me daturum. Idem nuntius narrat miranda de successibus Turcarum imperatoris. Verendum esset principibus Christianis, si saperent, vel si iam tandem ex tam diuturno veterano vellent evigilare, et invigilandum esset eis simul cum Pontifice Romano, ne Caesar Turcarum iam capta Babylonia Assyriorum² veniat ad capiendam hanc, quam non nostri tantum temporis schismatici, sed multi etiam viri magni ritum Ecclesiae Romanae sequentes iampridem Babyloniā nominare coeperunt. Inter quos vir doctissimus et idem optimus Franciscus Petrarca quid in vulgari suo carmine de ea praedixerit, ex libro sonettorum sive epigrammatum eius exscriptum casu his diebus a me ibi repertum vestrae Dominationi mitto. Quod vaticinium illius ante annos ducentos factum utinam ne temporibus nostris adimpleatur.

Negotium pacis, in quod ego fueram interpositus, adhuc pendet. Exspecto nunc novas commissiones a rege meo, si reges nostri (nam uterque Ungariam habet)

¹ A kéziratban: *Pesthenij*; nyilván Pöstyéni Gergely budai várnagyról van szó.

² A kéziratban: *Assioriorum*.

sapient, concordabunt. Sin minus Deus solus novit, quid erit de nobis, et finaliter de omnibus istis regnis.

Ego in episcopatu meo Quinqueeclesiensi patior extrema tam *per hostes, quam etiam per nostros. Sed sit utcumque, necesse multa me^a pati, cum patriae calamitate, et non omnino invitatus patior, quae possum. Quando postea aliter facere non potero, sequar Dei voluntatem. Vestram Dominationem Reverendissimam optime valere cupio. Budaë, XV^a Februarii Anno Domini MDXXXV.*

Eddig a levél, mely csak napokkal kelt előbb, mintsem Brodarics Bécsbe indult, hogy békét közvetítsen János és Ferdinánd között; más forrásból tudjuk, hogy 1535. február 28-án már Bécsben van. (Vö. Sörös i. m. 120. l.) A levél szövegéből különben kitűnik, hogy Brodarics két mellékletet is csatolt hozzá; Górski másolata e mellékleteket nem tartalmazza. Az egyik egy királyi levél másolata, amelyet közelebből nem ismerünk, a másikat azonban — Petrarca egy szonettjét, amelyet mint alkalomhoz illőt Tomicki számára írt ki a magyar humanista — nem nehéz nekünk sem újra kikeresnünk a nagy olasz költő „daloskönyvéből”. Rómát, illetőleg az avignoni pápai udvart Petrarca több szonettjében (114., 117., 137., 138.) azonosítja a bűnei miatt elpusztult Babylonnal; az azonosítás újszövetségi hagyományra vezethető vissza. A Jelenések Könyve (XIV. 8. XVII. 5. XVIII. 10) természetesen a pogány Rómát érti a parázناسága miatt pusztulásra ítélt Babylon alatt; az elvilágiasodott egyház fővárosával kapcsolatban a XII. századtól fogva elsősorban Joachim de Floris Apocalypsis-értelmezése népszerűsíti a Róma-Babylon azonosítást.

Petrarca említett szonettjei közül a 114-ben és a 117-ben a Babylon-motívum csak futólagosan jelenik meg; a 137. és 138. szonett az, amely egyenesen erre a motívumra épül. Ha tekintetbe vesszük, hogy Brodarics a török császárnak az európai ellentétek és nem utolsósorban a magyar trónviszály által is segített terjeszkedése láttán irányítja a politikai gondjainban osztozó Tomicki figyelmét Petrarca egy szonettjének különös időszerűségére, az lehet első gondolatunk, hogy a 137. szonetről van itt szó, mert éppen ez a szonett egy új szultán eljövételéről beszél, Csakhogy ennek a szultánnak nem azt a feladatot tulajdonítja a költő, hogy elpusztítsa Rómát, hanem azt, hogy megtisztítsa „babyloni” bűneitől és helyreállítsa az egyház egységét — nem is „szultán” ez a szó szoros értelmében, azaz nem valamely keleti hódító, hanem olyan olyasvalaki, akitől a kortársak az egyház megújítását s ennek nyomán új aranykor inaugurálását remélték (v. ö. pl. E. Bellorini kommentárját, Torino, 1924. I. 197. l.):

*Anime belle e di virtute amiche
terranno il mondo; e poi vedrem lui farsi
aureo tutto e pien de l'opre antiche.*

Nem, a 137. szonettet optimista kicsengése aligha tette arra alkalmassá, hogy Brodarics súlyos gondjait kifejezze, ez a jóslat nem olyan, aminek a teljesedésétől kell félnie. Annál inkább a 138. szonett jóslata, amely semmi egyéb, mint a bűnbe süllyedt és így Babylonná változott Róma feltartóztathatatlan végromlásának a bejelentése:

*Fontana di dolore, albergo d'ira,
scola d'errori e templo d'eresia,
già Roma, or Babilonia falsa e ria,
per cui tanto si piange e si sospira;
o fucina d'inganni, o pregion dira,
ove 'l ben more e 'l mal si nutre e cria;
di vivi inferno: un gran miracol fia
se Cristo teco alfine non s'adira!
Fondata in casta ed umil povertate,
contr' a' tuoi fondatori alzi le corna?
putta sfacciata, e dove ai posto spene?
Negli adulteri tuoi, ne le mal nate
ricchezze tante? Or Constantin non torna,
ma tolga il mondo tristo che 'l sostene.*

Brodarics elhatárolja ugyan magát a reformációtól, amelynek híveit „a mi korunk szkizmatikusainak” nevezi levelében, de — a hivatkozás Petrarca szonettjére erre vall —

* *tam ... és me között a kéziratban: „est multa” —, de ez a két szó át van húzva és helyettük a margón + jel közvetítésével Górski keze íktatja be, nyilván az eredetivel való ellenőrző összeolvasás alapján a másolából kimaradt fenti szavakat.*

mesterével, Rotterdami Erasmusszal együtt aggodalommal szemléli a pápa szerepét a nemzetközi politikában. A levél keletkezésének időpontjában III. Pál viseli a tiarát, alig fél esztendeje, de már is új aggodalmakra jogosít fel egyfelől kétértelmű beavatkozása a magyar ügyekbe, másfelől kalandos, Európa békéjét fenyegető terve a török birodalom megtámadására. Brodarics jól ismerte Erasmus álláspontját, amely a törökkel szemben is csak a védekező háborút tartotta megengedhetőnek. *Erasmus és magyar barátai* c. könyvében (60—63. l.) már rámutattam, hogy Brodaricsot hazáját féltő gondoljai tették erasmistává; humanista arcéléhez jól illik, amint a finom kis olasz könyv fölé, az Erasmus által is elismeréssel emlegetett Petrarca könyve fölé hajol és egy olyan szonettet ír ki belőle Tomicki számára, amely, ha politikai intelemnek fogja fel az olvasó, ugyanolyan irányba vág éppen a pápa bajkeverő nemzetközi törekvéseit illetően, mint akár Erasmusnak 1527-ben Zsigmond lengyel királyhoz írt levele. Tudjuk, ez a levél is elsősorban a magyar kérdéssel foglalkozott, ennek kapcsán bírálta a pápa — akkor még VII. Kelemen — békebontó szövetkezéseit, s a politikai röpiratnak szánt levelet Tomickihoz intézett ajánlással nyomtatták ki Krakkóban.

Brodarics levelének van még egy tanulsága, és ez Petrarca magyarországi utóéletét illeti. Katona Lajos mutatta ki (*A Festsicles codex bínbánati zsoltárai*. IK 1905) 149—157. l.), hogy Petrarca hét penitenciás zsoltárának — latin nyelvű prózai költeményeknek — a magyar fordítása már a XV. század végén megjelenik kódex-irodalmunkban; Petrarca hatásának következő nyomát a magyar irodalomban 1539-ből tartják számon, s ez Istváni Pálnak János király környezetében, a király késői házasságára írt széphistóriája, Volter és Grizeldisz története, melynek forrása egy Boccaccio-novella — Petrarca latin nyelvű átdolgozásának közvetítésével. Brodarics levele időrendben e két adat közé esik: 1535-ből való, ugyancsak János király környezetéből, s bár csak idézi Petrarcát, s nem fordítja, egy tekintetben őt illeti az elsőség, amennyiben Petrarcának nem latin, hanem már „vulgáris” nyelvű, azaz olasz költői műveinek az ismeretét mutatja: Balassi Bálintig (Vö. Eckhardt: *Valentino Balassi e Petrarca*, Corvina 1921, 59—71. l.) és Rimay Jánosig (uő: *Rimay János ismeretlen levele*, IK. 1942, 302. l.) kell várnunk, amíg Petrarca szonettjeinek magyarországi visszhangját hallhatjuk ismét. Brodarics még nem a szerelem költőjét, hanem politikai öntudatának egyik forrását találja meg Petrarcában, de mindenesetre igazolja, hogy 1535 körül a budai királyi udvarban akadt humanista, aki már szívesen töltötte otiumát a *Canzoniere* lapozgatásával. És ebből is politikai harcaihoz merített erőt és érveket.

JÓKAI HATÁSA A MAGYAR SZABADSÁGHARC KÜLFÖLDI KÉPÉRE

Az 1848—49-i szabadságharc idegen nyelvű irodalmában megjelenési idejét tekintve is előkelő helyet foglal el a *Forradalmi és csataképek* öt elbeszélésének német fordítása, amely a magyar eredetivel szinte egyidejűleg jelent meg Lipcsében: a *Schlachtenbilder und Scenen aus Ungarns Revolution 1848 und 1849*¹. A bújdosó tardonai magányában készült elbeszélések a Habsburg-ellenes, liberális német körökben kedvező fogadtatásra számíthattak, de a politikai érdeklődésen kívül az irodalmi-emberi érdeklődés is feléjük fordulhatott, hiszen „Sajó” mind-egyik elbeszélése mélységesen, megrázóan tragikus.²

Azon a föltételezett hatáson kívül, amelyet a német kiadás az olvasókra gyakorolt, a kis kötet jelentőségét Ferdinánd Stolle egy regénye bizonyítja, a *Von Wien nach Világos*³. Nem remekmű, de minden valószínűség szerint a legolvasottabb regény ebből a tárgykörből. Szerzője (1806—72) annak a folyóiratnak az alapítója⁴, amelynek mellékletéből a „Gartenlaube” alakult ki s így kapcsolata a nem nagyígenyű, de annál szélesebb körű olvasóközönséggel szinte intézményesen van biztosítva.

A regényt másutt⁵ jellemeztük s így most a legszükségesebbekre szorítkozhatunk.

Cselekvényének kettős szála van: 1. Egy kis külföldi csoport (egy salzburgi kereskedőfi, egy osztrák professzor és egy francia fiatalember) utazása a Duna—Tisza közén át Ujvidékre, ahol Veronikát, a látogatóban ott levő leányt akarják biztonságba helyezni a délvidéki harcok veszélyei elől. Az utasok bőséges néprajzi és politikai tanulságok után elvesztik Veronikát, aki Ranko, a szerb vezér kezére kerül. Ranko egyik leánya, Aloysia saját honfitársai kezétől halt meg, mert esküje ellenére nem engedte meggyilkolni régi szerelmét, a vörössipkás hadnagy Ladislaut, de Ranko véleménye szerint leánya mégis — közvetve — a magyarok áldozata. Am aztán megszereti Veronikát s végül átadja rokonainak. Veronika a salzburgi ifjú, Edmund felesége lesz. — 2. Bárdy Szaniszló gróf, a konzervatív főúr gyermekei új szellemű, liberális emberek. Imre azonban a forradalmi Bécsben a reakció fészkebe kerül, beleszeret Ottília grófnőbe, s ennek kedvéért levelet visz Jellasics táborába. Elfogják és mint árulót kivégzik. István honvédek áll s végül apja is belátja, hogy nem tehetett másképp. Etelka Kossuth rajongója s miután nem sikerült megmentenie Imrét, Kossuth kémeként járja az országot és kivezeti Görgyeit a szőlaknai csapdából. Világos és Kossuth távozása után Etelka elsorvad; István pedig feleségül veszi Ranko másik leányát, Smiljanát, megpecsételve ezzel a magyar s a szerb nemzet egymásrautaltságát és békéjét.

A regénynek vannak értékes lapjai, különösen azok, amelyeken Kossuth debreceni életmódját világítja meg. De az egész egyenetlenül komponált és stílusa is egyénietlen.

Nem csoda, mikor anyagát szinte felelőtlenül hordja össze onnan, ahol találja. Cselekvényének úgyszólván minden értékes motívuma Jókai-Sajó német Csataképeiből való. Abból az öt elbeszélésből, amelyet a Wigand bizományában hozzáférhető kötetecske tartalmazott, összeállíthatjuk a *Von Wien nach Világos* egész palettáját s minden lényeges körvonalát.

A lipcei *Schlachtenbilder* első elbeszélése, a *Die Rothkappler* (magyarul egyszámban: *A vörössipkás*) Aloysia—Ladislau tragikus szerelmének motívumát adta Stille regényének, s ezzel a magyar—szerb viszony megvilágítására adott alkalmat.

¹ Von Sajo. Deutsche Ausgabe. Pesth, Verlag von Gustav Heckenast. Leipzig, bei Georg Wigand (1850).

² A *vörössipkás*: a politika által elválasztott szerelmesek tragédiája; A *Bárdy-család*: egy tizenháromtagú család pusztulása az oláh felkelők kezétől; Az *esetett neje*: a nő szenvedély bosszúja a háború zavarosában; A *két menyasszony*: a két pártra került két vőlegény; *Székel asszony*: a hőselkü nők tragédiája és a cserkesz vezér népi tudatra ébredése.

³ Historischer Roman. Leipzig, Ernst Julius Günther. 1866.

⁴ Der Dorfbarbier (1844).

⁵ A *Debrecen és a szabadságharc* c. műben (Debrecen, 1948).

Igaz, hogy a német regényíró megváltoztatta a neveket: Anisiából Aloysia lett, Nestorból Ladislaus s — mintha a „nomen est omen” hite valószínűn itt — megváltoztatta jellemüket is. Jókai elbeszélésében Anisia szenvedélyes amazon, aki önmagával ajándékozza meg és csábítja tette „nemzetisége védőit”, s aki „lábkapcája volt az utolsó szerbnek”⁶ viszont a német regényben a biedermeier-nevű Aloysia a szerb népvészér gazdag és köztisztelőben álló leánya. Neve is elvesztette szlávos varázsát: szőke, németes név lett... Nagyobb a változás szerelménél. „Nestor” azt jelentette, hogy a vörössipkás tiszt maga is szerb! Mikor Anisia meglátja régi szerelmét, „a leány reszketett, mint a délibáb s elfehéredve susogá: — Te Kossuth katonája vagy?” Stolle szerb leánya nem döbbenne meg azon, hogy Ladislaus (ez már magyar név, nem szerb!) Kossuth katonája, — csak az sújtja le, hogy éppen ő, ez a László, akit szeret, került a jarováczi csapdába, amelyből nincs menekülés, s éppen az ő kezétől kellene meghalnia! A tragikum így eltörlődik kissé a nevekkel s a jellemzéssel együtt.

Egyébként a német író oly közelről követi szövegét, hogy ezt már plágiumnak kell neveznünk.

A Jókaira oly jellemző lírai bevezetésből szerb csatadalt csinál. A *vörössipkás* így kezdődik:

„Sarjazni fog a fű, de sarja nem lesz zöld, hanem piros, miként a vér... Fel fog jönni a nap, de sugára nem lesz fehér, hanem piros, miként a vér...”

Kiderülend az ég, de boltozatja nem lesz kék, hanem piros, miként a vér...

Megárad a folyam, de habja nem fog szőke lenni, hanem piros, miként a vér...”

A *Von Wien nach Vilagos* I. kötetének VII. fejezete viszont előrevetíti Jókai novellájának az idézet után következő (4.) bekezdését és aztán így folytatja:

„Dazwischen klang ein todesmuthiger Schlachtgesang, dessen wilder (!) Text lautete:

Sprossen wird das Gras, aber sein Sproß wird nicht grün sein, sondern roth wie das Blut.

Strahlen wird die Sonne, aber ihr Strahl wird nicht golden sein, sondern roth wie das Blut.

Anschwellen wird der Strom, aber sein Wasser wird nicht silbern sein, sondern roth wie das Blut.”

A korszóval körbejáró leány jellemzésében szó szerinti átvételek vannak. Mindössze annyi változás történik, hogy Stolle rövidíti s néhol eltompítja a merész képeket. Ez a mondat például: „Nagy, sötét szemei villogtak, sűrű fekete szemöldökei árnyékot vetének az alattok égő lángra” így egyszerűsödik: „Ihre großen dunklen Augen wurden umschattet von schwarzen Brauen.”⁸

És természetesen — céljának megfelelően — elhagy minden olyan vonást, amely Jókai Anisiájának szenvedélyességét jellemzi. Hősnője mindenkiel táncol, a kolo alatt kézzől-kézre jár s sohase fárad el, de már az elmarad, hogy minden táncosa megcsókolja.⁹

A német balladás kedv és divat hatása talán, hogy — Jókaitól eltérőleg — Stolle regényében vihar zúg a ház körül, ahol a tömeggyilkosságokra készülnek.

Ekkor lép be „honvédöltönyben, ... piros sapkával” a szerbeknek a magyar táborban járt kémje. Jókainál „alacsony, ragyásképzű férfi”¹⁰, a német regény szövegében — ismét színtelenebbül — „eine kleine unansehnliche Gestalt”. Jókainál Prokóp, Anisia bátyja; Stolle „tősgyökeresebb” nevet akar adni neki s Wukaschinnak hívja. Stollénál Wukaschin a kezdeményező, amikor a szerb nők szerepéről van szó, s Aloysia csak engedelmeskedik neki; Jókainál a vad Anisia maga töri meg a habozó férfiak ellenállását s buzdítja őket a vérengzésre. De ettől eltekintve Stolle lelkiismeretfurdalás nélkül használja fel Jókai kész mondatait. Mikor Damjanich nevének hallatára kitör a felháborodás, Wukaschin így jellemzi a vele érkező vörössipkákat:

„... wo diese (die Rothkappler) streiten, blüht für unsere Waffen kein Sieg... Für sie ist keine Schanze zu hoch, keine Batterie hält sie auf. Sie zählen den Feind nie. Jeder einzelne ist im Stande, auf ein Heer loszugehen. Der Windsbraut gleicht ihr Angriff. Die Kanone lichtet ihre Reihen, aber hält sie nicht auf... Kein Reiterangriff vermag etwas gegen ihre Bajonette. Er prallt fruchtlos ab wie an der Klippe das schäumende Meer. Zweimal schon ist ihr Bataillon

⁶ Jókai megmagyarázza ezt: „Emlékeztek-e azon időre, mikor a patriotizmus láza oly járhatlan régiókba ragadta a lelkeket, mikor különben szemérmes hölgyek a fanatizmus szent örültségével veték magukat nemzetiségük védőinek keblére” stb. (Nemzeti kiad. X: 178.)

⁷ Jókai 2. bekezdése tehát kimarad. A szóvaltozásokat a szedésben kiemeltük. Feltűnő, hogy Stoll mindenütt sablonosabb jelzőket keres. A *Schlachtenbilder*ben így: „Aufstrahlen wird die Sonne, aber ihre Strahl wird nicht weiß sein, ...” „Anschwellen wird der Strom, aber seine Welle wird nicht blond sein, sondern roth, so wie das Blut...”

⁸ I. köt. 69. — E tanulmány folyamán mindenütt Jókai eredeti szövegét állítjuk szembe Stolle szövegével. A két német szöveg (*Schlachtenbilder*, ill. Stolle) eltérései inkább csak stílárius módosítások, a *Schlachtenbilder* hű fordítás.

⁹ Szó szerinti átvételek: Stolle I. köt. 68. 1. bek. — Jókai 177. 3. bekezd. — S. uo. 2–4. bek., J. uo. 1–2. bek., — S. uo. 5. bek., J. 5. bek., — S. 69. 1. bek., J. 178. 3. bek., — S. uo. 2. bek., J. uo. 6. bek., — S. uo. 4. bek., J. uo. 8. bek., — S. 70. 1. 1–2. bek., J. 179. 1. bek. stb.

¹⁰ *Schlachtenbilder*: „ein kleiner blatternarbiger Mann” (6.).

zusammengeschmolzen. Jetzt ist es von neuem ergänzt und die Neueingetretenen scheinen die Tapferkeit ihrer Vorgänger mit der rothen Kappe geerbt zu haben. Es gibt keinen Feigling unter ihnen; nicht einer ward gesehen, der die Flucht ergriffen hätte. Selbst den Klagelaut verschmähen die von Schwert und Kugel Dahingerafften. Es wäre eine Schande für einen Rothkappler, in der Stunde des Todes zu seufzen.”¹¹

Jókainál: „...a hol ök vannak, ott nincs fegyvereitek számára győzelem... Előttük egy sánc sem magas, egy akadály sem legyőzhetetlen. Ök nem számlálják elleneiket soha, egyenkint képesek volnának neki menni egy hadseregnek. Mint a rohanó szél, olyan az ő támadásuk, az ágyúgolyó keresztültör soraikon, de nem tartja vissza őket, mint nem tartaná vissza a vihart... Mint kőszikla állnak ki a legnehezebb lovasroham ellen, s visszaverik azt szuronyaik hatalmával, mint tenger tajtékát a szirt. Kétszer fogyott el már a zászlóalj, most újra kiegészítették és a később jövők örökleni látszanak elődeik vitézségét azoknak vörös sipkáival. Nincs köztük egy gyáva, nincs egy, ki megfutamlott volna, még ha elesik is, nem hallod azt jajgatni a halál perceiben. Szégyen volna egy vörössipkásnak nyögni, mikor meghal.”¹²

Wukaschin terve az, hogy „megölik őket, de nem a csatamezőn” („Wir werden sie morden, aber nicht auf dem Schlachtfelde”), hanem este, az ágyban, a barátságos fogadtatás után. Még azt is átvette Stolle Jókaitól, hogy ez itt, Jarovácson, a magyarok „szicíliai vecsernyéje lesz.”¹³ De ez a történelmi célzás jobban illik Prokóp, mint Wukaschin ajkaira.

De — veti közbe egyik hallgatója — hisznek-e majd szavának a magyar táborban?

A válasz jellemző: nem természetük a gyanakvás. (Jókai a magyar ezredesről mondja ezt, Stolle általánost: „Verdacht liegt nicht in der Natur des Magyaren.”)

A nők szerepére kerül a sor. Anisia-Aloysiat megesketi Prokóp-Wukaschin, ámbar tiltakozik: benne nem bíznának annyira, mint a férfiakban? „A női szív gyöngé” — válaszol a tervekővác mindhárom szövegben. Az esküvés kísérő körülményei és Prokóp fenyegetései annyira regényesek, hogy nem hagyhatta el őket a német író sem:

„Funkelnden Auges riß Aloysia mit der linken Hand den blitzenden Dolch aus dem rothen Gürtel, ihre Wangen glühten; hoch hob sie die tückische Mordwaffe und legte die Rechte auf die gekreuzten Handscharen...”

„Wehe dem serbischen Weibe, das dann nicht wach ist und die Waffen des Feindes wohl geborgen hat. Ihr Männer werdet bei dem ersten Glockenton, der das Zeichen gibt, aus den Kirchen hervorbrennen. Jeder eilt nach seinem Hause und mordet, was er von Feinden daselbst findet.”

Jókai szövege ez:

„Anisia szikrázó szemekkel rántá ki baljával *ferje* gyilkát piros övéből s a megbántott büszkeség lángjával arcán emel fel azt magasra, míg jobbját az éles késekből alkotott keresztre tevő...”

„Jaj azon szerb nőnek, kit ezen hangok ébren nem találnak, s ha meghallja azt és ellensége fegyvereit el nem rejti. Ti pedig az első harangszóra kirohantok a templomból s mindenik maga megy a maga házához s legyilkolja, akit ott talál.”

Másnap reggel csak nők és gyermekek voltak a jarováczi házakban. De a templomok zúgtak, mint a méhkas.¹⁴

A fordítás, ill. átdolgozás munkája tovább is serényen folyik.

Bevonulnak a vörössipkások. Még azt is átveszi Stolle, hogy „a szalma előttük a leg-pazarabb fényűzési cikk” („Selbst frisches, trockenes Stroh gehörte zu den Luxusartikeln”) Aztán¹⁵ jön a végzetes találkozás. Wukaschin oldalán az a fiatalember jön, aki Aloysiát a római sáncoknál folyt harcban megmentette.

„Szép, magas szőke ifjú volt a honvédhadnagy, széles nagy vállain s karcsú derekán feszesen volt összekapcsolva a piros-zsinóros mente, napbaránította arcának merész, lovagias kifejezést adott a kicsapott bajusz és a spanyol szakáll. Fején kis piros főveget viselt félrevágva.”

¹¹ *Schlachtenbilder*: „Es wäre Schande für einen Rothkappler zu ächzen, wenn er stirbt.” Jókainál ez refrénszerű mondat lesz. Mikor a boldogtalan Nestor elesik, „egy szó, egy sóhajás nem jött ki ajkáról... Szégyen lett volna egy vörössipkásnak nyögni, mikor meghal.” (189.)

¹² L. az előbbi jegyzetet.

¹³ „Itt e városban készíthetik el számukra a szicíliai éjszakát.” (180.) „Hier in dieser Stadt wollen wir ihnen eine sicilianische Vesper bereiten.” (S. 72.)

¹⁴ A méhkas-hasonlatot s vele „a tengeri csigák rejtélyes bűgását” megint elejti Stolle, csak ennyi marad belőle: „summt es geheimnißvoll.”

¹⁵ De nem hozza kapcsolatba Damjanichcsal, mint Jókai, s ezzel a német írónak kedves „ismeretterjesztő” hangulat uralkodik el a magyarhoz illő anekdotikus hangulat rovására.

A szökeséget és a spanyol szakállt Stolle nem tartotta elég jellemzően magyarosnak; Egyébként híven követi mintáját:

„Um den schlanken Oberleib saß festgeschnürt die rothgeschmückte Mente. Der sauber gedrehte Schnurrbart verlieh dem sonngebräunten Gesicht ein kühnes, ritterliches Aussehen. Das Haupt war bedeckt mit der schiefgerückten rothen Mütze.”¹⁶

Innen kezdve a regényíró elvállik mintájától, mert részletesebben kifejegeti a szerb leány lelkében dúló harcot, mint Jókai. Aztán meg a néprajzi érdekességekre halászó külföldi is felhasználja az alkalmat, hogy szerb dalokat énekeltesen Aloysiával, szerb nemzeti viseletben mutassa be őt, és Jánossal, a tisztiszolgával, izelítőt adasson a magyar konyha ingyencségeiről.¹⁷ A politikai vita a szerelmesek közt szintén Stolle újítása.

Míg Jókainál a viszontlátás után mindjárt „a szerelem boldog álma” következik, a német írónál jut idő öltözködésre, vacsorára, sőt az angol Hering délmagyarországi litografiáinak megtekintésére is. Hiszen a jarováczi epizód az I. könyv XVII. fejezetéből átnyúlik a II. könyv II. fejezetébe: a legizgalmasabb ponton (amikor „az éjszaka mindig mélyebben és romláshozóbban ereszkedett le a fáradt magyarokra”¹⁸ szakad félbe a jarováczi kaland s folytatása elébe kerül a bécsi forradalom hosszadalmas története.

„A leány néma iszonyattal nézte az alvó arcát.

Oly nyájas volt az, oly mosolygó, oly szelíd!

Ha egy vonása lett volna rajta a vad boszúvágnak, meg hagyta volna őt ölni, de ily mosolyogva, ily boldogan nem nézhette őt azon gondolattal, hogy az ő keblén fogják azt egy perc múlva legyilkolni.”

„Das Mädchen betrachtete mit stummen Entsetzen das träumende Anlitz. Wäre darin ein Zug von Rache oder Kampflust zu lesen gewesen, sie würde den dunklen Göttern dies Opfer gebracht und den Mordstahl gezückt haben: so aber ruhte es so friedvoll, so lächelnd, so sanft.”¹⁹

Megrohanják a házakat. Ladislaus felriad, kardjához kap, majd piros sapkája akad kezébe. A leány határozott: figyelmezteti szerelmesét a veszélyre s menekülésre ösztökéli. De már késő. Bátyja s emberei betörnek a szobába, a szerb leány nem engedi megölni vendégét, Prokóp-Wukaschin erre az ő mellébe szúrja pengéjét. A veressípkás védekezik, őt közlegény védelmére siet, a megmaradt magyarok most már nem ismernek pardonot.

Az ezredes meglátja hadnagyát „búsan, leverve”. Megkérdi tőle: „tán sebet kaptál jó fiú, hogy oly halovány vagy?” És az egyetlen balzsamot teszi szívére: „a vitézség érdem-jegye”.

Gyógyulást azonban csak a halál adhat hősrünknek: Buda ostrománál²⁰ (Jókai szerint Szőnyiné)²¹ elesik.

*

Ha már így belemélyedt a német szerző a nemzetiségi harcok romantikájába, akkor érdeklődéssel olvashatta a lipcsei kötet második elbeszélését is. Ez nem szerb, hanem oláh fölkelőről szól, a címe: *Die Familie Bárdy (A Bárdy család)*. A tizenháromtagú erdélyi főúri családból, senki sem marad életben. Pedig Numa, — mint Jókai mondja — az oláh tribun²² emberséges és lovagias ellenfél, de nem tudja fékezni társait. Végül Jolánkát, a szép fiatal leányt sikerül megmentenie s átadnia szerelmesének, Bárdy Imrének, a honvédtisztnek. De ezeket is felkoncolják, mire Numa magára s társaira robbantja a házat.

Stolle kedvező kimenetelt ad a történetnek, ill. olvasztja azt össze *A vörössípkás* históriájával, mert nála a szerelméért meghalt szerb leány apja és az oláhok vezére egy személy; s ennek van egy második leánya is, aki a Bárdy-család honvédtiszt fiával²³ egy pár lesz. Ez a fúzió magyarázza, hogy Ranko, a szerb vezér oláhokat vezet és „centurio” a rangja.

A nevek itt is változnak. Bárdy Imre, Jókai honvédtisztje a német regényben az a gyöngye akarata magyar ifjú lesz, aki Bécsben egy szép grófleányt megment s a reakció és kamarilla hálójába kerül. Amikor imádottjának nagynénje levelekkel Jellasichek táborába küldi, elfogják és kivégzik. Tehát a Zichy Ödön tragédiája van itt beleszőve a Jókaitól kölcsönzött alapszövegbe. Bárdy Imre szerepét (honvédtiszt, szerelmes) viszont Stollénál Bárdy István, Imre bátyja veszi át, ő lesz Ranko leányának, Smiljanának a férje.

¹⁶ S. 76. J. 183.

¹⁷ I. köt. 86–87.

¹⁸ „Während draußen die Nacht immer tiefer und verderbenvoller über die ermüdeten Magyaren herabsank.” I. köt. 93.

¹⁹ II. köt. 25., vö. Jókai id. h. 185–86.

²⁰ Nyilván azért, mert ez „reprezentatívabb” és külföldieknek ismerősebb halálhely egy hős számára.

²¹ „Er fiel bei Szöny.” *Schia ten tider*, 27

²² A német kiadás (*Schlachtenbilder*) szerint *decurio*; ezért lett Stolle Rankója *centurio*.

²³ Ennek a neve nála Ist(o)van.

Míg az őszanya nagyjában ugyanaz a rejtélyes egyéniség marad, a családfő, a konzervatív főúr nevet változtat: Tamást Stolle nem találja elég jellegzetes névnek s Stanislausra változtatja. Egyébként a nemzedékek politikai ellentéte nála is megmarad, csak a regény vége felé látja be az öreg gróf, hogy honvéd-fiának van igaza.

Ami már most a részleteket illeti, feltűnő, hogy a német író nem elégszik meg azzal a tündöklő leírással, amit Jókai az erdélyi várkastélyról s környékéről ad. A II. rész VII. fejezetében: élére egy sablonosabb éleírást biggyeszt, s ebbe beletűzdeli az Erdély gazdagságára vonatkozó tudnivalókat is. Csak ez után kerül sor Jókai szövegeinek közvetlen utánzására.²⁴

A honvédséghez bevonuló Imre politikai vitát idéz fel s ebben is szöszterinti átvételeket találunk.²⁵ Majd az agg őszanyától való búcsúzás jelenete következik. Ez nem lát, de hallja a kardcsörgést s megkérdi: „Minek az a kard oldalodon, Imre?” „Was soll das Schwert an Deiner Seite, Istvan?” S aztán áldását adja a fiúra.²⁶

A további egyezések Stolle regényének későbbi fejezeteiből világlanak ki (II : XIV, III : I). Amikor Lupuj (ugyanaz a név mindkét írónál) elfogja Veronikát (Jókainál : Jolánkát), osztozkodni akarnak a leányon. De a centurio (Jókainál : tribun) szembeszáll Lupujjal és társaival. Az ellenszegülő fiatal oláh legény fejét egy csapással leszeli. Az oláhok elcsendesülnek, a fogoly leányt a vezér házához viszik. Lupujék kockát akarnak vetni rá, de a vezér mást akar. Egy puskaporos hordó fenekét üti fel, amelyben egy mázsa lőpor van. Égő szurokfenyőforgácsot szór a hordó közepébe. Aki legtovább kitartja, az a legbátrabb férfi, azé a leány. Lupuj sokáig kitart, alkudozik, átkozódik, végül elmenekül.²⁷

De míg Jókainál most tragikusra fordul a szerelmesek sorsa, Stolle a kibékülés felé vezeti a nemzeteket. Edmund elnyeri Veronika kezét, a honvédtiszt, István pedig megismeri Ranko leányát, Smiljanát (III : VII).

*

A harmadik elbeszélés, *Die Gattin des Gefallenen* (Az elesett neje) már sokkal lényegesebb változásokkal, sokkal szabadabb kezelés után szolgáltatotta Stolle Kossuthért rajongó grófnőjének, Bárdy²⁸ Etelkának legfontosabb hőstettét: hogy kivezeti Görgey seregét a kelepcéből.

Jókai elbeszélésének hősnője, Hermine gyermekkori játszótársa a „vezér”-nek, mert Jókai nem nevezi meg Görgeyt. Talán több is, mint játszótársa. A rejtélyes Hermine viselkedése ilyesmit sejtet. Most azért jön Görgeyhez, mert bosszút akar állni azon a fiatal tiszten, aki szerelmes belé, megölte férjét s most az ő jegygyűrűjét hordja. De Hermine azt akarja, hogy ez az ellenség ne a csataterén essék el, hanem legyen árulóvá és szégyenletesen pusztuljon el. Ehhez a tervhez azonban az szükséges, hogy a körülzárt honvédsereg kimeneküljön a csapdából.

A bosszúterv itt nem érdekel bennünket (Jókainál is nagyon romantikus), hanem az, hogy Hermine egy földalatti „kurucok útján” vezeti ki a kelepcéből a vezért és seregét, mint Etelka Stolle regényében. Ennek a menekülésnek előkészítését is Jókai alapján, gyakran szószterinti követésével mondja el a német plagizátor.²⁹

S nincs kizárva, hogy a német író ebből a novellából merítette azt a groteszk ötletét, hogy Etelkával „Lajos”-nak nevezeti Kossuthot. Az *elesett neje*-ben persze indokoltabb, hogy a gyermekkori játszótárs „Arthur”-nak hívja a vezért.³⁰

A negyedik novella (*Die zwei Bräute, A két menyasszony*) lényegét már nem tudta beilleszteni cselekvényébe Stolle. De innen vette át Damjanich jellemzését s a szerbokről mondott szavait.³¹

Már eddig is úgyszólván meggondolás s gyakran kritika nélkül használta fel a német regényíró Jókai-Sajó novelláit. Az ötödik annyira megtetszett neki, hogy a székekelyek jellemzésül ezt már szószterint vette át. Bárdy István gróf kéziratból olvasta fel a történetet, amely tehát irodalmi műként van tálalva, csak éppen szerzőjét felejté el megemlíteni. Talán azért is, mert Sajó-t a névtelenség fedi?

²⁴ S. II. köt. 84. 1. bek. — 85. 1. bek., J. 101. 2—5., 7—8. bek.

²⁵ S. II. köt. 86. 5. bek. — 90. 6. bek., J. 104. 12. bek. — 107. 4. bek.

²⁶ S. II. köt. 91—92. 2. bek., J. 108. 2. bek. — 109. 1. bek.

²⁷ S. II. köt. 162. 3. bek. — 168. 6. bek., J. 128. 7. bek. — 133. 18. bek. — Vö. még : S. III. köt. 8—9. bek., J. 144—145. (az utóbbi csak halvány tartalmi inspiráció).

²⁸ Újabb koncentráció a különböző novellák anyagának.

²⁹ S. II. köt. 373. 3. bek. — 80., J. 64. 4. bek. — 68. 13. bek. — Hermine apja professor, Stollénál Etelka nagypapja lesz az, mindegyik jól ismeri a környék geológiai titkait.

³⁰ Annál megokoltabb, mert az író így kétségtelenül teszi a „vezér” azonosítását, anélkül, hogy — 1850-ben! — ki kellene ejtenie Görgey nevét.

³¹ S. III. köt. 9.: J. 14. sk.

Ennek az elbeszélésnek német címe *Das Székelyer Weib*, a magyar novelláé *Székely asszony*. A regénybe a III. kötet IV. fejezeteként iktatta be a szerző.³² Az eltérések jelenték-
telenek. Feltűnő csak az, hogy Sepsiszentgyörgy helyett — már a *Schlachtenbilder*-ben is —
mindenütt Kézdivásárhely szerepel.

A novella csakugyan megérdemelte ezt a sikert. Nemcsak azért, mert a székely nép
lelkét átható hazafiasságról, bibliai méltóságról,³³ nőkre, gyermekekre, nyomorékokra és
aggokra egyaránt kiterjedő áldozatkészségéről tanúskodik, hanem azért is, mert második
részében, mely már nem a székelyek, hanem a „távoli rokon”, a cserkesz vezér tragédiája,
valóban ritka csemegével csiklandozza a nyugati ember képzeletét. A székely asszonyok
nem engedik be az idegen hódítót a városba s a cári csapat vezére, a cserkesz herceg, akit
Jókai az ősmagyarok rokonának rajzol, végül nem is hajlandó erőszakosan áttörni a női
testek sorfalán s a frissen hantolt síron... Ezért életével lakol.³⁴

Stolle regényének minden lényeges cselekményeleme a *Schlachtenbilder* 1850-es kiadásá-
ból származik. Valószínűleg ez is hozzájárul, hogy oly rokonszenvező a magyar szabadság-
harcosok iránt, akikhez egyébként mint német liberális s a bécsi forradalmárok híve is vonzódik.
De írói ereje nem birkózik meg Jókaiával: inkább változtatás nélkül veszi át, semmint arra
vállalkoznék, hogy igazán magáévá tegye értékes forrásanyagát.³⁵

³² III. köt. 38–68.

³³ A csata eredményét váró székelyek Éli és fiai történetét olvassák.

³⁴ Világos után az orosz cárizmus minden ellensége nimbuszt kap a magyar irodalomban. A cser-
keszek divatját nem egy regény és novella fokozza.

³⁵ A *Csatáképek* német fordítója néhány magyarázó megjegyzéssel hozza közelebb a művet közönsé-
géhez. Legérdekesebb ezek közül az árvalányhajra vonatkozó. A „Marienhaar”-t a „sokkal költőibb magyar”
árvalányhajnak nevezi „Der viel poetischere Magyare nennt diese Blume: Waisenmädchen-Haar. Welch
schönes Bild durch diese Benennung hier der magyarische Dichter gewinnt, brauchte ich dem Leser wohl
nicht erst anzudeuten.” (*Schlachtenbilder*, 36. l. jegyzet.)

BORSA GEDEON

ISMERETLEN VIRÁGÉNEK TÖREDÉKE

Az Országos Orvostörténeti Könyvtár ősnymtatványainak átnézésakor¹ kezembe került Laskai Osvát „Biga salutis” című prédikációgyűjteményéből a vasárnapi beszédek első kiadása, amely 1498. január 22-én készült el Hagenau-ban Henricus Gran nyomdájában, Johannes Ryman költségen².

A könyv hátsó kötéstábláját — belülről beragasztva — valaha egy kb. 195 × 125 mm nagyságú papír borította. Az idők folyamán ennek nagyobbik részét, több darabban leszakították. Így a valaha kb. 240 cm²-es papírból reánk mindössze kb. 65–70 cm²-nyi darab maradt, ami az eredeti kb. 28%-ának felel meg. Ennek ellenére jelentősnek látszik, mert a rajta lévő XVI. századi kézírás egy magyar nyelvű vers töredékét őrizte meg napjainkig.

Ma már csak a következő részek olvashatók ki:

öltöznek be az erdő 3[?]l.[d?]
[...] ben . he. hea ho. viragy
[d?] be[?] [...]dben,
3 öld erdőben nekű l[...]
ho. a3 piros haŷn
A3 ifiak kegiefeket
3ag [a?]tŷak . he. he. hea ho viragy hog[...]
[...]dbef[.],
[...e?]rt virag3zik a3 harmatol
[...] a vagy e]k . he. he. hea ho. nagy[3?...]
[...]ja hogy

A szöveg — jóllehet egyetlen sora sem ép — nyilvánvalóan egy virágének töredéke. A szövegben öt versszak különböztethető meg „he, he, hea, ho” refrénnel³. Ha a szöveg teljességére kívánunk következtetni, megállapíthatjuk, hogy egy-egy versszak 2¼–2½ sorból áll, ami kb. 140 betűnek felel meg. Az öt versszak kb. hétszáz betűjéből mindössze kétszáz maradt fenn, ami — a papírhoz hasonlóan — az eredeti 28%-ának felel meg. Ez a kétszáz betű több mint hatvan szótagot tesz ki. Nem tévedünk talán sokat, ha ezt az arányt alapul véve egy-egy versszakra kb. 42–48 szótagot veszünk. A versszakok sorszáma vonatkozólag ezeknek az adatoknak alapján nem tudunk biztos következtetést levonni.

A fenti szövegrész ultraibolya sugárban történt vizsgálatokor kiderült, hogy a papír hátlapján is kézírás van. A gondos és szakszerű lefejtés után a ragasztóanyag által rendkívül megviselt papírról, kvarcfényben a következő, néhány sornyi szöveget lehet még kivenni:

E3 vilagh vel[...] 33[...]
he he hea ho viragy
preceptit ad[...]

Ezen a lapon tehát még egy további, a virágének nyilván utolsó versszaka áll, mely — akárcsak az utána következő egy soros latin szöveg — ugyanattól a kéztől származik, mint a túlsó lapra írottak.

A papír felső széle az eredeti, merítés utáni egyenetlenséget mutatja. Tehát feljebb nem volt rajta írás, amit bizonyít, hogy nincsenek felülről lenyúló betűrészletek. Ugyanezt látjuk a hátlapon is. Ezzel szemben nem tudhatjuk biztosan, hogy milyen hosszú volt a papír írott része. Az első lapon fennmaradt öt versszak után feltehetően még legalább egy következtetett. Ezt az elképzelést mintha alátámasztaná az a körülmény, hogy az első és a harmadik

¹ E helyen kell köszönetet mondanom Palla Ákosnak, a könyvtár vezetőjének, ki a könyv rendelkezésre bocsátásával munkámat nagymértékben segítette.

² Hain-Copinger 9052, RMK. III. köt. 39.

³ Alátámasztja ezt az is, hogy ez az ismétlődés, mely öt versszaknál is fennmaradt, a versszakok hosszához viszonyítva mindig azonos helyen — valamivel a közepe után — jelentkezik.

21

Exp. Jan. 1870

John J. ...

2

John W. Brown

8 June 87

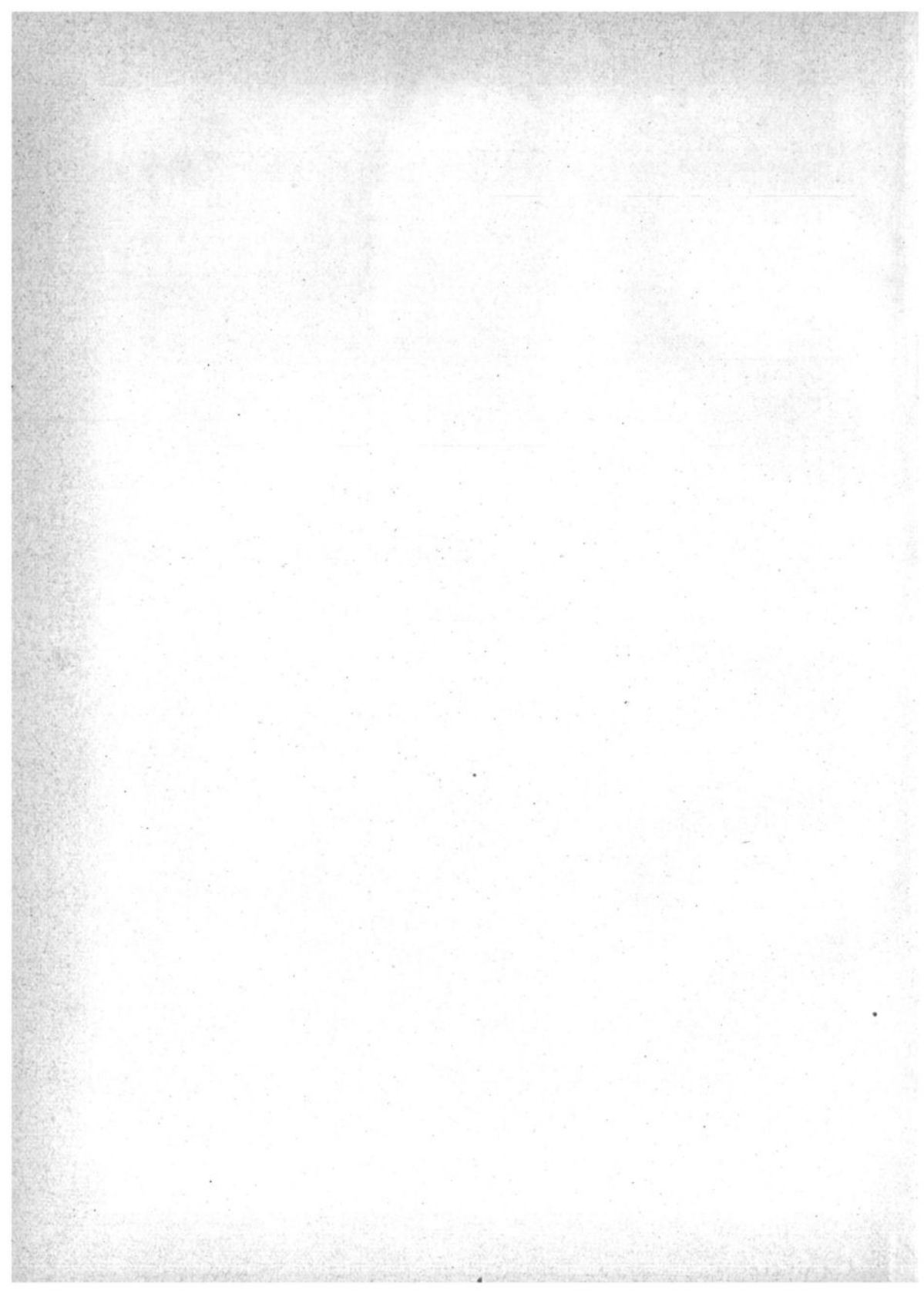
Edw. M. J. 1860

of Eugene Smith

Let him drink of Garamite!

D. 176.88.88.88

158

versszakban a refrén „he, he, hea, ho” után a „viragy” szó következik; ha ebből azt a messze-menő következtetést vonjuk le, hogy ez a páratlan versszakokra általában jellemző, úgy az utolsó versszakot is — hiszen ott is ezt az ismétlődést találjuk — páratlannak kell tartanunk.

Miután a papírt azután ragasztották be a könyvbe, hogy előbb már teleírták, alaposabb figyelmet érdemel maga a kötet, a virágének leírásának ideje és helye szempontjából.

Különböző korokból, számos kéztől származó bejegyzést találunk benne. Ezek írásmódjának egyikével sem azonosítható a virágének. A bejegyzések közül egyikük először szemügyre a könyv tulajdonosaira vonatkozókat. A legrégebbi a címlap verzőjén található: „Liber conventus Coleswariensis fratrum minorum observantium”. A kézírás után ítélve a bejegyzés a könyv megjelenését (1498) követő egy-két évtizeden belül történt. Ez annál is valószínűbb, hiszen a mű szerzőjét, Laskai Osvátot 1497-ben választották a hazai obszerváns ferencesek vikáriusukká⁴. A kolozsvári kolostor pedig — mely 1486—1556 években állt fenn⁵ — ehhez a rendtartománvhoz tartozott.

A korban és elhelyezésben is következő bejegyzés: „Iam ad Joannem plebanum de carazna (Kraszna) pertinet residendum ibidem ad posteros 154(?)” Ennél a szövegnél a „Joannem” szó valamivel későbbi eredetű lehet, mert helyén egy „M” kezdőbetűs név állott, de azt később valaki — nyilván az említett Johannes, ki utóda lehetett a plébánián — kivakarta. A szó hosszúságából, valamint a kaparás alakjából a „Martinus” név valószínűsíthető leginkább⁶.

János, ill. Márton krasznai plébánosok után közel egy évszázadig nem tudunk meg a könyvből semmit sem tulajdonosairól. Ugyancsak a címlap hátoldalán találjuk az időrendben következő tulajdonos bejegyzését: „Possessor huius libri Joannes Vitus, de Czík sz. Marton ad presens parocus Vagassiensis Anno Dni 1645.” A könyv végén, a nyomtatott kolofon utáni bejegyzésből az is megtudjuk, hogy a vágási plébános három forintért vette a könyvet a fenti évben.

A második levél rektóján alul találjuk a korban a fentit követő tulajdonos bejegyzését: „Conventus Michaziensis habet hunc librum Anno 1672”. A mikházi ferences rendházat 1636-ban alapították, de igazán csak 1666 után virágzott fel, mikor a bosnyák ferencesektől a magyarok vették át⁷. A könyv megszerzése, mint a könyvtárgyarapítás egy momentum, teljesen beleillik ebbe a korszakba.

Végül a könyv jelenlegi őrzési helyére, az Országos Orvostörténeti Könyvtárba 1953-ban került vétel útján.

Ha most végigtekintünk a korábbi tulajdonosokon, megállapíthatjuk, hogy a könyv megjelenése után csaknem azonnal Erdélybe került s évszázadokon keresztül ott őrizték⁸. Kolozsvár, Kraszna (Szilágy m.), Vágás (Udvarhely m.) és Mikháza (Maros-Torda m.)

Tekintettel arra, hogy a virágének töredékét tartalmazó papírt a könyvkötő használta fel a fatáblát borító bőr széleinek leragasztására, a kötés hozzátétleges idejét kellene meghatároznunk. A mű nyomtatásának éve (1498) magától adódó post quem a datáláshoz. Azonban az s₈ levél verzőjén latin nyelvű lapszéli glosszákat találunk, melyek szeléből a könyv be- vagy átkötések kor közel fél centimétert levágtak. Ennek írása egykorú lehet a kolozsvári bejegyzéssel. Ugyanakkor azonban mind a címlap rektóján, mind az utolsó levél verzőjén 1542-ből származó bejegyzéseket találunk, melyek a kötéskor nem sérültek meg. Ebben az időben a könyv már át lehetett kötve, mert egész rövid „et” szócskát is átvittek a következő sorba (pl. a címlap második sora), pedig erre a kötés előtt még bőven lett volna hely.

Ezekből arra következtethetünk, hogy a könyvet 1510 és 1542 évek között kötötték be. Ezt megerősíti maga a kötés is: a nehézkes, bőrrel bevont fatábla és a bőr díszítésére használt dúcok teljesen gótikus jellegűek, melyekkel pedig a XVI. század második felében már nem találkozunk.

Összefoglalva a fentieket, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a könyvet a XVI. század harmadik évtizede táján Erdélyben kötötték be és a virágének töredékét tartalmazó papír is ekkor és ott került bele a könyvbe. A virágének szövegét feltehetően nem sokkal a kötet bekötése előtt írták le, ugyancsak Erdélyben.

Magát a virágének töredékét az Egészségügyi Minisztérium — az Orsz. Orvostörténeti Könyvtár megértő támogatásával — átgondolta az Orsz. Széchényi Könyvtárnak, ahol azt ma a Kézirattárban őrzik. A töredékét átírásban közli Mezey László a „Középkori magyar írásk” c. összeállításában. (Bp. 1957. 366. l.)

⁴ Horváth Richárd, Laskai Osvát. Bp. 1932. 10.

⁵ Karácsonyi János, Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1924. II. kötet 99.

⁶ A tulajdonos változást jól magyarázná, ha a feltételezett Márton kolozsvári ferences lett volna. Karácsonyinál (i. m. II. kötet 102.) találunk is egy kolozsvári ferences nevéjegyzéket 1534-ből, melyben két Márton is szerepel: Turi és Szentlőrinci. Ez a kapcsolat azonban már nem is hipotézis, hanem inkább csak lehetőség.

⁷ Karácsonyi i. m. II. kötet 273.

⁸ Itt jegyezzük meg, hogy a címlapon található egy magyarírszövegű probatio calami, feltehetően a XVII. század első feléből: „Irom knek (kegyelmednek) mint”.

TATROSY GYÖRGY ÖNÉLETÍRÁSA ÉS TÖRTÉNETI FELJEGYZÉSEI

Az irodalomtörténet *Dézi Lajos* révén *Tatrosy Györgyöt* az *Apor*-család íródeákjaként tartja nyilván, ki 1618-ban három széphistóriát másolt le: *Báthory Gábor*-, *Apollóniusz*- és *Argirusz* királyi históriáját. Az értekező a história-másoló személyét illetőleg így nyilatkozik: „Ki volt az a *Tatrosy György* nem tudjuk. A család ma is él Erdélyben s valószínűen azon *Tatros* falutól vette nevét, mely mint a „*Müncheni-codex*” másolási helye vált nevezetessé”.¹ Ezt a feltevést magáénak vallva *Tatros* városából származónak mondja *Tatrosy Györgyöt Mikecs László* is.²

A három széphistóriát tartalmazó kis könyv a Kisküküllő vármegyében, Abosfalván lakó *Apor István* birtokában volt a múlt század legvégén. Harmadik lapján ez a feljegyzés áll: Possidet *Joannes Cserey*. *Cserey János* nagyanyja a tatárabságba hurcolt *Apor Heléna* volt.³ Rokonság útján kerülhetett a könyvecske az *Aporok* birtokába.

1937 nyarán a Szeben megyei Szelistyén tartózkodtam román nyelv tanulás céljából. Szelistyéről Nagyszebenbe is beutazgattam és a Bruckenthal Múzeumban végzett kutatásaim közben kezembe került benzédi *Székely István*: *Cronica stb.* című könyve, melynek végéhez kötött írópapíron *Tatrosy György* négy és fél gépelt lapra férő önéletrajzát és harminc gépelt lapot kitöltő történeti feljegyzéseit találtam. 1938. január 17–18-án még egyszer Nagyszebenbe utaztam és a kéziratot *Brudi Andorral* összeolvastam, végső jegyzeteimet elkészítettem és a kéziratról több fényképmásolatot is csináltattam. Jegyzeteimet és a fényképmásolatokat elsodorta a háború vihára s így csak a saját gépelésemben maradt példányról közölhetem a több vonatkozásban figyelmet érdemlő, becses kéziratot.

Bár az említett széphistória-másolatok és az önéletírás betűinek összehasonlítása nem történt meg, mégis feltételezhető, hogy *Tatrosy György*, a széphistóriák másolója és az önéletíró *Tatrosy György* azonos. Azonosságra az összevágó idő, a történeti feljegyzésekben szereplő *Báthory Gábor* nem rokonszenvesen, de meglehetősen részletességgel való tárgyalása; az 1610. évi, *Kendy-féle* összeesküvés ismertetése, az önéletírás szavaiból kiolvasható könyvszeretet, az irodalmi jelenségek figyelemmel való kísérése, sőt nyilvántartása vezet.

Ebben az esetben — mint az önéletírásban alább majd olvasható — *Tatrosy György* sem 1618-ban a széphistóriák másolása idején, sem máskor nem volt az *Apor*-család íródeákja. Nem is a tatrosparti *Tatros* városkában született, hanem Gyulafejérvárott, a Kendervárban, 1599. április 26-án.

Tatrosy György önéletírása elsősorban társadalomtörténeti szempontból érdekes, mert az eddig ismert hasonló írások nemes uraktól vagy jómódú polgároktól származnak. *Tatrosy György* viszont az akkori deák értelmiség legalsóbb rétegéhez tartozott, melyből az udvarbírók, számtartók, íródeákok, inasok kerültek ki. Családi históriája igen tanulságosan mutatja meg ennek a rétegnek műveltségét, életszínvonalát, társadalmi kapcsolatait.

Ezek után próbáljuk követni *Tatrosy György* életútját önéletírása rendjén. Mindenekelőtt megállapítjuk, hogy *Tatrosy György* önéletírását 1645. nov. 10-én kezdi írni, 46 éves korában. Nevét végig *Tatrosy*-nak írja, csupán nagyatyjának említésekor, egyetlenegy alkalommal olvashatjuk *Tatrossy* formában. Mi a végig használt formát: *Tatrosy*-t tartottuk meg és azt is használjuk. Önéletírása elkezdésekor fogadkozik, hogy azt születésével kezdi és haláláig folytatja.

Az önéletíró nagyatyja *Tatrosy Lukács*, nagyanyja *Vaska Miklós* leánya *Sára*. Édesatyja 1562 körül születik, ki messze országokban tett vándorlásai után végül is Olaszországba kerül, hol a nyelvet is jól megtanulta. 1596-ban, mikor III. Mohamed Magyarország ellen indult

¹ Ethnographia (1914) 299–313.

² Mikecs László, Csángók. 176 és 380.

³ Orbán Balázs, Székelyföld leírása. II. köt. 68.

Báthory Zsigmond, Rudolf császár, Tiffenbach Kristóf generális Eggren alul, a Fekete Sár vizénél vitézül megvívta a törökkel, a bolonyai hadakkal együtt Tatrosy György is hazakerült Brassóba. Hersely Bálint brassói főbíró a tanáccsal együtt pattantyússágra választja. 1597. március 30-án megházasodik, feleségül véve Hangos Jakab leányát Katát Első gyermekük Lukács 1598. április 25-én született. Ekkor Báthory Zsigmond Tatrosy Györgyöt Brassóból Gyulafejevárra viszi pattantyússágra. Itt, Gyulafejevárt, a Kendervárbán, 1599. április 26-án lett meg a család második szülöttje, az önéletíró Tatrosy György, apja nevét kapva a keresztségen. Báthory Zsigmond 1599-ben bekövetkezett eltávozásával a család hazakerült ismét Brassóba. 1600-ban, a barcasági Nien falunál, a Torokban, mikor a vajda ellen táborral volt a tarackok mellett, meglövik és sebesülten hozzák Brassóba, de sebeibe 38 éves korában belehal. Nagyobbik fia: Lukács is még abban az évben meghal. Az önéletíró özvegy édesanyjának egyetlen árvájaként marad. Az özvegy „sok szótól meggyőzötven”, másodszor is férjhez megy Cziukas István-hoz, Brassó város vámos-legényéhez. Az új párnak két leánygyermekke lesz, de az anya a második leány születésébe belehal, 32 éves korában, 1607. június 23-án. Így jutott Tatrosy György 1607-ben 8 éves korában árva pénzes kenyérre.

Gyámjává Igártó Mihályt rendelik, kinek felesége Tatrosy Katalin, az édesapa testvére. Tartásáért évi 24 rénes forintot vesznek. Két éven át elég nagy sanyarúságban tartják. Mostoha atya Cziukas István az árva édesanyjára való tekintetből, évi 20 forint tartásdíjért két évre magához veszi, iskolába jár, de a négyféle árvák között — teljes mostoha csak ő volt — nyomorúságban nőtt. 1611-ben nagyanyja még élő testvére Szilahi Lőrinczné veszi gondjaiba, látva, hogy az árva minden portékája elkel. Bárcsak orsójával és guzsalyával kereste kenyerét, évi 12 forint tartásdíjért magához vette, két évig tartotta és Sájár István mesterhez iskolába járatta.

A kis árva négy évi iskolai tanulás után 1612-ben, 13 éves korában — Istenbe vetve minden reménység-kiindul járni, kelni, bujdosni, tanulni. Kolozsvárig meg se áll. Kassay István főember házához jut, ki akkor Báthory Gábor fejedelemsnek direktora volt, a fiscalis causak dolgában. Ott inaskodott négy éven át és Kassay István István nevű fiával iskolába is járt. A Közép utcában, Borbély Pálné házában volt az iskola is, a templom is. A pap neve Lukács volt.

Mikor Bethlen Gábor Moldvába ment, 1618-ban önéletírónk Kolozsvárról Brassóba megy mostoha atyjához Cziukas Istvánhoz, ki akkor a gyalogok hadnagya volt. Ennek segítségével az akkori főbíróhoz: Christof Jánoshoz kerül be két évre inasnak. Ezután Hersely János inasa lesz, egy éven át őt szolgálja. Ura jószágába ide-oda küldözgeti, lovon járogat.⁴

Itteni szolgálata végeztével újra Kolozsvárra vándorol vissza, régi gazdájához: Kassay Istvánhoz, ki akkor már erdélyi ítélőmester volt. Újabb négy évig szolgálja itt urát, mint inas. Gazdájával Bécsig, Prágáig követségen járva eleget bujdosik. Bár fősvényen fizet a gazda, de sohasem bánta meg, hogy két ízben nyolc évig szolgált. Szinte büszkeséggel említi, hogy mikor Bethlen Gábor II. Ferdinánddal megbékélt s a „magyar koronát is visszaadók” Kassán, saját szemeivel látta a koronát.

Az újabb négy év elteltével urát és Kolozsvárt elhagyva Bolyába megy, hogy kereskedést tanuljon. E célból Rósa Jánosné szolgálja két éven át, a „fejér marha mellett”. Ennek a Rósa nének fia: István adja ajándékba benczési Székely István: Cronica stb. című könyvét Tatrosynak. Asszonya meghal s Tatrosy hasonló célból Várady Miklóst szolgálja újabb két évig, kinek posztó-sátora van kezében és egyben számadó szolgálja is.

1625. január 25-én hazamegy Brassóba. Brassai marhával Magyarországra jár és az így szerzett pénzzel tengeti életét. Még ugyanabban az évben megházasodik. Elekes János, a brassói magyar eklészia predikátorának leányát: Annát veszi feleségül. 1626 szeptemberében apósától Kónies János házába költözik, majd azután nem sokkal megveszi Gires Jakab házát a Balog utcában, 312 forintért. 1631-ben szappanfőző mesterséget tanul, de működését se a tanács, se a szappanfőző-mesterek nem engedik. Váradá megy, régi urához: Kassay Istvánhoz, ki protekcionális komissziót ad neki és abból tartja fenn családját. 1633-ban ismét otthon, Brassóban találjuk. Nyolc holttestet takar el abban az évben. Búcsút mond a sok kellemetlenséget hozó szappanfőzésnek. Megtörik.

1635-ben — mintha szerencsecsillaga megegyeszer felvillanna — Toldalagi Mihály főkövetel a portára megy. Békével és nem is károsan jár. Kevés, szép marhát hoz onnan. Főemberekkel kerül kapcsolatba.

1637-ben Hersely Cristóf brassói bíró szolgáljává választja és két falujának: Ürmösnek és Poiana Marulynak gondviselőjévé teszi. Hamis vádak miatt itt sem maradhat.

⁴ A széphistóriák írása ezekben az években történik. Az ifjú már 19 éves, ki mintegy nyolc éven át járt iskolába; az íráshoz, olvasáshoz, másoláshoz szükséges és elégséges ismeretekkel rendelkezett. Talán inasi szolgálatban, más nyelvű környezetben a magyar betűhöz menekült.

1639-ben *Daniel Mihály* főkövettel ismét a portára megy. Még első útjánál is szerencsésebben jár. Ezúttal — mint történeti feljegyzéseiből részletesebben megtudjuk — Ázsiába is eljut.

1641-ben *Hersely* ismét visszafogadja, de nem sokkal azután *Hersely* meghal és *Tatrosy* ismét a maga kereskedésére szorul. 1642-ben *Sebessy Miklós* főharmincados *Tatrosyt* a törcsvári racionistaságra maga mellé veszi. 1643-ban, mikor a főtisztviséget pávai *Vayna Tamás* kapta meg, az új gazda *Tatrosyt* gyalai udvarbíróságra küldte, majd az év végén betegen hazabocsátotta.

*

Tatrosy György önéletírását úgy látszik mégse folytatta haláláig. Az önéletírás végén ugyanis más kéz ezt írja: „Anno 1653 die 30 dec. vőm magamnak házas társul az Istenben boldogul kimult néhai *Tatrosi* (!) *György* uram leányát *Annát*.”

Nem tudjuk tehát halálának pontos dátumát, csak annyit, hogy 1653. dec. 30-án nincs az élők között.

*

Tatrosy György önéletírását történeti feljegyzései követik. Feltehető, hogy a feljegyzések megírására benczdéi *Szekely István*: *Cronica*-ja inspirálta. Az események feljegyzését ugyanis csaknem ott kezdi el (1560), ahol *Szekely István* abbahagyja (1557.). A sok konkrét történeti adat, melyet *Tatrosy* írásaiból meríthetünk, nem hanyagolható el. Eddig ismeretlen, még ellenőrizendő hitelű részleteket közöl *Karacson György* (1569) és *Cziazar Péter* (1632) parasztfelkeléseiről; *Bethlen Gábor* és *Rákóczi György* belpolitikájáról, hadjáratairól, főként pedig az akkori erdélyi élet, közelet kiemelkedő személyiségeinek elhalálázási időpontjáról. További részletes kutatás fogja kideríteni ezeknek az adatoknak hitelességét és hűzgapótló voltát.

A feljegyzésekben szereplő első évszám 1560, utolsó 1645. Ennek a közel egy századnyi időnek legfontosabb szereplői: *János vajda*; *Báthory István*; *Báthory Kristóf*; *Báthory Zsigmond*; *Báthory András*; *Básta György*; *Bocskay István*; *Rákóczi Zsigmond*; *Báthory Gábor*; *Bethlen Gábor*; *Katalin*; és *Rákóczi György* erdélyi fejedelmek, akik körül zajlik a sokrétű élet.

Tatrosy érdeklődése túl a történeti feljegyzéseken meglehetősen széles körre terjed. Amit jöttében-mentében lát, hall, amikről — feltehetően írásokból — tudomást szerez, azt röviden feljegyzí. A vallási kérdések különösebben érdeklik. Meggyőződéses protestáns, ki különös szeretettel és érdeklődéssel figyeli egyházát, annak fejlődését, fontosabb eseményeit. Feljegyzí a a szász papok hit ügyében tett külföldi tanulmány útját. Nyilvántartja a bibliafordításokat. Papválasztásoknál közreműködik. Ezzel szemben szinte megvetéssel beszél a katolikusokról, kiket következetesen papistáknak nevez. Tíz pápának nevét jegyzí fel. A „pápalkodók” között a legtöbb tudatlan, rossz életű, kik között még gyilkosságra felbujt is akad. Mind ahányan az igaz kereszténységnek ellenségei. Erdélyben valamennyi összeesküvést a katolikusok indítanak, a béketárgyalásokat is ők akadályozzák a nyírt papokkal, jezsuitákkal.

Irodalomtörténeti vonatkozású feljegyzései: az első magyar nyelvű kalendárium kiadásának évét jegyzí fel; *Batassa Bálint* haláláról — a vizsolyi bibliáról — *Szenczi Molnár Albert*ről — *Káldy György*öt szerepelteti, anélkül, hogy bibliafordító voltát említene — *Péchi Simon*ról — *Geleji Katona István*ról, — *Pázmány Péter* haláláról emlékezik meg.

Feljegyzí továbbá a meteorológiai jelenségeket; elemi csapásokat; pestis szörnyű pusztításait; vadludak hallatlan vívását; földindulásokat; három hónapon át látható üstökös; hármas ikrek születését; medvének Brassó városában való megjelenését; főasszony boszorkánysággal való vádoltatását és eltávolítását; nagy vizek-, tüzek pusztítását.

Feltűnő, hogy Erdély népeinek történelmi rétegződésében a nemesség, székelység és a szászok gyakran szerepelnek, de egyetlen szó sem esik a románokról. A parasztfelkelések szereplői között is hiába keressük őket.

Mind a moldvai, mind a havasalföldi vajdák neveivel többször találkozunk *Tatrosy* feljegyzéseiben. Az erdélyi fejedelem és a két vajdaság népe sokszor áll ellenségesen egymással szemben. Viszont az is tagadhatatlan, hogy az idők folyamán közöttük jó szomszédi viszony állapítható meg; sőt a vajdák és a fejedelem szoros kapcsolatáról, gyakori érintkezéséről, sőt komaságról is tud a feljegyző. Hasonló megállapítás olvasható az erdélyi és török kapcsolatokról is.

*

Történetírók megjegyezték, hogy a rendszeres erdélyi történeti feldolgozások a XVII. század első évtizede után megszakadnak, s így *Tatrosy György* feljegyzései fokozott figyelmet érdemelnek.

De beszéljen maga Tatrosy György :

(1a. lap.) Laus Honor et Gloria Deo Omnipotenti.

Mindenek az Istennek tisztességére nagj nevenek diczeősegére mynekunk pegjegh lelkünk uodusségére szolgáljanak. Amen.

Ez cheőnivet ajandekon atta vala ennekem Cholosvarat lakó beoczülletes jo akaro uram *Rosas Istvan*, mikor az edes annyat szolgálnam Bolijaban, *Rosas Janosne* aszonjomot, az nagj pestiskor 1622.

En pegjegh ez 1645 mense novembris megh melioraltattam, mivel majd rongios es oh allapattal vala. Ez az my nylyan valo, oly emlekezetes dolgok ez keonyűnek niomtattatása utan leottek s teortentenek, kinek mint vegere mehettam, cziak az magam gienge es egjigjo elmemnek legeltetessere s apro maradekymnak emlekezetes jo peldajokra eozsve szedegettem es az keonyvnek utanna hatulljan ide irogattam, es az migh az irgalmas Isten halalomot halasztia nem szűneom megh utan irogatnom. Ha kj olvasod jambor gonost ne mondgy erette (1b. lap.) ha te jobban tucz hozza ennalammal keoseond megh Istennek s adgy halat erette eo felségének s ely az magad szűkségedre vele, ezt had ebben ennekem.

Amaz vers szerent : Si cuy hic liber non bene compacta videtur

Sic sinat hac nostram, corrigit ipse suam.

Mivel ezt en cziak magam szamomra irogattam maradekymnak akarvan jo peldat hadny ha miben illik eokis keovessek s ha mit nem eltavoztassak. Az nagj Ur Istennek nevenek legjen eoreok djezeosegh tisztességh aldas magasztalas mind eoreokke. Irtam az my edes Idvezitteők születesé után 1645 eztendeoben die 10 novembris. Aetatis meae 46, Brassóban, Bolgarszegben. In alterius causa facilius cogitant homines, quam in sua, heu dum tempus adest errorem agnoscite vestrum quas Jesus omnipotens solis sapientibus aufer (. . .) vive ut post vivas fide Deo divina beant promissio fallis spes hominum quamvis splendida fide Deo. (A második lap üres.)

(3a. lap.) Az magam életemnek rendi és foliassa az mint nagy szorgalmatossággal vegere mehettam, az nagj irgalmu Istenteöl így igazgattatot s vezelereltet az en születessem napiától fogvant, ez jelen valo 1645 eztendeóigh az en életemnek foliása : Az boldogul üdüezült szerelmes attiam volt *Tattrossy Lukaczy fia*, edes annia volt az nehay *Vaska Miklos* leánya az *Sara*, ki kilenczéd magával egj volt egjűt elven egjszersmind. Az en edes attjam *Tatrosy Georgi* el budosvan, mezze idegen orszagokban lakot, vegre Olaz orszagra is el erven az nyelvetis iol megh tanolta volt es igj szinten az akkorj nagj disturbjumban 1596 eztendeoben, mikor az nagj pogany tiranus III. *Mahumet* teoreők cziazar igen nagy ereovel (3b. lap.) megh indult volna Magiar orsagh romlássara es *Bathorj Sigmond* az akkori Erdely kegjelmez fejedelem *Rudolphus* cziazar segetsegevel *Tiffenbach Christof* feo generalissal eleyben szállottak volna oda fel Eggren alol Keresetes mezejen az Fekete sar vizen alol, az hol vitezül megh is vjvanak az sok pogany teoreokkal. Mondom az nemet es Bolonia hadakkal az edes attjam megh jeoven es imez harcokon az Ur Isten megh tartvan jeott megh hazajaban Brassóban. Az edes attjam testver battja *Tatrosy Mihaly* volt, kinel az akkory apaczay *Santa János* pap leania *Sara* volt feleségül, ky ez esztendeőre magtalan megh holt volt 1597 esztendeőben. Az edes attjam az akkory brassay feo birotol — *Hersely Balint* volt — tanaczyval egjűt az varosy pattantussaghra valasztia.

Es így ezen eztendeoben die 30 marty az Istennek teorvenje es paranciolattia szerent hazas tarsul veotte az en edes anjamot Bolgarszegben lako *Hangos Jakab* (4a. lap) leanja *Katat* ky negied magával egj volt *Mihaly, Janos, és Saraval*. 1598 die 25 aprilis születet az edes anjamnak elseo születe fia *Lukaczy* neu (ky harmad eztendeos koraban pestisben meg holt.) die 26 septembris. Az felseges *Bathori Sigmond* fejedelem az edes attjamot el vitety Brassobol Fejérvarra pantattjussaghra (!) 1599 die 26 aprilis pentek napon estve 4 orakor Fejervarat az kendervarban engemet ez vilagra ada az szent Isten az anjamnak második születtül es így nekem is hozvan az napot s az edes attjamnak is az leven neve, kereszteltettem *Georginek*, az irgalmas Isten beolczy rendellese s eleve el rendellesebeol. Ez esztendeoben eozzel *Bathory Sigmond* fejedelem Erdelit elhagjvan, az edes attjamis haza szállott *Brassoba*. Ismet 1600 az szegeny edes attjam Nien falunal itt *Barczaban* ben az Torokban taborral leven *Petrasko Mihaly Vajda* fiat ellenezven az attja segetsegére valo ky jeovetelteöl az taraczkok mellet az edes attjam megh leotetik es így holt elevenen Brassóban haza hozvan (4b. lap) Bolgarszegben az Magiar uczaban cziendessen es jo lelky ismerettel igaz hittel az eo lelket Istennek megh advan holt megh, ezen seb miat életének 38 eztendejeben, die 18 deczembris 1600. Temettetet az felseo kapu eleott valo kertben es tetetet egj keo rea az edes anyamtól illjen irassal ex Job : Homo brevi vivens tempore repletum multis miserys et cito quasj flos conteritur. Es így az szerelmes anyam ket kis fiával nagj arvasagra eozvejségre marada.

Az egjik fia pegjegh az anjamnak, az nagjobbik az en Batjam *Lukaczy* eozvejségeben az nagj pestisben megh holt, egjedül marattam. 1603. Az edes anjam az szent Istennek

teorvenje es parancziolattia szerent az sok szotol megh geozettetven masodik hazassagra ment az vitezleó *Csiukas Istvanhoz* Brasso varossanak akkorj eggik jambor szolgália, avagj vamos legeny leven, kiteöl leótt is ket leanya az edes anjammak, *Kata es Sara*, kik megh ez mostany orabannis elnek, lakvan negjedfel eztendeott eggjütt nagj szeretettel es geonyeorússeggel eltek ezzelis. (5a. lap) 1607 die 23 juny. Az en szerelmes edes aniam *Hangos Kata* azzony az utolso giermekevel *Saraval* szuleseben megh hala, igen cziendessen es Istenessen, az éó eletenek mint egy 32 eztendeós koraban, es igrj mind atiam anjam megh halvan (kiknek az szent Isten bodogh fel tamadast adgion), en valoban nagj arvasagra maradek. (az edes anjam az Bolonyay szent Ersebet temeteoben az templom ajtaia eleótt fekvűen, údeu jartaban 25 eztendeo mulva keovett en cziinaltattam rea). Es igrj jmmar en arva es penzes kenjerre jutvan, az akkorj jambor ordjnarjus dvisor urak *Christof Janas* uram es *Bengner Pal* uramék rendeltek tutoromnak *Igiarto Mihalit*, Bolonyaban (kinek felesége *Tatrosj Katrin* egj volt az edes attjammal), es aztalomtól rendelte ezendeigh az akkorj ideoheoz kepest R 24 .//. es igrj tartot engemet ket eztendeigh, elegh sanjarusaggal neottem.

1609. Immar az mustoha attjam edes anjam tekjntetiért akarvan valami igralmassagot velem czielekedny veótt el *Csiukas Istvan* uram *Igiarto Mihalitjól*, es tartot ket eztendeigh. Aztalomtól veven R 20 .//. s scholaban jarvan niomorogvan ittis elegh sanjarusaggal neottem, negj fele arvák keózeótt, egezen egjedűl leven cziak mustoha. (5b. lap). 1611. Az szegeny nemem *Szilahi Leorincze* (ky az atjam annjaval *Tatrosj Lukacsynaval egj volt*), latvan azt, hogj keves ream marat portekam szinten elkel, attjafiui szeretetteöl viseltetven, keónjeorűletessegre indult es noha cziak orsoiaval s gusalljaval kereste kenjeret, megis hazahoz veótt es tartot ket eztendeigh, aztalomtól veven R 12 .//. es itt is nevelkedven scholaban jartam, *Safar Istvan* mesterhez.

1612. Az szent Jehova Isten dirigalvan minden dolgajmot, mentem ky Brassóból jarny, kely, budosny, tanulny, az igralmas Istenben vetven minden remensegemet. Az mikor *Teókeoly Miklos* eo nagysaga *Brassóban* be jeot Szebenbeól *Bathory Gabortól* zalagul es *Geczy Andras* ky ment Szebenben az bekesseget tractalny, mondom enis ky budostam Colosvarra es az szent Isten vezeler *Kassay Istvan* uram hazahoz, mely beóczűlletes feé ember akkor *Bathory Gabor* fejedelemnek éó fels egenek directora vala, az fiscalis causak dolgayban es éó kelmenele egj *Istvan* neű fiaival neha scholabanis jartam, s maga mellett inaskottam is. Szolgaltam ekkor negj eztendeigh.

Nb. Ekkor pegjeh az oh varbely ortodoxus keresztjen templum puzta vala. My az keozep uczaban egj kapu keozben iartunk, *Borbely Palne* hazanal volt mind schola s mind templum, s cziak igen keves szamuan valanak akkor Colosvarat az igaz keresztjenek. Az pap *Lukaczy* pap vala.

(6a. lap.) Az mikor *Bethlen Gabor* fejedelem Moldovaba mene az teoreok cziazart lengie-lekkel valo megh bekeltetesre, enis Colosvarrol haza talalek jeony Brassoban es az mustoha attjam az vitezleó *Cziukas Istvan* (kj ekkor mar az gialogok hadnaggia vala) engemet az akkory feó birohöz szerezven *Christof Janos* uramhoz, inasul szolgaltam ket eztendeigh. 1618. Mikor az nagy uosteokeos czillagh vala azon eztendeon, az sok szoval hozzaia edesetven szolgaltam *Hersely Janos* uramot egj eztendeigh inasul, imidj amoda joszagaban is kűldeözven lovan jarogattam. 1619. Az mely eztendeon az felseges *Bethlen Gabor* masodik Ferdjnand romay cziazar ellen haddal megh indula, enis el vagjakozvan ismet ky mentem Colosvarra es ismet megh nem valthattam magam, hanem leóttam az nemzetes es beóczűlletes *Kassay Istvan* uram szolgália es inasul éó kedvet szolgaltam negj eztendeigh ismet, (ky jmmar Erdely orszagj iteleó mester volt.) Es *Beczigh, Pragigh*, éó kedével (!) keovetsegen jarvan eleget budostam, noha feosvenyen fizetet, de meg sem bantam megh soha, hogj az jambort ket izben niolcz egez eztendeigh szolgaltam. (6b. lap). Hogj az fejedelem *Bethlen Gabor* az romay cziazarral masodik *Ferdinandal* megh bekellek es az magyar coronatis vizza adok Cassan (mely magyar coronat akkor enis lattam), enis ala jeóvek, es el hagjvan *Kassay* uramot az fele kereskedeshez akarvan tanolny az nemzetes *Rosas Janosne* azzonjomot szolgaltam ket eztendeigh az boltjaban fejer marha mellett, es eokede (!) megh halvan az nagj pestiskor enis leottem *Varady Miklos* uram szolgália egy 1624 eztendeigh, ugj mint ket eztendeigh az pozto satora leven éó kedenek (!) kezemben, az mellet szamado szolgáliaiul szolgaltam beóczűllettel. 1625 die 25 January haza jeottem ismet Brassoban es magam szamomra jnditottam valamj vekonj keressetet, Magyar-orssagra jarvan brassay marhaval, ezen eztendeoben die 29 Juny szent Peter es Pal napian Istennek teorvenje es parancziolattia szerent megh hazassodtam es menjegzey lakodalmam volt. Vevem magamnak felesegűl akkory brassay magyar ecklessjanak predikatora szemeryay *Elekes Janos* pap leanyat : *Elekes Annat*. Ugjan ott az magyar pap hazanal leven az Lopiczcon menjegzey lakodalmunk es mely tarsommal eggjut (7a. lap) megh az jo Isten mind ez may napigh megh tartot. Az éó jo voltabol s kerem éó felseget, ez utanis ezen attjai kegjelmes gondviselesset rajtunk megh tartvan eltessens tarczion megh, szent névenek diczeretjere, az migh éó fels egenek kedves jo akarattia szent fianak erdemeiert. 1626 mense september.

Az szegény Uramtól ipamtól ala keolteoztem Bolonnyaban az keomies *Janos* battjam hazaban sellijerül, az vonokut eleött, fizetven eztendeigh teölle haz bert R 12 .//.

1627. Istennek szent aldassabol s kegjelmesegebeöl valami kereskedesnek rendit s nemet vevem eleoben, azzal kerestem kenjeremet (noha az utan az jo Isten sokkarban allattatta állapotomat, mind ez jelen valo oraigh valtozo karban forogvan az en eletemnek rendy), mivel kezy mesterseggel nem latot volt megh az jo Isten es igj die 20 September vevék *Gires Jakab*tol ugjan ott Bolonnyaban az Balogh uczaban egj hazat pro flor : Haromszáz es tizenket forinton, *Bathory Gabor* harom penzes garassan. Az garasnak le vetesse utan harmadik ezten-deoben mely haz *Enyedj Janosné* volt az eleott, es ebben az jo Isten hjrivel laktam annos numero 15. (7b. lap)

1631. Egy magiaros el futot szasz paptol *Joannes Rheter* neuteöl vulgo *Sztojkez* szappan feőzeő mesterseget tanoltam, de mjvel sem az tanaczy, sem az szappanos mesterek azzal elnem nem engede szinten Varadda faradtam s az en regj uram *Cassay Istvan* uram altal az my kegielmes urunk protectionalis commissiot advan elegh veszeódessele azzal eltem.

1633. Az nagj pestis utan harom het, niolz holt testet edes gyermejjemmel el takargatvan el is fogiatkozam, sok dolgom haladekjaval leven s elis kedvetlenülek igen. Az tanaczjtol s az szappanosoktol sok giuleóseget szenvedven sok molestjakkal az piaczon valo arulassomat el tiltvan teöllem enis valedikalok ez mestersegnek sok kar szenvedessem utan.

1635. Portara menek. *Toldalagj Mihaly* feőkeóvet urammal es Istennek hala bekevel, semis karoson, egj keves szep marhaczjkat hozek onnet s az feő emberek ismeretsegeben kezdek jutnj naponkent az jo Isten hjeivel.

1637. *Hersely Christof* brassay feő biro uram szolgajava valazta s teve ket falujanak Urmeosnek es Pojana marulynak gondviselessere. De szinten eztendeóm vege fele nagj szerenczjetlensegh esven rajtam, egj hamis tisztatalan szemeljnek vadlassara meljre menje vetkem volt az igaz Isten tudja, de eő felesége kegjessen kj szabaditta. (8a. lap).

1639. Az szent Isten segetsegebeöl ismet portara mentem. *Daniel Mihaly* feő keóvet urammal es az első utamnal jobban s szerencziessebben ádá Isten jarassomat s az elefantok latasara Drjnápoly jeóvenk igen sok szep dolgokot s emlekezteseket lattunk Isten erejevel.

1641. Ismet szolgajava fogada az elebby tiztartosaghra *Hersely Cristof* uram, de az ezten-deó vegen septemberben megh hala es en ismet magam keressedesceczjemre szorulek.

1642. Az my kegyelmes urunk eő nagysaga az brassay uraktol az Teórczyvary vamat harminczadot el vevén az feő harminczadossagot ada *Sebesy Miklos* uramnak es eő kede (!) engem teórczyvary rationistasaghra maga melle vevén, Isten segedelmeeöl itt szolgáltam.

1643. Ugjan ezen kegielmes urunk eő nagysaga az harminczadossaghnak feő tisztit valtoztatvan, pavay *Vayna Tamás* uramnak ada eő nagysaga, engem pegjegh nem sokkal az utan nemely bal commendatorymnak eő nagysaga hitelt advan, meltatlan voltomra eő nagysaga hitelt advan az gyalay udvarbirosaghnak tisztire promoveala (noha Istenem bizonjsagom) kedvem s akaratom ellen, de az jo Isten ott engemet sulios betegseggel meghlatogatvan ezten-deóm vege fele sok jo akaro feő ember uraimnak intercedalassara eő nagysaga kegielmesegebeöl onnet haza bocziatta —.

*

A 8a. lapon Tatrossy életleírása megszakad. Gyermekeinek születéséről és haláláról szóló latin kihuzigált jegyzetek következnek.

Ez keőninek niómtatasa után az mi oli emlekezetes dolgoknak bizonyossan vegere mehettem azoknak reővid után irassa rendel. De mivel ide leb cziak enis fogjatkozast veottem eszemben az vilagh teremtesseleöl fogvant valo szamtartasban en az my edes Iduezitteonk születesse-teöl fogvant valo esztendeo szammal megh elegedven cziak azt observaltam :

1560. Filek varat az teoreokeők meghveszik. 234 papa Pius 4. *Florentinus Medices* 7 esztendeigh papalkodek Romaban.

1561. Az erdely szaszok uno animi consensu az ur vaczioraja feleol valo tudomanjnak meljsegesb es nyilvabban valo megh tudakozassara es megh tanolassara oda fel Nemetországban, Vitenbergaban az Lipsiaban az acadamiakban kuldik nagj feő keóvetsegen brassay feő papot es plebanost *D. Nicolaum Fuchsi*um decanum Barcensem et dominum *Georgium Christianum Pastor* hermanstadjensem et profesor ejusdem scholae *D. Lucas Ungherus*, es valaminemű informatiot ezek onnet hoztak, mais azt confiteálliak es ky niomtattak.

1563. *Magocsy Gaspar* magyarorszaggy groff uri feő ember teoreok kezben esik. De azon esztendeoben nagj cziudalatoson remensegh kjvul megh szabadul s haza jeő Munkaczra. *Ferdjnandus* I. romay imperator Szakmart megh veszy. 7. july megh hala az cziazar. 54. magiary kiraly *Maximilian* I. magiary kiralsaghra megh coronaztatik 8. septembris.

1565. *Suendy Lazar* Tokay varat meghszalla. 42. romay cziaszar *II. Maximilian*, romay cziaszarsagra coronaztatek. Regnal 11 ezten-deigh. *Suendy* sok varakot veón az erdelyekteöl ez cziaszarnak : Szerencziet, Nagj-Banjat, Keovarat es teőb sok ereossegeket.

1566. *Janos vaida* teóréók cziaszarhoz megjen, *Maximilian* cziaszar es kiraly teóréók es Erdely ellen csiatazik. Teóréókeoknak 10. csiaszarok *Szultan Szuliman* igen nagy ereovel Horvatorszagban Szigetvarat megh szállia es szeornien vittatia leven az vitez groff ban ur *Szrny Miklos* feo tiszt benne, vitez modonnis forgodek, de mivel az pogany szamtalan leven die 15 augusty az vegostromon mind az csiaszar s mind az Ban ur megh hala. Veszet teóréók 20,000, de az pogany az varat ugjan megh veve. *Partaus* bassa Giulat is megh veve ide ala *Janos vaida* Varadnal az tatarokat megh very.

1567. *Szelimus II.* teoreok cziaszar regnal eleg nagy tirannitassal 8 esztendeigh, az magyaroknak sok karaval. 235. papa *Pius V. Alexandriai* papalkodek Romaban eleg nagy balvanyozással 5 esztendeigh.

1568. *Maximilian* nemet cziaszar es *Szelimus* teóréók keőzeőt 20 esztendeigh valo ereős frigy ssereetetek (?), mely contractusban hogj mar Erdelit is be foglalak. De ugj alla azt megh, mint az farkas az juhokkal, az nemet is practikala, mint az inaczika az egerrel. Az nagy *Bathory Andras* Somlion megh hala.

1569. *Karaczion Georgj* nevű lator praktikus dus gazdag paraszt ember az Nyrsegen igen nagy paraszt hadat tamasztja, az nyrt lator papokat es gonosz nemeseket valobannis kezdtek vala veszteny s nagy kart is kezdtek vala tenny, de az *Szecky Laszlo hada* 1570, kik keőzeőt egj felette nagy fekete ember vala (kireol ez had neveztetik is vala) Balaszentmiklosnak felette igen megh vere, el osztja, es teljesseggel semmive teve.

Egesz Magyarorszagban es Erdelyben az igen nagy dragasagh harom esztendeigh tartja. Szebennek majd hason fele az also varos mind el eghe es felette sok karok leön.

1571. *Janos vajda* Erdely fejedeleme megh hala Szaszsebesen, eltemettetek Giulafeher-varat. Az felesége is nem sokara, es melleje temettetek. *Bathory Istvan* erdely vajdanak valasztatik. Gedon varat az teoreok az jo frigj alat megh veve, illy jo bekesege s frigj tarto leön. *Ruber* *Janos* kassai generalis Kallo varat fundala es epitte. *Bekes Gaspar* orszagh es szekelyek capitannia nem akaria *Bathory Istvan* vajdajanak esmerni.

1572. *Rudolphus I.* 35. magiary kiraly kiralsagra coronaztatek. Regnal eleg distur-biummal 32 esztendeigh. 236. papa *Georgius 13. Bononiensis* regnal eleg tudatlanul 13 esztendeigh. Az nagy siomliay *Bathory Istvan* születek. Uy csillagh lattatek az eghen.

1573. *Bathory Istvan* erdely vajda megh veve Fogaras varat *Bekes Gaspartol*, es az hadatis igen megh vere Szazhalomnal. Azutan ismet Colosvartal es sok szekelyeknek akasztófa leön koporsojok, sokaknak ismet orokot ajakastol metelek el az partolkodasert.

1576. *Bathory Istvan* az erdely vajdasagbol Lengyelorszag kiralsagra vitetik beoytbe, *Bathory Christoph* pegjeh Erdely vajdasagra tetetik. *Bekes Gasparnak* megh kegjelmez es hadanak s Lengyelorszagnak feő hatmanyava teszy az melyben holtaigh emberul viselte magat. 34. romay cziaszar *Rudolphus II.* az magiary kiralsagbol romay csiaszarsagra coronaztatek s regnal 35 esztendeigh. *Szelimus* teoreok cziaszar megh hal. 13. *Ammurates 3.* teóréók csiaszarra leszen s az romay csiaszarral az bekeseget confirmallia, de az magyarokkal hűteőtlenül banik es nagy romlásokra leszen.

1577. Az teóréók az szikzay sokadalmat meghüty ejel es valoban megh dullia es meg predallia es senkyteöl nem felven, magat az oczimany buia es reszeges eletre advan az egy capitany felső vadasz nadsagos vitez ury feő ember *Rakoczy Sigmond* az mint eőssze giülhet hertelen 2,000 magaval harmad ejel megh uty az teóréóket es szeornien lavaga es szép nieresseggel mene be Egerben az teóréók pegjeh teőb volt 12,000. *Bathory Istvan* az rebellator Danczka varossat megh veszy ciudalatos keppen es az mint szerety ugj convenj al velek s az mint akarta ugj keőteőt. *Sibrik Georgiot* nagy feő ury embert haza bocziattia varady kapitanyisagra nem sok ideő mulva megh hala es Gialuban maga joszagaban el temettetek.

1578. Az buday vessez bassat *Müsstafa Karat* megh foytak. Buda varat az menykeo megh üte es cziak nem mind ky eghe, igen nagy kar leon.

1579. *Giula* Feiervarat az menykeő megh üte es az egesz var es varas teóbeöl ky eghe az templummal egüt.

1580. *Bathory Cristof* erdely fejedeleme meghala. *Bathory Sigmond* ur fia succedal az fejedelemsere, de mivel cziak 8 esztendeős volt, feőgondviseleő tiszt urakat *Bathory Istvan* lengyel kiraly valaszt mellej *Kendy Sandort*, *Sombory Laszlot*, *Kovacsiovczky Farkast*. Magiar es nemet Hatvan varossat az sokadalom megh dulak es sok teóréóket vaganak le. *Bathory Istvannak Erdelybeöl* 4,000 szekeres lovakat vjsznek az leőveő szerszam ala, műszkak ellen valo hadra, es nagy haddal rajok mene. *Sasuan* beket az magyarok igen megh verek Nad-udvartal, mint pogany koborlokoz s frigy teóréo s bekesege rontokot.

1581. Az nagjsagos *Varkuczy Miklos* varady feo kapitany es Bihar varmegienek feő ispania meghala.

1582. Onad varossat az teóréók megh giuta es az feüst alat igen megh rabla. Nagy üsteőkeős czillagh lattatek az eghen az nap esset fele. Az calendarjumot ez extendeőben kezdek

eleszőr Erdelyben es Magyarorszagban magyarul ky niomatny es arulny, de 1600 ismet megh valtoztatak es szakadas leon miatta. *Suendy Lazar* kassay generalis megh hala.

1583. Az erdelyorszaghy szass statusok ulgo : Universitas az magyaroknak regj teorvenjekteol el szakadvan magoknak kuleon teorvent irnak az *Honterus Janos* irassibol es colligalvan es az *Juris municipal* el statutanak nevezven. *Bathory Istvan* lengiel kiraly confirmallia kiralysaganak 7. eztendejeben, fejedelemsenek 12., *Bathory Sigmondnak* 3. eztendejeben.

1584. *Ammurates* teoreok cziazar es *Rudolphus* romaj cziazar ujabban az frigiet megh confirmalvan egymas keozott, 8. eztendeoven toldak, de minden lator practikaiok az tar papoknak cziai az magyarok vezedelmere vezet. *Somliay Bathory Andrasnak* cardinalsagot adanak, hogy *Rudolphus* inkab megh czialhassa s eoveve tehesse Erdelyorszagot.

1585. Amaz harom urak nem iol safarkodvan es banvan az dologgal, letetnek tisztekebol es *Geczy Janos* Erdely gubernatorra valasztatik. Az nagjsagos *Bathory Miklos* meghala.

237. papa *Sixtus V. Pinczentinus* papalkodek Romaban 5 eztendeigh. Ez 3 gardjnalokat az kik nalanal tudosbak valanak, titkon megh eolete, mert eo igen tudatlan, de lator vala.

Horvatorszagban 10,000 teoreokeket megh vernek az keresztjenek az Kupa vizenel es igen sok rabokat szabadittanak, nagj nieresseggel jaranak. Turonnis az teoreokeket megh vernek es szep nieresseggel jaranak itt is.

Magyar es Erdely orszagban igen felette nagj dragasagh leon 3 esztendeigh. *Peter Vaida* havaselvj vajda leven az teoreokekteol valo felteben el fut (!) es Erdelyen által megjen igen nagj kinczjvel.

1586. *Bathory Istvan* lengiel es erdely fejedelem meghal. *Sigismundus II.* lengiel kiralysagra valasztatik. Magyar es Erdelyorszagban siurti deogh halal meljteol valo felteben *Bathory Sigmond* fejedelem Barczasagban setal es lakek 3 honapig Prasmart, Teorczyvarat es Rosnion. Sok faluk es varossok eghnek Erdeljben. Horvatorszagban Vinitz vara mezejen ejjel az vadlud, recze, daru hallatlan nagj vivast harczolast tartanak, mely utan ugjan azon helit 7 nap mulva az teoreokeket igen megverik.

1588. Sixo alat az teoreokeket masodszor igen megh vernek, *Rakoczy Sigmond* egy capitany io forgodassaval, szep nieresseggel jaranak. *Geczy Janos* az gubernatorsagot Meggiesen az orszaghgiulesen le teszy io akarattia szerent *Bathory Sigmond* fejedelemnek. Colosvarrol az nirt papokat es Jesuitakat gonossagokert ky uzek egy rendben.

1589. Magyar nielven legh elseoben az szent Bibliat *Karoly Gaspar* az geonczy aniaszent-egyhaznak lelky pasztora es az Cassa veolgen az tanittoknak seniora megh fordította es Regecz Visolyban *Mantskovit Balint* által mint istenes szent munkat kys ada az jambor magiarioknak idvesseges hasznokra.

Bathory Sigmond az erdely fejedelemsagre immar megh eskeszik Fejervarat az orszagh-nak. *Geczy Janos* feo ury ember megh hal. Fejervaratt es ugjan ott el is temettetik tisztessegesen.

1590. Feold indulas felette igen nagj volt az egesz orszagban es feoldonnis, de feokeppen Brassoban. Az templumnak sanctuariumia leszakadot es sok keovek szakadoztak le az templomrol, szamtalan sok karokat teot szelliel.

238. papa *Urbanus* papalkodek Romaban harom holnapigh. Ez igen keresztienekre teoreo gonos sobrak ember vala. Megh hala kolykaban. 1590. *Boczkay Istvan* Varadra eo az generalissagra. Nagy sok eghy cziuadak lattatanak az eghen nap nyugat fele. Az bosznay bassa nagj rablast teszen Horvatorszagban, ky miat az két cziazar keozeott az frigy fel bomla.

1593. *Bathory Sigmond* el haiol az teoreokekteol. Horvatorssagban az Kupa vizenel az teoreok ismet igen megh veretik az keresztienektol. *Tiffenbach Cristoph* az teoreokekteol az varakot : Filek varat, Szabadkat, Devent, Szecczjent, Hajnaczykeot, Kekkeot, Szamoskeot, Dregelyt Palankot, Bujakot 4 het alatt megh veven. *Sziman* bassa Palotat megh veve az magyaroktol.

240 papa *Innocentus IX.* papalkodek Romaban 2 esztendeigh. Szekesfejervarat az keresztjenek vyvak az teoreokekteol, de hejaban, mert egjenetlenek leonek.

1594. Az tatarok Huztnal ky jeonek es igen nagj rablast tesznek Magyarorszagban. *Bathory Sigmond* eot feo urakot vagata le Colosvarat alnok praktikalassokert : *Kendy Sandort, Iffiu Janost, Kendy Gabort, Forro Janost es Szentegiedy Gergelyt.*

Nagy Gieorvarat czialardsagaval *Sziman* bassa megh veszy. Az nemet praktika arta ebben is.

241 papa *Clemens VIII.* papalkodek Romaban 13 okt. 1595.

1595. Esztergomot megh veszy az *Manssfeldy groff* az teoreokekteol. *Bathory Sigmond* Lippat es Jeneott az teoreokekteol megh veve. Az lengielek Moldovat az tatarok ellen ortal-mazzak. *Maximilian* romay cziazar es magyar kiraly Szentmiklost, Tatat es teob varakot megh veve pedardaval, *Nadasdy Ferencz* groff embersegevel.

1596. Az teoreokek es tatarok, kik Lippat megh szállottak vala el uzettetenek alolla az erdely fejedelemtel s Teomeosvarat megh szalla *Bathory Sigmond*, de megh nem vehete, mert az urak nem valanak egjjessek s hivek.

Eztergamot es Vaczot az teoreökteöl megh vevek az kereztejenek, az holot az nagysagos vitez urak : giarmathy *Balassa Balint es Balassa Ferencz* egj testver attjafiak vitez modra megh halanak el niemvan az süreö poganjsagh.

Az *III. Mahumet* teöreökeöknek 14. czazarok Egervarat megh veszy 150,000 neppel az hol az nagysagos *Niary Pal* is teöb sok feö emberekkel eggjöt foglia esik. Ezen *Mahumet* az *Keresztes Mezejen*, az *Fekete saár viznel* igen megh very *Bathory Sigmondot es Tiffenbach Cristofot*, az magiart es nemetet az hol elseöben az magiaroke leön az njeresegh, de eök az pradanak esven, az futo teöreok hertelen megh terven veletlen az el szelliet es predanak eset magiart megh vere, de megis teöreök sokkal teöb veszet, hogj sem magjar. 1567 (!) 6 = 9? Papat az arulo bolonoktol vissza vevek es igj cziak alig menekedek megh az teöreök Teömeösvarat masodszor viak az erdelyek, de akkor sem vehetek megh. Rosnio Barczaban teöbeol majd mind ky eghe.

1598. Nagygiör varat az szent Isten ez egesz vilaghnak nagj cziudajara az keresztjeneknek remensegek kjvül megh äda : *Suarczen Berger Hans es Palfy Miklos* által. Igen nagy mestersegel pedardaval azaz egj nagj fa agiuval vevek megh, die 15 juny, az honnet az mai napigh az papas urajim nagj processio jarassal s inneplessel ilik azt az napot, nevezven Urnapia-nak.

Bathory Sigmond Rudolphus cziazarnek ajanla Erdelyt eo maga Opuliaba megjen. *Rudolphus* cziazar Erdelyt elfoglallia *Basta Georgj* által s Varadban be szálla. *Bathory Sigmond* viszsza jeö Sileziabol es az erdelyek ismet melleje allanak mint uroknak. Varadot az teöreök megh. szállia 300,000 magaval es noha minden fel teött czellia az vala hogj megh vegie, de az Isten nem akara es nagy iszszoniü esseös ideökeot tamasztá, ky miat meg nem vehete es kárával mene viszsza alolla. *Niary Palys Szelektey Istvannal* es teöb igaz szereteö vitez hjvekkal vitez modon jamborul forgodik fejedelme es nemzete s hazaia mellet. *Mattias hercegh* kj Budavarat megh szállotta vala, az nagj esseök es arvizek miat megh nem vehete, el kellett alolla szállany.

1599. *Bathory Sigmond* fejedelem Erdelyt hagia az coczynek *Bathory Andrasnak*, eö maga pegjeh Lengyelországban mene es igy az felesége is Erdelybeöl ky küldetek.

Mihaly Vaida tirannus havaselvyy vaida be jeö Erdelyre nagj ereövel haddal es *Bathory Andrast* igen megh vere es eö maga is az cardinal az csikjaktol ott az erdeön megh eöletek, mjvel nemis papnak valo vala az fejedelemsegh.

1600. Kanysat az tereok megh veve az magjaroctol. *Basta Georgy, Csiaky István* urj ember es *Borbely Georgy* lippay kapitany es az *Vatay Gabor* besliak (?) hadaval *Mihaly Vajda* Mirisslonal igen megh vere es sok szekely es olah vesze el, az mely miat *Mihaly Vajda* Erdelybeöl ky futa es Beczyben *Rudolphus* cziazarhoz mene segetseghert. *Basta Georgy* Erdelyt fejedelemül tiraniter biria es az varossokat nemet praesidiummal el foglallia kegyetlenül biria. Az nagysagos *Teökeöly Sebestjen* dolgossa factora, feö tanaczy ura es udvary feö capitannia, megh hitt szolgaiä ekkor *Basta Georgjnek*.

1601. Az erdelyek titkon ismet ky hozak *Bathory Sigmondot* Colosvarra. *Basta Georgjnek* buczut adnak az orszagh uno animi consensu. *Basta Georgj* kenserittetek ky menny Erdelybeöl s ez ideö alat *Mihaly Vajda* oda fel hadal készülven jeö vala ala, *Basta* pegjeh fel megjen vala eök ismet egj massal megh bekelve eggjeleznék es *Bathory Sigmondot* Goroszlonal az Szilagiban igen megh verek, az holot Erdelynek szin nepe igen el vesze.

Bathory Sigmond ismet Moldovaban megjen es cziak hamar sok teöreökkal tatarral ismet viszsza jeö es szegeny orszagot igj vesztik. *Basta Georgj* ismet Szakmarra kenserittetek kj mennye Erdelybeöl. Az tatark Erdelyben igen nagj rablast tesznek.

1602. *Basta Georgy* ismet megh eggiezven *Mihaly Vajdaval* hogj mar baratsagos szin által es az fejedelemsegnek remensegevel biztatvan az migh az alkalmatossagh hoza Tordanal az Aranjas parton *Basta Georgj, Mihaly Vajdat* egj feö nemet ur szolgaiä által megh eölete *Bathory Sigmond* vegh keppen el hagjvan Erdely fejedelemséget felmene Pragaban az felesége ioszagaban akarvan elny es halny. Erdelyben oly nagj dragasagh leön hogj egj kis keöbeöl buza 8 forintot ert Barczasagban. *Basta Georgj* megh vere *Szekely Mojsset* Fejervarnal s Beszterczet megh veve.

1603. *Szekely Moyses* teöreökkal s tatarral el foglallia Erdelyt Szeben es Segesvaron kjvül az nemetseget is hozza haitja. Vegre megveretek Brassonal Sorbanynel *Raduly Vajda* es *Racz Georgj* által az holot eö magais elvesze. Szeben keorniül az nagj ehsegh miat az ember egj mast megh eölte.

1604. Az nemetek Pest varossat megh dulak igen es igj pusztan hagjak Hatvant hasonlo-keppen es azt megh egetek. Igen nagj es sok cziudak lattatanak az eghen. *Jakab Janos* szent Job varat el foglallia. Az nagysagos *Varkuts Georgjeöt* Szalaczjnal az hajduk felverik s megh fosztiak.

Boczikay Istvan az hajdukkal igen megh vere *Jakab Janos* es *Pecz Doctor Janos* hadat. *Pecz Janos* magays foglia esik.

Jakab Janos futva szalad Varadtol, de az hajduk valoban utan uözven Rakomaznal mind le vagak az raczokat.

Basta nagy tirannos fejedelem igy regnal masodik uttal Erdelyben nagy veszedelmessen. Cassa varassat *Boczykay Istvannak* megh adak. *Basta Georgj* megh vere *Nemet Balas* hadat Az utan az *Boczykay* hadaval is megh üttkeőzek Edelennel.

Basta Cassat megh szalla es leötete, de *Nagy Albert* (?) leven benne feó generalis megh tarta vitezül es megh nem ada a varost. *Boczykay* Patakban leven.

Az nagysagos *Dobo Ferencz* megh hala Eperjest.

Az nagysagos groff ur *Nadasdy Ferencz* Saarvarat megh hala Horvat orszagy feó generalis vitez ur volt.

1605. *Basta Georgy* az tokay nemeteket megh segitty es beó elessel megh rakia. Az urak kik az *Szekely Moyeses* veszedelme utan teóreók cziaszarhoz futottak es foljamodtak volt nemetteől valo feltekben ugj mint *Bethlen Gabor*, *Szilvasj Boldisar*, *Reday Ferenc*, *Bethlen Farkas*, *Balassy Ferencz*, *Kallay Gergely*, *Nagy Pal*, *Keresztessy Ferencz*, *Beldi Kelemen* es teób sok feó emberek s velek egiüt mint egj 1500 vitez emberek kj jeovenek *Amhat* cziaszar segetsegevel *Bektes Bassaval* sok teóreókkal *Boczykay Istvan* melle az nemetnek extirpalasara. Szakmart az benne valo nemetek megh adgiak *Boczykajnak* es ky menven az varbol es utban mind levagattatanak az tirannus lanczok.

Reday Ferencz Boczykajnak igaz hive az felfeóldeón igen forgodik az nemetek veszteseben serenykedven, kik az országot felforgattak s tüzzel vassal el vesztegettek vala. *Honorius Thanhauser* Fileky capitany meg adgia Filek varat *Reday Ferencznek Boczykay Istvan* számára. *Basta Georgj* veven eszeben az dolgot cziaszarhoz fel mene. *Boczykay Istvan* Erdelyben jeóven Szazmeggjesen teóreók cziazar akarattjabol es az nemes orszagnak uno animy valo consensussabol orszagh fejedelmeve esketik. *Racz Georgy* megh haiol. *Rakoczy Sigmond* Erdely gubernatorsagra valasztatik ugjan akkor.

Boczykay Istvan az nemetekre megjen egesz magjar orszagnak segetsegere es az dulo foszto tirannüssön regnalo nemetekteől valo megh szabadittassara, mint keresztjen es jo fejedelem.

Boczykay Istvan az vezer bassa megh coronazza az *Rakos* mezejen magjar kiralynak. Eztergamot az teóreók megh veszy az nemetekteől az segetseghnek szine alat es maganál tarta.

Nagjsagos *Nyry Bathory Istvan* Magjar orszagh biraja megh hala *Eczjedben* es mint ur attja fiat, minden joszagaban eóreókeósse teve *Bathory Gabort* Lengielorszagbol hozatvan haza.

1606. Az *Lippay* raczok, kik az eleott *Lippat* el arultak vala az teoreokeoknek adtak volt, most immar az benne valo teóreókeket mind le vagiak es az varat *Boczykaynak* megh adak. Vilagosvarat, Solimost is megadak. Varadot az benne valo nemetek az nagy ehseget elunvan megh adak *Boczykaynak* es kj menven az nemetek az utban mind le vagattatanak. Az nagysagos *Teókeóly Sebestien Bastanak* nagy hive megh hala *Kesmarkon* es igen bana az jo *Boczykay Istvan*, hogj kezet nem foghata, hogj szolgálatanak jutalmat megh nem adhatta. *Boczykay Istvan* megh bekellik *Rudolphus* cziazarral szep conditiók alatt. Ismet az ket cziazar keőzeóttis bekesseget szerze. Vegre mikor nyugodalomra be szállott volna Cassara az nagy uty arulo emberteől *Katay Mihaltól* megh ettettetek (oh atkozot embernek gonosz es fene czielekedete) mely miat megh hala igen szep csiendesens Cassan, die 28 december. Az hamis ember pegjeh *Katay* sok ezer darabban vagdaltatek ugjan ott es *Mislen* el temettetek, illien epitaphiummal:

En ki magiary nemzet aruloia
Uramnak attam merget halalara
Katay Mihaly *Mislen* ez kis sirban
Fekszik be hanjva sok ezer darabban.

Igen nagy feold ingas leon Erdelyorszagban, de feokeppen *Brassoban*, die 24 december ugj mint karaczjón szombattjan.

1607. *Boczykay Istvan* teste Erdelyben behozattatek, nagy siralommal es 'Giulafejervarat igen nagy fejedelmi solemnitassal el temettetek, magjaroknak igen nagy karara, holot szep versekkel iratot nagy eóregh szazloia, mays ott tündoeleklik.

Rakoczy Sigmond Erdely fejedelmseghre valasztatik, az gubernatorsagbol.

1608. *Mattias* ausztriai hercegh magjar királja coronasztatik, kjnek kirajsagaban alkalmas jo bekessege volt Magjar orszagnak.

Rakoczy Sigmond Erdelyorszaghy fejedelmseghbeől jo akarattja szerent bulcziut veven felmene az eó születessenek helljere *Felseo-Vadaszra* es ott megh hala die 5 december.

Bathory Gabor kjedy ur, *Nagy Andras* es *Nemety Gergely*, nagy feó capitanyok es az hajdusagh embersegevel az Erdely fejedelmsegre be jeoven s *Colosvarat* orszagh giulesseben rays valasztatek.

Az magjar Biblia másodsor ky niomattatek az nagy hirü, bodogh emlekezetü nagy munkajro es hasznos emberteől az tudos es beőczulletes *Szenczy Molnar Alberttől* Hannoviaban aprob beótuvel az *Carolynal*.

Bathory Gabor Havaselfeoldere megjen haddal es *sorbany Vajda* elfutvan el vette Lengyel-orszaghra az fejedelem az orszagot mind el dultvan minden jovait ky hoza, eo az orszagot maganak foglala, noha nem sokaig birhata es ez *Bak* arrat igen megh ada. Az nagysagos groff ur *durugerh Hommonnay Balint* megh hala. Aetatis suae 32.

1610. *Bathory Gabort* az papista urak az religio miat haborogvan el arulak es Szeken megh akarvan eolny fejjverrel az fejedelmet markokban szakada es elve nem mehetek dolgokban. Az partos urak valanak : *Sennyey Pongracs, Sarmasagj Sigmond, Praepostuary Sigmond, Kendy Istvan, cancellarius, Kovaczioczky Istvan, Kornis Boldisar, Kornis Georgj, Kornis Sigmond.* Ezek mint egy ket ezzered magokkal leven titkon ejel istalokban fekuvo helljeben akarvan az fejedelmet fel koncolny, mely dolog cziudalatosan Isten akaratjabol ky nilatkosvan *Kendy Istvannak* egj *Teoreok Janos* nevü katonaja altal, (chyt az utan Isten feo lovasz mesterre teon az fejedelemmel.) Az urak el futanak hajnalban es az fejedelemnek keves szamu guilevesz hada utan leven sokat benne levaganak. *Kornis Georgielt, Kornis Boldisart* sebenssen vissza hozak. Hivek leonek *Imrefy Janos fiastol, Kamutj Farkas* s teob feo emberek is. *Reday Ferencz* varady capitannyal. Innen ez megh leven Besztercere menenek orszagh guillesseben az hova Beczybeol az cziazartol keovetseghen jarvan megh jutanak az nagysagos *Bethlen Gabor Sennyey Miklossal* es teob feo emberekkel kik imez dolog nemely napi esetben semmit nem tudvan igaz hivek voltak. Ez orszagh guillesse mindeneket igazan megh valla *Kornis Boldisar* practikajoknak kezdetireol, complicessjvel, circumstantjaival eggiut. Az directort *Torday Janos* deakot ugjan ott fel akaztak (az directorsagot az en uramnak *Cassay Istvannak* adak) *Kornis Boldisarnak* Colosvarat fejet vevek.

1611. *Bathory Gabor* valami ravassagnak szine alat Szeben varassaban le szalvan az szazoknak fejjvereket el szedven kyuze beleolte es maga lako helljeenek occupala.) az mely miat sok ross dologh keovetkezek, seot megh az maga eletenek ez . . . eggik veget. Az nagysagos *Magoczy Ferencz* megh hala eletenek 30 esztendejeben Munkaczjon es nem sokara az eo suolt (?) aszonyat *Ezterhaj Miklos* felesegul veve imez *Magoczynet*, ky az urnak egy negy lou katonaja vala az ur pegjeh *Cassay* generalis feo ur vala. Havasely *Sorbany Raduly Vajda* nagj haddal ky jeove *Bathory Gabor* fejedelemre s eo nagysagais eleiben szalvan Brassalon igen megh veretek *Bathory Gabor* az elebby *Radulijon* teott boszusagert Havaselve az harcz leon die 9 july, az holot noha vitezul forgodek az fejedelem hada, de arultatas leven keozteok megh veretek az fejedelem hada. Az fejedelem Szebenben be szalada.

Forgacz Sigmond az Erdely fejedelemsegre jeoven Colosvarat igen leotete dulata, egete, vegre megh kellettnek nekj adny, melyert *Bathory* fejedelem nagj summat veon rajtok. *Forgacz Sigmond Sorbany* es teob nagj urak nagj haddal Szebent megh szallak *Bathoryra* az honnet az fejedelem vitezul ky cziaatazek rajok es igen vesztek egj mast.

Tariany Demeter capitany embert cziufoson es iatekoson be fogak Szebenben az kinek az kegjelmes fejedelem megh kegjelmeze. Nagy *Andras* es *Nemethy Gergely* capitany emberek szep uy hadakkal megh segitven az fejedelmet, ezt megh halvan *Forgacz* es az eo complicessy el futanak Szeben alol.

Brasso varossa is nem alhatvan el az fejedelemnek sok illetlen magaviselesset, latvan es nezven ezekben hogj az fejedelem szinten mint Szebennel ugj akarna czielekedny el allanak az fejedelem melleol *Frier* (Feier?) *Mihaly* leven brassay biro, *Falnagj Heltner Georgy* az fejedelem ellen fejjverre vetek kezeket az magok oltalmaban, nem leven egjebet mit czielekedniek, mind az altal Istenben vetek remensegeket ezt mondvan es imehez bizvan : Deus protector noster, eleotteok viselven imeztis, az mit az poeta mond : Nam tua res agitur paries dum proxim . . . ardet, ittem : felix quem faciunt aliena pericula cautum.

Homonnay Georgy az arannyas haddal akarvan *Forgacz Sigmond* segetsegere igen szep es czifra haddal jeony, *Reday Ferencz* feo es *Cziomakeozy Andras* vicze varadj capitanjok altal az varadj es bihar varmegjey haddal Conjardnal az Kekkallo vize partian igen megh vere es mind az Tiszaig es igen nagj nieresseggel jaranak, noha keozuleok is *Szedlieosj Mihaly* capitany emberrel sok jo vitezek el essenek.

Forgacz Sigmond, Kendy Istvan, Lonay Andras teob complicessivel eggiut Brassoban segetsegul jeovenek, de itt sem sokaigh bizvan magokat Havaselve (!) menenek *Sorbany Vajda* barattioknal keresven ottalmat magoknak. *Geczy Andras* megh maradvan Brassoban az hiuseget vegigh ide tarta, de jeovendeoben sem leon egessegere, mert nem emeszt hete megh, hanem Fogarasban hala megh fogsagban es egy tiuk ketreczben leon el temetese.

1612. *Bethlen Gabor* is megh unvan az fejedelemnek sok illetlen maga viselesset (noha comaja vala) es felven sok fenjgegetezeseol sokad magaval el mene teoreok cziazarhoz esdven es foljamodvan es sokaigh oda lakek, onnet irogatvan cozve Brassoban *Fejer Mihallyal* es *Geczy Andrassal*. Colosvarat az oh varbeli pusztá templomot az fejedelem megh epittete es az calvynyitaknak ada szep proventust offeralvan az varos deismajabol hozza, melynek mily nagj haszna leon es mint megh szaporitta az Ur Isten eoket im most is lathato, kik az eleot

Ceózep Uczaban *Borbely Palne* haza kapuia keőze keőnnyen be ferűnk vala, mind egyhazunk s mind scholank az leven.

Az eleb említett boldogh emlekezetű es nagj haznos munkaju *Szenczy Molnar Albert* az szent Bibliat masodsor szep apro beőűkkel kj bocziatta Oppenhejnjumpban nagj haszonra. *Mattias II. magyar kiraly* romay cziazarsagha coronaztatik Beczyben. *Rudolphus czarar* Pragaban megh hal. *Forgacz Sigmund, Lonay es Kendy* s az eő teőb complicesy hadastol (ezekkel egjut nekem is egy *Hangos Janos* neű battjam, ky az anjammal egj volt, *Kendy Istvan* lovasz mestere leven (Havasluul (?) által uton akarvan Magyarorsagra menny haza fele Moldovara mennek es onnet az maramarossy havason akarvan altal jeony az fejedelem hadat kuldven elejekben az havasra szorittiak es mind fegjverrel s mind ehseggel mind az had s mind az feold nepe anynyira szorongatvan es vesztegetven, hogj eő magais *Forgacz Sigmund* egj pentek napon egj szep lo mājat egj arannyon veőtt volt, es jesuita pater *Kaldy Georgy* pap leven papia mivel az sooiok el fogiot vala igen giakron hanna vala az kereszetet rea s fiat piscis igen iterallia vala s mind paterevel egjut azt eok jo izuen fel coppantak (?), melljet maga *Caldj* uram az utan az urammal *Cassajval* Posonban, Beczyben es Nikolsburgban nagj familialiter bezelgetet, magam is neha hallottam benne Hamburgban. *Bathory Gabor* Barczasagban jeoven hadajval az kostelljokat igen rutul veztegete, egettete, pusztittata, de megis cziaik nemelljeket vehete megh.

Teőrczvjvar megh adassaert az porkolabokat labbal akasztata fel. Brasso varossa mjvel hogj minden viadal nélkül megh attak, *Fejer Mihaly* Brasso varossaval penzt verettetett nagj beőven fizeten az hadoknak, aranyat, tallert es harom penzes garassokat. Had leven itt Brassoban magyar, szasz, lengiel, teőreők, tatar, kozak, olah es igen cziataznak ky az varasbol az *Bathory* fejedelem hadara es sok magyar rabokot befogvan nemelljeket megh eőlnek vala es nagjőb reszet vasban verve az Fellegh var kernuil igen nagj mely arűt asatanak veleek es nagj sanczot hanjanak az belseő partian, mivel akkor cziaik azaz belseő varadikaia (?) vala.

Az nagysagos *Rakoczy Lajos* megh hal. Az nagysagos *Homonnay Istvan* megh hal. Ezeknek inkab mind az czipke artot volt megh az Havasban es igen illeő fülleő modon szaladoztak volt haza Magyarorszagban. *Bathory Gabor* vissza menven Barczabol Szebenbe *Fejer Mihaly, Geczy Andras, Heltner Georgy* at brassay haddal magokat igen el bizvan, ky szallanak taborban es az szekelyseget igen vesztegetven, rontvan, rabolvan Uzon varat megh vevék.) Itt valo predikator leven *Joannes Zemerjay Elekes* es ismet mint egj rabul vitetven be Brassoban leőtt aztan az itt valo magjar eclessianak lelky tanittoia ki ez utan 14 eztendeővel nekem jambor ipam leőn kjnek leanynyaval mar eddigh 20 eztendeigh laktam s mind addeg lakom az migh az irgalmas Isten szent akarattia tartja. Innen Uzontol keringven s forogvan *Fejer Mihaly* az haddal vegre ala mene az Olt vize melle es szalla Feold Varhoz. Ezt megh ertven *Bathory Gabor* fejedelem Szebenben *Teőreők Istvan* nevű capitanyt sietseggel jol fel keszűlt mezey hadakkal be bocziatvan egj jo reggel az *Fejer Mihaly* taborat ugj felvere s levaga, hogj mind maga s mind *Heltner Georgj* falnagj sok jambor emberrel ott vesze, illeő fülleő modon kevesed magaval *Geczy Andras* be szalada Brassóban.

1613. *Bathory Gabor* szebenbeől az nagysagos *Teőkeőly Miklost* be boczjatta Brassoban ugj mint zalogul, az brassaiakis *Geczy Andrast* teőb saszi urakkal by (!) bocziattak Szebenben es megh kjnala az bekesseggel az felseges fejedelem, hogj ha megbekelhetnenek per compositionem, de semmi modon nem lehete, mivel az fejedelem postulatумыjs terhessek valanak. Szebent se akara az fejedelem az szaszoknak megh adnij az vaross is az egesz unyversitassal nem hihete semis bizhatek az fejedelemhez, mivel mind az egesz orszaghal az fejedelem igen megh mutatta vala magat.

Bethlen Gabor sok teoreokkal tatarral kj jeő Constantinapolybol az cziazar erejevel, az feő szerdar *Szkender Bassat* es magyarohy *Nahum Beket* bocziatvan az hatalmas cziazar mint egy 40,000 emberrel es az orszagot igen el rablak, pusztittak. *Bathory Gabor* nem bizvan magat Szebenbeol Colosvarhoz az Hoia ala szalla. *Bathory Gabor* ott sem bizvan az hadahoz elfuta es Varadban szalla, es ugjan ott egj nehany nap mulva az varbol kj czialogatvan az arulo urak Velencze neű uczaiban az Pecke vize partian megh eőlettetek, vasarnap 3 orakor, delutan die 24 octobris. *Sziklassy Janos es Laddany Gergely* capitany feő emberek által teőb partos tarsokkal, de feő eb ok az varbol *Geczy Andras* vala.

Bethlen Gabor Colosvarra be mene es eő vele egjut magyarohy *Nahum Beg*, sok feő teőreőkkel egyut. Az taborok az torday teren leven az Keresztes mezejen az sok poganyisagh. Itt Colosvarat az orszagh giulesseben uno animi consensu az nagysagos *Bethlen Gabor* erdely-orszaggy fejedelemseghre valasztatik es az cziaszarnak sok szamu hada az orszaghból nagj keőltseggel es fizetessel kj kuldetek, de valoban nagj karara leőn az szegeny orszaghnak.

1614. Meggiessen az orszagh giulesseben megh visgaltatanak es az *Bathory Gabor* halalaert *Szilasy Janos es Laddany Gergely* teőbb complecessivel es partos tarsaival *Markas Lukaczy, Rongios Miklos* ugj mint niolczyan az pusztá templom mellet valo keőfal mellett leveő toronyban szaladvan, nagj viadallal reajok vjvan megh vevek es az toronyból ala hanyat-

tatanak s mind koncra vagdaltatnak, kyket mind maga *Bathory Gabor* szegeny catona legekbeól teott vala feó emberekke es kebeleben nevelte volt az maga veszedelmere.

Geczy Andras pegjeh eóreók fogsagha az fogarasj teómléocben vettek az holot halala is león es egy tiuk hazban temetek el ugian ott. Szeben varossa az ssazoknak megh adatek mint igaz saiat e-reókseghkek es regy eóseókteól s elejekteól rajok marat joszagok, minden privilegjumokkal es szabadsagokkal eggiutt.

Brasso varossa is az orszaggal nemesseggel es az szelkeyseggel megh egjezven megh bekellek es minden kéözteók ez eleott tertent dolgok cziak nemoban kelletek lenny es ky ky az rajta eset szerenczievel vagj szerenczietlensseggel, karral, avagj haszonnal kelle teórny (?) es megh elegedny es kjnek kjnek minden eleeby szabadsaga es privilegiuma megh adattatvan confirmaltatanak az nemes orszagtol.

1615. Az magyarorszag papista urak igen kezulnek es fenekednek Erdelyre jeony hogj papista fejedelmet hozhassanak be, de az fejedelemis resen tartvan fület Varadda szalla es *Reday Ferencz* capitany urat Debrecenhez szallitta igen szep hadakkal es igr amazok le szallanak. Nagy tracta giulest tarta az my kegielmes fejedelmünk az magyarorszag urakkal Carolyban de igen keves iot vegezzenek, mert cziak practika león dolgok. Az magyar orszagj feó commissarius urak valanak : *Forgacz Sigmund*, *Sennyej Istvan*, *Pete Laszlo*, *Eszterhaz Miklos*, *Karoly Mihaly* ky cziak akkor tajban leót vala papistava, noha az fejedelemnek es *Reday Ferencz*nek sogora vala.), *Strucz Ferencz*, *Monahy Miklos* es teobbennis sok feó ember. Erdely urak : *Peczy Simon*, cancellarius, *Lonay Sigmund*, *Praepostvary Sigmund* (kj immar hive vala), *Kamuty Farjkas*, *Mikola Janos*, *Angyalosj Janos* es *Frater Istvan* iteleó mesterek es *Cassay Istvan* director az en uram (s enis eó kedével,) voltunk niolczvanon.

1616. *Bethlen Gabor* fejedelem teóreókkal eggjütt Lippat megh szalla es megh veve az raczoktol s az teoreok bele szalla s mais biria. *Turzo Georgj* magyarorszagj palatinus megh hal es az Vagh mellett Bicsien igen nagy pompaval temettek el. *Forgacz Sigmund* magyarorszagj palatinussa tetetek, kj bizonyjara regen kjvania vala az nagj es meltsagos tisztet.

Az hatalmas es geózhetetlen *Oszman* nevü teoreok czazar lengiel *Sigmund* kiraly ellen negjszer valo szaz ezer emberrel indula el es Hutin varat megh szalvan igen vitata az lengiel kiraly pegjeh az orszagj hadaval az fiat *Ladislaut* bocziatta es Hutint megh segitte s igen ereós sanczban asuan magat igen cziataznak az teoreokkal. De mivel az cziazar hada nagj ehseget szenved vala es ver hassal s deoggel igen hal vala, nem sok dolgot vihete véghez.

Bethlen Gabor az my kegielmes fejedelmünk haromszaz szekerelesten viszen jo akarattjabol az cziaszarnak megh ehült hadanak. Magais szep haddal be mene Moldovaba es az cziazart az lengielekkel megh bekeltete es ky ky feoldeben haza tere bekevel. Az urunk hadabol nemelljek lengielekhez szeókven felessen egy *Fekete Istvan* nevü hadnaggial eggjütt eletekigh oda lakvan nem merenek haza jeony az fejedelemtéól valo feltekben, jovajokis masoknak adatanak.

1618. *Ferdinándus II.* romay imperator magiari kirallia koronaztatek Posonban die 16 may. De az koronazat igen illegitjme leon, mivel egy nehan varmegje nem consentalla. Az urakbanis sokan leónek jelen — az hol az nagysagos groff ur *Szeckj Georgj* protestaloy az statusok kepeben mivel az erdely fejedelem kéóvety sem valanak jelen, hanem ez cziak az pap urak dolga león. *Bethlen Gabornak* az orszagh az felseges nevet megh ada, az teóreók cziazar confirmala.

Egy igen nagy üstökös czillagh Erdely felett az sugaryval Nemet orszagh fele niulvan lattatek az eghen, minden estve fel jeóven eyfeligh tart vala eoszszel majd harmolnapig. Die 21 octombris teczven fel 14 decembris el vesze.

Mattias II. magiary kiraly romay cziazar megh eleteben masnak engede az birodalmat es az felesége Beczjben megh hala.

1619. Zikso taján az Barsonios vize mellett ver fakada fel az feoldbeol, az mely helljen nem sok ideóvel azutan egy falka teóreókeót le vaganak. Cassa varossanak cziak nem hason fele megh eghe es szamtalan sok kar león. Sok emberis ott eghe. Amaz hires neves debreczeny kéónnyimotatoys ott vesze *Lipsay Palaz* mely nagj eghest megh most is keservessen emlegetj sok.

Az felseges *Bethlen Gabor* igen szep hady ereóvel Erdeljebeól megh indul *Ferdinand* cziazar ellen az chech kiraly *Friderikus* segetsegere. Kallo varat urunknak megh ada *Konay* (?) *Andras*. Imez csieh kiraly *Fridericus* az felseges *Bethlen Gabort* komasagha hiva. *Turzo Imreh*, *Erdeódy Christofes* az en uram *Cassay Istvan* menenk az komasagha az hol mely nagy es nagj beóczülletes solemnitassal fogadanak bennünkeót itt arrol elegeteót nem irhatnek. Nagyszombatigh az egesz Magyarorszag cziak nagj kéónnyen urunknak megh hodola. De tellere megh ide ala szallank teletny.

1620. Az felseges *Bethlen Gabor* masodszor igen nagj haddal Cassarol oda fel indula es Beszterczebanjan orszagh giüllesében magyarorszaghy kiralsagha valasztatek.

Az csiazsar hady generalissat groff fon *Dampietrot* az nagysagos *Rakoczj Georgj* eleól jaro generalis capitannia urunknak megh vere az hadat Posonnal magatis az groffot egy vamos-

mikolay gialogh legendy az vartarol fülteőn leőive, kj miat megis hala mindgiart. Az feiet *Rakoczy Georgjnek vivek*, az testet pegjeh el kapak es feő nélkül Beczyben be vivek. Az fejet pegjeh az utan nagj summa penzen ada megh urunk az nemeteknek. Es igy az magiar coronat Poson varanal es varossanal az nagysagos *Rakoczy Georgy* cziak keonnyeden urunknak megh vive. *Palfy Istvan* coronas urat megh foga. *Essterhas Miklos* kapitannia *Tarnosj Janos* Munkaczj varat urunknak megh ada. *Lonay Andras* kallay kapitány megh hala. *Nyary Istvan* succedal helljeben. Cseh orszagban Tlencze neu varosban egy *Trissin Anna* neu asszony-nak egjszersmind harom igen egj mastol küleomboező cziudalatos giermekey leőnek, mely-nek kepit cziudara hordozak ez vilagy keresztjensegh keozt szelljel. De nem sokara mind az harom megh holt. Sem eottek, sem ittak, cziak jayt, jayt kjaltottak ne, ne, ne.

Vaczot az teoreek megh veve *Strucz Ferencz* capitanjsagaban, de feelmes rossz es semmire kelleő vitez volt, mert ejel ky szeőkek beleőle az varat pusztan hagivan.

Az mely nagy es szep magiar hadakkal urunk eő felsege *Peczy Simon* caucellariust es *Kornis Sigmondot* sok feő es vitez neppel az csieh kiraly *Friderik* segetsegere oda fel bocziattotta vala. *Peczy Simon* arultatasa miatt *Conte de la Buquoy* az cziaszar hadajnak feő generalissa igen megh vere, az hol sok jo vitez magiar vesze. De az lsten egy nagj darab keő falt cziudala-tossan el deoytven, sokan megh is el szabadulanak. Pragat *Friderik*teől cziaszar szamara megh vevek, az csieh kiraly budosoban esek.

Igen nagy feold indulas Europeanak nagjjob reszeben leőn. Szent Marton nap eleőt valo vasarnap veczernie taj utan.

Az magiar coronat Ecjzeddben hozak. *Doczy Andrast*, cassay generalist Erdeljben hozak, Fogarasban eőreők fogsaghra. *Palfy Istvan* Varadda nagj vasban hozak. *Bosniak Tamas* keővarban vitete fogva. Az nagysagos felseővadasszy *Rakoczy Sigmond* megh hala etetes miat mind felesegesteől es udvara nepevel 27 magaval.

1621. 244. papa *Georgius Bononiensis* ezmy monstani ideőnkben papalkodek, az kereszt-jenseghnek igen nagj ellensegh.

Szeczy Geörgy urunktol el partovan Muran varaban be szorula s onnet ebelkedek. *Herenczieny Istvan* es *Daroczy Istvan* fileky kapitaniok az nagysagos *Reday Ferenczet* el fogak beteg. Mivel igen betegh leve, onnan felljul urunk ala bocziatta vala, de masod napon Filekben azon beteghseghen megh hala.

Daroczy Istvan az bosniak maradek hadaval Vighles (?) varanal az partosokkal eggiütt igen megh vere az urunk hada es *Daroczy Istvan* el fogvan Varadon az piaczon niarsban vonata urunk, az *Reday Ferenczen* teőt meltatlansagert s illetlenseghert.

Herenczieny Istvan io mod alat urunknak meg ada Filek varat. Az *Reday Ferencz* testet Szent Jobra vivek s tisztesseghel eltemetek.

Conte de la Buquoy az cziaszar generalissa cziak egj keoz cziatan Ersekuyvar alat *Horvat Istvan* feő capitany altal el ves, megh veretek. Az nagj armadaja hada el futa. Minden sok szep leőveő szerszomit urunknak nierek. Az egész tabora igen veszedelmessen vagatek, ky Posonban, ky megh altal az ket Duna keőze szanczola magat es sok ehseget szenved. Posont urunk megh szalla es igen leőtete. Az varosnak uy segetsegeis erkezen franczoz es neapoly gialogh, az urunk hadat probalny akarvan az sanczra ky utenek, de az urunk hada ebren leve s vigiazvan igen le vagak ez czifra hadat es az varosbol ky szoritvan felette nagj harc leőn. Itt igen forgodek az jagendorffy herczegh *Hans Georgy* es groff fon *Thurrer*, urunk mellett leveo nemet hadak es harmadnap urunknak Posont megh adak, mind varat es varossat az benne valo nemetet bekevel el bocziatta urunk. Az cziaszar hada Morvaban altal szalla es az urunk hada mindenütt utan leven az *Horvat Istvan* embersegevel valoban igen fogiata.

Bethlen Gabor kegielmes urunkkal mys az egesz taborral az Fejer hegjen altal menenk (itt immar enis ott forogtam az kalankent (?) *Kassay Istvan* urammal) es elseobbennis Szakoczat megh veve urunk Straszniczat, Vesseliet, Ostrot es teőb varakot elronta. eoszre Magiar Baradban szallank be. Ismet nemsokara Nikkelsburgum varossaban menek az bekessegh traktalassara az holott az nagysagos *Turzo Imreh* feő comissarius etetes miat megh hala. *Turzo Sztaniszo* jeőven helljeben tractalank ott harom holnapigh. Szultan *Ossman* teőreők cziaszar igen nagj haddal Lengielorssagra mene es egj nehany ereős harcok utan megh bekellenek, mert az teo-reok nagj ehseget es deogh halalt szenved. Hitannal az taborban.

Forgaczj Sigmond palatjnaus megh hal. *Turzo Sztaniszo* succedal helljeben.

1622 die junii Nikkelspurgban az tracta elvegezeődek *Ferdjmand* cziaszar urunkkal megh bekellek. Az kiraly electiot urunk jo akarattia szerent le teve es az cziaszarnak viszsza ada, advan az cziaszar urunknak oda fel az imperiumban Opuliai es Ratiboriay herczegseget. Magiar-orszagban pegjeh het varmegjeket: Borsod, Abaujvar, Szemplin, Szabolczy, Szakmar, Ugoczia es Bereget.

Urunk Baratbol ala jeove Cassara es az magiary coronat Ecjiedbeől oda hozak es igen nagy solernitassal az cziaszar comissariussinak az cōronat Cassan kezekhez adak az holot az magiary coronat az nagj palotaban az egész accidentiaival az asztalon advan az praedikatim

alat (enis lattam). *Geley Katona Istvan* urunk udvary papia igen szept praedikatiot teon es sokat historiala ex psl. 20, holot az szeorniu leovesben harom feo nemet pattantust az por fel vete s sok kar leon. Urunk die 7 marty Cassarol meg indula es Erdelyben be jeove Varadda.

Urunk eo felsege szerelmes hazastarsa megh hala die 8 may Colosvarat az felseges *Karoly Susanna*, keresztjen istenes feo aszszony es Fejervarat nagy solernitassal el temetek, meljnek szept epitaphiuma mais ott tundeokligh.

Igen felette nagy deogh halal grassal egesz Erdelyben ugj, hogj eossel harom holnap alat Colosvarat hatod fel ezer ember hala megh pestis miatt.

Eleonora Ferdinand cziazar eo felsege masodik felesege Posenban magyar kiraljnenak coronaztatik nagy solernitassal.

Palfy Istvan es *Bosniak Thamast* nagysagos urakat nagy sarcon urunk el bocziattia.

Peczy Simon cancellarius megh fogatek es Varadban nagy vasban tartatek az eo mesterseges arultatassanak kj nilatkoztatasaert.

1623. Urunk eo felsege die 6 marty igen nagy haddal Fejervarrol ismet az nemet czazar ellen indula, mivel az conclusio fel bontotta volt es minden dolgok czia practika volt az tar papok hiteltlensegenek. *Szezy Georgy* urunkkal megh bekellik es igen szept haddal eleyben jeo az Tiszaigh. Urunkhoz ismet az egesz orszagh czia keonien megh haiol s menten mene oda fel. *Homonnay Georgj* ebelkedik az alfeoldeon es Cassa keorniuul igen egetete lengielekkel de *Corlat Istvan* szenderey capitany es cassay generalis szept hadakkal ide ala hajgattatvan urunktol igen megh veretek *Szinanal* es el futvan be Lengielorszagban szalada s az hada eloszla s magais oda vesze, mert az utan onnet ky nem jeohete. Urunk eo nagysaga az Mattius feoldeben egy Bogdanocz neu falu templumaban szoritvan az cziazar hadanak egy resset, felette igen veszte eoket, de vegre jo conditiok alatt magokat megh advan urunknak eoreokeos szolgak leonek es urunktol sok penzel tartatanak mind ez ideigh.

Az cziazar hadat egesz armadajat urunk eo nagysaga az Morva parton ereos sanczban szoritta es mind ehseggel, harczzal Hodolinnal vesztegete szeronien fogiata sanczokat leovessel szeornjen veszte. Vegre megh szanvan eoket bizonios conditiok alatt el boczjatta eoket.

1624. Az tataroknak egj *Kantamer* neu csiaavargo hannick Moldovat es Havaselfoeldet megh votte nagy sok szamu tatarral es felette igen megh rabla az ket orssagot es sok rabokat vive el.

Urunk eo nagysaga nagy felsege inkab nagy keovetseghnek szine alat az nagysagos *Miko Ferenczet* es *Beldy Celement* sokad magaval be bocziatta Havaselve es az nagy gazdag ury bojer embert *Vorniyk Nikulat* megh fogata egj nehany feo bojerokkal eggjutt ky hozata Fogarasban fogsagra szamtalan jovajval eggjutt. Mivel az tatar be jeovessenek ez vala az oka es az vajda nem bir vala vele. De nem sokara igen nagy summa penzen megh saczolvan(?) urunknak el boczjattatik bizonyos conditiok alatt, ugj hogj az tataroktol az hol my rabot fel talahattak Tatarorszagban mind megh szabadtana es nagy cziudara majd mint egy ket ezer rab hazays jeove, ennek mesterseges practikaia által.

Az iegendorfer herczegh *Hans Georgy* az my kegielmes urunknak igaz hive megh hala Leoczjen.

Az romay cziazar es az my kegielmes urunk *Bethlen Gabor* kezeot ismet bekessegh szerezteket nagy compositiok által Beczjen. 1625. *Turzzo Szaniszo* palatinus megh hala es *Essterhazy Miklos* leszen palatinussa. Jeneoben az mely nemet praesidium hadat urunk tart vala Varadda hivata eo felsege es mivel nem szinten egj arant niomiak vala az kengielt, fegjvereket mind el szedete az orszagbol eoket ky igazittak s el menenek.

Magiarorszagra valo kereskedest es egjetmasnak oda ky valo vitelet urunk megh tilta, bizonios okokra nezven feokeppen Nagi Banjara. Budanak cziaknem hason fele megh eghe es felette igen sok es nagy kar leon keozteok. Franczyay kiraljnak egj nagy feo keovete jeove urunkhoz es Lengielorszag fele mene czia igen giorsasaggal haza.

Gaspar Janos portarol jeoven feokeovetsegen megh hala az uton s halva hozak Brassoban, onnet Gialakutara temetni vivek. Egj feo szolgaiat enjedj *Csirmay Gaspart* itt Brassoban tarsasagokbeli egy feo teoreok által vere s megh hala s az brassay magyar templumban temetek el.

Mikes Sigmond neu szekely feo embert urunk tatar-orszagban kulde keovetsegen. *Szezy Georgy* groff ur az maga szolgay által felesége consensusabol leoves miat ejel megh olettetek Barkovara alat egj czurben.

Urunk eo felsege Magiarorszagra mene fel ismet az birodalomnak megh latogatassara.

Az moldovay *Fekete Raduly Vajda* az fiat *Alexander Vaydat* igen nagy pompaval megh hazasitta Fogsanban az fogh hataron az constantinapoly feo szerket leanjat georeogeot veven es az havaselyi vajdasagot megh niere az cziazartol neky. Aetatis suae 18 die oct. 16. Enjeden az sokadalom napan teob 40 haznal eghe el egj oraban es igen nagy siras rivas es kar vallas leon.

Kerestessj Pal feo embert urunk portara kulde cziazarhoz feo keovetsegen. Az Erdely hazat megh epittete urunk portan.

Barczaban Szent Peternek hason fele eleghe az pap hazaval egjutt szernieó karokra. Teórczyvarat az het faluival es vammal urunk ismet megh ada az brassayaknak, de az arendat negjed fel ezer forintra nevele. Ismet az Sarkany erdejen leveó negy falut : Sarkanyt, Parrot, Gritet es Persaint urunk el veve es Fogarashoz foglala.

Egy 12 esztendeós koru giermek Brassoban uczan bent futosvan cziak onet, onet, az azt, jait, jait, iajit kjaltvan hala megh.

Egesz Erdely es Magiarorssagban az ususalis moneta eót penzes, három penzes es apro penz, az mely az sok disturbjumban az szüksegh kenszerittetven veretny. 1620 eszten-deóteól fogvant valo verettetet penz az urunk es orszagh uno animy consensussaból abrua-l-tatek, laltatek es letettettek ugj hogj cziak az fiscus tartasaban Cassara es Nagj-banjara takarittatnek ereós büntetes alatt, ez harmadfel lattos penz leven mar ezutan eótt lottost verenek.

Christoff Janos feó ember brassay feó biro megh hala birosaganak 10 esztendejeben (enis ebben az esztendeóban hazasottam megh.).

1626. Az felseges *Bethlen Gabor* masodik hazassagra neky maganak feleségül az bran-denbury fejedelem leanjat Chatharinat Montium Julia et Clivia ducissat et Marchio nat. ... Az nagysagos *Rakoczy Georgy*, *Miko Ferencz* es teob feó emberek szep szín neppel mennek fel erette, ala hozak es Cassan nagy pompaval leon az menyegssay lakodalmok es szep solen-nitassal Erdelyben be hoza eó felsege es az varassokat rendre jara vele mindenütt az uczakot sseold fakkal s agakkal ekesitven eó felsegek eleyben.

Brassoban egj nagj medve be mene eyel az ket keófal keóze az clastrom kapu keózt ülve reggel fen az keófalon es ky szaladvan az oh Brassoban nagj nehezen megh eólek az igen sok nep.

Ferdinand III. ez mostani *II. Ferdinandus* eó felsege fia ezen eó attia eleteben magiar kirallia coronastatek Posonban.

Erdelyorszagának minden rendbely adassy es vetely limitaltatanak az orszagh giu-lesseben Meggiessen, mely sok karara león nagj sokaknak.

Urunk eó felsege minden hadait Radnotnal az kalongiak keozt nemet modon mustrala, az hol az taborban egy feó nemes assonit *Bagotay Miklos* neggie vagata urunk eó felsege igaz teorveny szerent, mjvel az jambor uen urat szolgálival megh eolte s arniekszekbe vetette.

Urunk eó felsege ismet nemet cziazar ellen haddal indul vala fel. *Vollensteiner* groffal, cziazar generalissaval szemben szalvan oda fel Barsnal nem león az nemeteknek kedvek az harcchoz, hanem kemeny tractak utan megh bekellenek. Az nemet fel mene urunk is pegjeh ala szalla.

Az teóréók Nogradot via de hejaban, mert urunk eó felsege nem hagia megh venny. Az ket olah orszagh feleól urunk eó felsege egjszersmind negj jo oltalmazó varakat epittete az havas torokban az Csikhavasban, Oytozban, Dofftanban, es Bozaban.

Az *Mansfeldy* groff hada felseó Magiarorszag reszeit pusztitia az utan deóggel vesz, az maradekia Silesiaban keóteózik, eó maga pegjeh Bossnaban, Rakova varossaban menven megh hala nagy sanjarian. Az vaymary herczegh pegjeh Szent Martonban hala megh *Joannes Ernestus*.

1627. Urunk eó felsegenek teóréók cziazartol uyabban szazlot es botot hozanak. *Ibraim Aga* neü feó teóréók. *Andras Gereb* gialogok feó capitannia megh hala Fejerevarat die 18 Febr. Az nagysagos *Miko Ferenc* az keovetseghbeól megh jeóve Beczybeol az cziazartol igen jo valaszszal es bekesseggel urunkhoz. Az nagysagos groff iffiu *Bethlen István* feleségül veszy maganak az nehay megh holt *Szeczy Georgj* leanyat *Szeczy Katat*.

Drant (Draut?) Janos feó ember brassay feó biro megh hala birosaganak 16, eletenek penigh 72 eztendeós koraban nagj boldogul. Az nagysagos *Miko Ferencz* portara mene igen nagj es feó keóvetsegen.

Moldovay *Fekete Raduly Vajda* megh hala. Az fiat *Alexander* havaselvly vajdat be vivek portara es altal hozak vajdasaghra az elebby *Alexander* geóréogh vajdat *Kaka Japat*.

Ferdinandus III. ez mostani *Ferdinandus II.* fia ezen eó attia eleteben cseh kirallia coronasztatik.

Lonay Sigmondot urunk eó felsege Beczyben küldé ismet keovetsegen nagj expeditioval. Az limitationak három inspektorokat valazta urunk akarattjaból az orszagh: az nemessegh keóközül az nagysagos *Kapy Andrast*, az szekelysegh keóközül *Balassy Ferenczet*, az szasssagh keóközül pegjeh *David Deakot Veyrach* keóhalmy kiraly birot, es elegge veztegetek az szegeny orszagot.

1628. die 1. Januar. Az nemzetes *Hersely Christoff* ur brassay feó birova tetetek elseó-ben. Az nagysagos *Capy Andras* urunk expeditioiabol Brasso varossan nagy summa penzt veóvn vadolvan azzal, hogj az limitatiot megh vetven abutaltak volna.

Parasmary papot exequalak igen gialazatosan, mivel felette rut gialazatos paraz-nagaghnak soksaghn(?) vetkevel vadoltatek. Feketehalomnak hason fele hammasszeredan

mind el eghe felette nagj karokra. Sarkanyban az nagj udvarhazat epittete urunk eo felsege es az paray nagj totis epittete (?).

Az nagysagos *Soliomy David* haromszeky feo capitanjsaghra megh esküvek Lecz-falvan. Az brassay doctort parasmay feo papsaghra vivek, az mely nem giakorta teortent, hogj doctorbol papsaghra menjen valaky Bodolavarat epittek *Beldy Celemen*. Urunk eo nagysaga Magiarorssagot latogatny jara.

Az brassay magiar eclessianak lelky paztora *Joannes Elekes* szemerjay megh hala itt Brassoban papsaganak 28, eletenek 55 eztendejeben. (ez az en feleségemnek edes attia volt.) *Ananyas (?) Beneo Apaczay* succedal az brassay magiar praedikatorsaghra, melliert ugjan engemet kulde az tanaczay Patakra es megh hozam, mivel ott valo novitius deak vala, az niolczadik collatioban leven, de az attia apaczay pap vala *Beneo Janos* pap.

Pethnehazy Istvan jeney feo vitess capitany megh hala Varadon s ott is temettetek el. *Kamuthy Balas* feo thesaurarius megh hala. *Szilvasy Boldisar* feo ury ember megh hala. *Szultan Murat* teoreok cziazar az ket olah vajda segetsegevel az Balticum tenger mellet Daso- viavarat epittety nagj ereovel az lator vize kozakoknak megh zabolazassokra.

1629. Urunk eo felsege az egész szekelyseghez szelliel jara, farsangolvan es vendeges- kedven keozteok. Die 6 febr. Brassoban be jeöve. *Hersely Cristoff* biro uram maga hazanal nagj pompaval felette kedvessen megh vendgle eo felseget.

Kekedy Sigmond eo nagysaga *Hersely Janos* uram hazanal igen megh vendgle az fel- seget es az fejedelem igen familialiter mulatot itt ben Brassoban. Talam ugjan adta az szine eo felsegenek, hogj utolso Brassoban lete ez lenne.

Fagarasban egy teoreok meczied formara egj temlomot akara az fejedelem epittety el kezdven felette nagj munkatis vizek vegben, egészen az derekat boltozattjaval egyjutt ez extendeon fel rakak az Betlen uczaban, kj azutan le romla es nagj pusztulasra juta.

Az velenczeseknek egy feo keöve jeöve urunkhoz igen postan. *Franz Bergh groff* neu Constantinopoljra menven onnan mene haza. Az nagysagos *Giulaffy Samuel Bethlen Istvan* ur gubernator leanyaval hazasodek Fogarasban. *Barnoczky Mogilla* moldovay vajda leszen. *Salin Giry Pribeke Han* sok tatarral es czierkezekkel magat az lengielekhez cziatolvan *Cantemer* merssat (?) kj tatar han vala leny igen megh verek az Podolyan.

Bethlen eo felsege az my kegielmes fejedelmünk es egez Europeanak nagj hirü hatalmas retgetteto *Bethlen Gabor* neu jo es vitez fejedelme megh hala die 16 novembris czeoteor- teoken, igen bodos es cziendes halalal Giulafejervarat s ugjan ott igen nagj fejedelmy pom- pa val es solennitassal temetek, kynek hatvanezer tallerban kezutt igen szept epitaphyuma may ott tundeoklik az falban. Teoreok es nemet cziazar kezoet felette jo bekesseget szerezven es minden szomszedokkal nagj cziendessegben leven hala megh es igen szept testamentum tetete- nek utanna az mint utolsó szavay ezek leonak ertelmessen :

Mar megh gieztiok ez vilagot s

Isten velem, senky nincz en ellenem.

Catharjnat az fejedelem assonyt successive hagia hogj orssagh fejedelmenek es uroknak ismernek lenny meljre ereos hüttelis keoteleze az orzagot. Es nagy summa penzben inscribal- van eo felsegenek Fogarast, Munkacziot, es Tokäyt, de nem sokra mind mas kezre cziusza illetlen magaviselesseert.

Lengiel kiraly III. *Laslo* sueciay kiralljal eoreokeos frigiet bekesseget keotenek *Gustaus Adolphussal*.

Fogarast három feo emberre bizak : *Kemeny Boldisar, Harasztosj Balas Deak, s Kerekes Pal Nemet Scultetus Davidra*.

Szombathelly Martonnak cziak az eleot urunk feiet vetete Devan arultatas miat. *Mikes Sigmond* fogsagban hagiatak, kit nem regen urunk fogatot vala megh, de nem sokara *Catharjna* asszonyunk el boczzattata.

Apafy Georgy feo ceovetsegen portara jara es *Hazy Janos* teoreok deak szalogh vala ez ideo alat az fenies portan.

1630. *Catharyna* fejedelem leven szazlot es botot hozanak portarol az confirmalasra es bira az migh birhata az fejedelemsaget.

Barnoczky Mogilla moldovay vajda el futa Lengielorszagban az teoreokteo es tatar- tol valo felteben. Az regy *Stephan* vajda fiat : *Leon Vajdat* hozak az szekben.

Kalloban nagy giulessek leon az felfeoldy uraknak es az het var megjeket Erdelyteol cziazar szamara el foglalak.

Csiaky Istvan die 25 Januar az *Bellen Gabor* temetese alatt Fejervarrol bucziu vetlen el ugrek (!) hir nelkül. Utan leven *Szoliomy David* eo nagysaga az nagj baltaval nemerhete, megh atta volna az fejedelemsaghet nekej. Itt giules leon es sok szene bona kezoetttis ugjan *Catharjna* fejedelmünk marada megh es Nro 50 articulussokat eleg haszontalanokat iranak az temetes utan.

Barnoczky Vajda—*Leon Vajdara* Hutinbol nagy haddal jeó de szegjen vallással leon dolga s aligh szalada viszsza lengielekhez.

Catharina fejedelmünk eo felsege az brassaynak viszsza ada Sarkany Persany es Grith neü falukot. *Kornis Sigmund* eo nagysaga az romay cziaszarhoz szamtalan sok szep ayandekkel es nagj expeditioval feókeóvetsegen kulde *Catharina* az orszaggal de nem sokara az utan *Kapy Andras* eo nagysagát is utan kuldek *Kassay Istvannal* egjut.

Alexander Kaka Japat havaselve vajdat portara be vivek es hozak helljeben be vaydanak oda *Mojssse Vajdat*.

Masodik giules león ez ideón Meggiessen die 13 Juny, az hol szamtalan rut villongasok leónek es cziak Isten tarta megh hogj iszonyu romlas veszedelem ott nem teórtének. De ugjan confirmaltatek az fejedelemségben *Catharina* fejedelem.

Brassanak az Felleghvar külseó varat epitteny kezdek s nem sok ideóre elis vegeznek.

Die 16 aug. Szeben szekbe leveó Omlas neü falu teóbeól mind ky eghe kostellyaval es templomokkal s minden jovakkal egjütt.

Die 19 sept. Brasso varossanak minden csiorda tehen barmat az tanaczý az ado miat be hajtattan az Bolonyaban (az *Cziukas Istvan* mustoha attiam) haza eleót harom uczarol az szolgak (mint egy Herodes hü szolgay) magok gondolatlanul eószve keritven az barmot eószve toliula es egj ko plane (?) Kopjanyi talán? . . . magossagnera az barom egj mas hatan jarvan egj ora alat hala megh egimas hatan ott az uczan 157 szamu tehenek az szegenyseghnek nagj sirasara. Ezt czielekette vala *Gorgiez Andras* falnagj okos es tanaczios elmeje.

Udvarhelyt az piaczon az igaz orthodox vallasnak, religionak templomat epittek. Az varat pegjeh asszony fejedelmünk az nagysagos *Kekedy Sigmundnak* ada inscribalvan neky hat ezer forintban semmy jószaggal.

Romay papa ez időben *Urbanus VIII.* sok ssuv panasznak s haborussaghnak nemzeó es szerzeó mestere.

Az brassay szaz gialogot Jeneó varaban kulde az orszagh vigiazny, *Fekete Georgj* leven hadnagyioik. Harmadik giules león ez ideón die 16 oct. Colosvarat az holot egeszen le vonak az fejedelemséget *Catharinarol* az eo illetlen maga viselesseert es *Csiaky Istvannal* valo szerelmes-kedesseert s titkon valo tractalassaert. Es igy itt nemellyek titkon az nagysagos *Rakoczy Georgjé*ó hývak Patakrol, ugj mint ifju groff *Bethlen Istvan* es *Szoltionis David* es megh indítvan Varadot kezeben is adak, az orszagh pegjeh az gubernatort eóreggh *Bethlen Istvant* választak es megh is esketek az fejedelemséghe Colosvarat, ennek okay leónek egy nehany papista es unjtarius urak es feó emberek. Az orszagh hadait Colosvarhoz szollittak taborban *Rakoczy Georgy* mint egj hat ezred magaval be jeó Erdelyben es Topanal egy massal szemben leven az ket fejedelem magokban tractalanak cziak.

Az nagysagos *Rakoczy Georgy* viszsza szalla Varadda, *Bethlen Istvan* fejedelem le szalla Giulafejevvarra. *Catharina* pegjeh mint saját jországban Fogárasban szalla az meljben nem sokat durala, mert nem eótet illete, semis erdemle ot lakasat. Hermany es Vidombach Barcasaghnban igen felette rutul megh eghenek. Fogarassy regy hüseges capitany tanaczios ury ember *Kemeny Boldisra* megh hala, választatek helljeben capitanyisagha az fia *Kemeny Janos* uram, kit Isten sokaigh meltosagos jo egesseghben bodogul tarczion megh. Negjedik giules león die 30 november Segesvarat. Az holot *Bethlen Istvan* eo nagysaga jo akarattia szerent az fejedelemséghe az orszagh eleót le teve, hüteókeótt fel szabaditta es egjenleó akarattal fejedelme választatak az nagysagos *Rakoczy Georgjé*ótt es commissariususokat sok feó emberbeól, mind az harom natiobol választvan, az orszagh Varadda ky kulde eo nagysaganak legitima vocatiot advan.

Catharina egj megh regy hit feó embert *Scultetus Danjel* neu feó nemet szolgaiat Porumbachnal die 8 december az jegh ala eólete, hogj teóbbbe jol teót asszsonya ellen ne partolkogjek, ne practikallion, de seót masis peldat vegjen effeleól. Die 24 december Fejevvarra be erkezenek az urak az hivatalos fejedelemmel egjut.

1631. *Rakoczy Georgy* eo nagysaga (ez my mostany kégjelmes Eeóreggh urunk) Fejevvarat az nagj templomban nagy szep solenitassal Erdel orszagy fejedelemséghe megh esketik, kit az ur Isten eltessen, nagj nevenek diczeretjre, az igaz hütnék otalmazassara, teriesztessere, nemzetünknek s orszagunknak nevedekessere s kullieb teriedessere s minyajunknak üdvessleges hasznukra s eleómeneteunkre.

Szoliomy Davideó nagysaga 36 igen szep szazlokkal vezer generalisul választatvan Magyarorszagha bocziattatek urunktol, mivel *Eszterhazy Miklos* az palatinus haddal ala jeóven az urunk joszagyut rutul pusztittia vala.

Iffiu groff *Bethlen Istvan* igen felette szep pompaval es expeditioval die 17 febr. urunktol az vezer bassahoz *Murtozanhoz* Budara feó ceóvetsegen küldettetek, sok feó emberekkel, mind az harom natioból.

Az felfeoldy hadak altal jeóven az Tiszan igen ereó sanczokban assak magokat *Rakomaznal* sok leóveó szerszammal akarvan Erdelyre jeóny es az orszagot magoknak foglalny.

Szoliomy David eo nagysaga az *Kery Janos* hadat igen megh vere *Kallonal* es az varatis megh veve s rutul veszenek az urajm.

Urunk eo nagysagaval *Varadda* menenk az egesz orszagh hadaval, igen rut ideokben martiusban.

Iffiu groff *Bethlen Istvan* is megh erkezek io valaszszal *Budarol* az vezer bassatol *Varadda*. Urunk eo nagysaga nem gionjeorkeodven az keresztien ver ontasban, igen nagj expeditioval *Cassara tractalny commissariussokat* bocziatta. *Miko Ferenczet*, *Lonay Sigmondot*, *Gorgiesz Andrast brassait*, teobh feo emberekkel hogj ha jo mod alat megh bekelhetnenek. De minden dolgok cziak practica leven az sanczot eok az rakomazjt valoban crossoittik az hadat altal igen keoltoeztetik minden dolgok cziak teokelletlensegh, practika s ravasz hamissagh.

Iffiu groff *Bethlen Istvan*, *Szoliomy David* es teob feo jo vitezy s urunknak igaz hivey megh ertven *Callonal* az taborban az felfeoldieknek illien practikajokat az sanczokra rea menenk sok szep hadakkal egj jo reggel vitez modon es nagj ereos harczal rajok vivak az sanczot, megh vevek es ereossen megh verek, sokat levaganak benne szantalan rabot, leovo szerszamot sok szep szazlokat hozanak be. urunknak *Varadda* es igen illeó fülleó modon szaladának viszsza nagj gialazattjo kra az sok czifra vitezek.

Kovacziczky Istvan cancellariust urunk utannok kulde *Cassara* az commissarius uraknak es megh bekellenek mostan, ketelenek leven vele, de nem sokaig allak megh az tar papok inczielkedessebeol.

Catharjna ... fejedelem aszszony *Fogaras* varabol mindenesteol el keoltoezven hatvan szekereket advan az szassaghrol *Leleszre* mene es ott cziazar hjenek be valvan magat az capitanban papistava leon *Csiaky Istvan* mestersegevel es onnet *Munkaczyban* akarvan be menny; az vitez eoregh *Ballingh Georgy* capitany onnet ky ssara es be nem boczjatta, seot sok jovajtol megh fosztvan *Tokayban* szegjenkedek. Aztis nemsokara el tekozolvan egj hitvan ven nemet groff szabassu jeoven onnan feljul ala az eo nagj hireo kenczjre nezve el veve, el viven oda fel felesegol oda vesze.

Urunk eo nagysaganak szazlot es botot hozanak portarol az fejedelemseghben confirmala az cziazar *Ibrajm* effendy teftedar feo keovet altal. Urunknak egy hat esztendeos szerelmes kis fia 26 die augh. Fejervarat megh hala es el temettetett ottan az *Boczykay Istvan* temeteseben. *Szoliomy Davidnak* jambor szolgaltattjaert az mj kegielmes urunk *Gialuvarat* ada mjnden joszagostol az summat megh advan *Camuty Miklosnak*. *Daniel Fronius* brassay biro megh hala birosaganak ... eztendejeben. Aetatis suae 53.

1632. Az fejedelem die 20 Januarii legh elseoben *Brassoban* be jeove latogatny szerelmes ket fiajal es aszszonyunkkal eo nagysagaval egjutt.

Csiukas Istvan mustoha attiam 25 januar megh hala *Brassoban* *Bolonyaban* ky egj nehani esztendeigh az gialogh hadnagsagot es ispansagot beoczullettel szolgaltalvan viselte.

Matthe Bassaraba havaselvj *Leon Vajdat* ky verven orssagabol vitez modon kardal njere megh az orssagot es mind ez may napigh nagj bekesseghel regnal *Havaselven* mj nekunkis igen jambor szomszedunk. Es az havaselvj avagy inkab moldovay *Kaka Japa Vajdatis* igen megh vere *Fogsagnal* (*Foksannal* ?).

Iffiu groff *Bethlen Istvan* eo nagysaga megh hala igen iffian varady capitanyisaganak hatodik esztendejeben ky bizonyara nagj ury tanaczios feo ember vala. *Lengiel Sigmond III.* kiralyok 45 eztendeigh megh hala. Succedal fia *Lazlo III.*

Parasztoknak igen nagj sokasaga giulven eoszve *Magjarorszagban* mint egj hatvan ezeren es felette nagj latorsagokat dulassokat teonek az nemesseghen, kyket *Szoliomy David* embersegevel nagj nehezen es ver ontassal szallithatanak le, le leven eleotteok jaro *Csiazar Peter*, *Ambrus Biro* es *Vigh Georgy*, *Cziazar Peter* Cassan neggie vagadtatek.

Gustaus Adolphus sucuiary kiraly eletenek 38. eztendejeben kiralysaganak 6. eztendejeben *Lucken* varossanal az eotkeozeten el veszek es *Pappenhejmy* groff az cziazar generalissa *Misniaban* el vesznek egj akarattal harcolvan.

Fridericus cseheknek szamklyvetet kirallia el izzettetven megh hala *Pomeranjaban* az eo eositel marat joszagaban eletenek 36. esztendejeben.

Kelemen urne neu feo aszszony kj feo polgar felesége volt regen boszorkanysaggal vadoltatvan cziak nem sok heia hogj megh nem eghetek, kjnek az megh giujtatot tiuz sokaighis eghe el vegre ugy kegjelmezenek megh, hogj innel lakoiul el kelle meny, de az utannis igen rutul neze.

1633. Pestis felette igen nagj grassal *Erdeljben*, de feokeppen *Brassoban*, ugj annyira, hogj egj mast cziak aligha temethetnek el, ket igen nagj verem nytva alvan cziak abba rakjak vala. *Hersely Christof* brassay feo biro az pestisteol valo felteben szelljel az orszagban jara, cziavarga *Colosmonostorig* s megh viszsza keresztul kassul jara.

Gorgiass Andras brassay biro birosaganak elseo eztendejeben megh hala pestisben szent *Mihaly* napian. Ez valoban nem magjar szereteo ember vala, mert az itt valo szegeny

magjarsaghnak templomatis el vette vala egjszer, de az jambor ez mostany feó plebanos *Simon Albelius* uram adata megh kjert Isten sokaigh eltesse eó kegielmenek pegjeh nevevell eggjutt hireis el mene.

Szoliomy David eó nagysaga el hive magat az nagj urassagban, sok illeten excessusokat az eó nagysaga urunk meltosaga ellen, sok dolgokat tentaltvan. Urunk eó nagysaga megh fogata Marosvasarhelyt es Fogarasban ereos fogsagha igen nagj vasat verenek az labara. Onnet Fejervarra giulesre s ott az orszagh megh sententiazvan urunk gratiaja ala adak, az honnet Keóvarba vives eóréók fogsagra, holot miud ez may napigh tartatik ereós fogsagban.

1634. Az teóréók cziazar kajmekamja az *Martuzan* nagj vesser bassa szamtalan sok teóréókkal az Dunan által jeóven Giorgiohoz szallanak, nem tudvan senky semmit benne, mit akarion es miczioda szandeka legjen.

Urunk eó nagysaga is az egesz orszagh hadaval Szaszsebes melle szalla taborban vigazny es mind teóréók s mind magiar tabor mint egj hat het mulva cziak el oszla.

Bornemissa Pal jeney capitany valoban igen emberkedenek. Die 22 octvalamy bor dezmaló teoreokek az szokas kjvül kj jeove az Makvara, megh futamitatak e-keket es ezek el szaladván az eghry es teob veghbely vitez teóréóknak ssinit fellakkasztvan. ra jeóvenek es az jeney vitezekteol mind levagattatanak : bekek, szpahiak, szancziokok, vajdak nezenek, melljert *Bornemissa Palt* ky tevek az capitanyasagból, nem akarvan az teóréók ott szenvedny az jambor vitez embert. *Szenasy Peter* kj mostan prefectus leon successor az capitanyasagbán Jeneóban. *Bornemiszsa Palt* urunk eó nagysaga udvary feó capitanyasagha valasztá maga melle.

Feó nagysagos aszszonyok megh halanak ez esztendeoben inkab mind pestisben Magyar-országban Bodokeóban *Bathory Gaborne*, Caassan *Alagj Menyhart* generalisne, *Niary Istvanne*, *Karaly Mihalyne*, *Bethlen Istvanne*.

1635. *Szultán Murath Han* kazuloktól niolczadik ereós őstrommal Babilloniát megh veve, melynek huzad napi innep napiat nagj pómpával mys segetettük illeny portán.

Urunk eó nagysaga feó keóvetseghre portara boczjatta *Tolgalagy Mihaly* uramot, *Sebesy Boldisar* urt szalagul capitihasagha (?). Enis elseó utamban ekkor eó kegyelmekkel mentem volt be portara valamj keves pennsel marhaczikanak vetelere. Es mjvel hogj mar cziazar megh indult volt kazulok ellen my Szikerbe által mentünk az tengeren es értük el az cziazart Asiában.

Szekely Moyses egj nehany complicesseivel be szeokven portara urunktol el partolvan, de ky teóréókke leon keózulleók s ugy rosszszul veszenek el s ky maskeppen vesze, ky megh ismet giazalattjara jeove ismet viszsza onnet, de eó maga mays oda tariatek arestumban az Toppanan felljul valo Beórvár neu heljben.

Egy hatalmas feó vezer bassa ury embernek *Petrar Arabyay Amanoglinak* ket igen daly fiaival feiet vetete cziazar Constantinopolban nem tudatik miért vadoltatot volt. Egy egez nap estigh az ossman cziazar mecziédgje Aranijas neü pazaron heverenek. Die 25 apr. felette igen nagy harom hatalmas barka gallia erkezek be oda Egyptumbul es Missiabeol szamtalan sok szep es minden fele draga marhával, kjnel szeb es nagjobbát huz esztendő alatt oda jeony az emberek nem lattak hüttel referalvan.

1636. Az eóregh *Bethlen Istvan* nagj titkon Ecziedbeól el ügrek felessed magával be mène az vezer bassához Budara *Martussanhoz* az fejedelem ellen. Hol mj vadlasokkal panasza, az mely dologh miat felette nagy rut szur szavar tamada. Urunk eó nagysaga haddal Jeneóheoz szalla. Az gubernator is sok teóréókkal elejeben szalla urunknak es cziak az Maros vize nagj arjával leven keszteók. Alkalmas szep cziatak is leónek s mind ket felben veszenek es sok keóltseghet s faratsaghot mivele ez dologh az szegeny orszagnak, mivel igen nagj keóvetsegh-bely feó embereket constitaulanak az fenies portara s Budarais eghre. . . (?) mind az harom natjából egj nehany uttal az migh az orszagh haza hjhata az urat. Ez osztan urunk eó nagysagával megh bekelve mind az mostanig oraigh egy massal bekesseghben leónek. Noha az migh az ur oda león, urunk valoban vitata Hüsst varat, de az benne valok igen emberül megh tartak es megh nem adak urunknak.

Igen nagj vizek Magyar es Erdely országban leónek es felette sok karokat teónek njar derekban. *Forgacz Miklos* cassay generalis megh hala. Az nagysagos *Rakocz Pal* Magyar-ország biraja megh hala es nagj pompával el temettetek az szepesy kaptalanban. Groff *Homonnay Janos* cassay generalis leszen. Buda varanak hason fele megh eghe tűz miat.

1637. *Ferdjnandus III.* Magyar es Csieh orszaghnak kjrallia romay cziaszarsagha valasztatik es megh coronaztatek legitime Ratisbonában az imperjumban. Az attia *Ferdinandus II.* megh hala eletének 38. birodalmanak 20. esztendejeben.

Feold indulas leon Erdelyben gertiassenteleó napian reggel hajnalban enis eszemben vevem.

Die 13. febr. urunk eó nagysaga Brassoban be jeoven az clastrom capuban valamj ressegh emberek nagy tumultumot szene bonat inditvan rut disturbjum teórtének, nagj

hertelenséggel es egy *Dederich Szeóczy Peter* neu polgar leven az kapuban vigiazo ur maga gondolatlan igen bolondul az gemet le vonata urunk eleót. Urunk mar az srampo eleót alvan jo idegre es megh meghis utogettek volt az urunk dejakjban. Az melj dologert az orszagh giulessere citaltatek az egesz varos Meggiesre es cziak nem sok ember halál keóvetkeznek. Veghre igen sok intercedalassal nagj nehezen complacalak urunkot. Hat ezer forint summat adak urunknak Sarkany, Parro, Persany, es Griath jo negj falu oda cziuszat hat adoval ereók megh. *Szeóczy Peter* pegjehg massur león s abban hala meghis. De cziak az Isten tarta megh, hogj az varosson igen rutt dologh nem teortent vala akkor.

Daniel Beke szent György unjtarius püspöket urunk eó nagysaga confirmala az puspek-seghben.

Sahingirj es *Cantemer Merza* tatar hamok egjmassal sok ideigh uijat vonvan az tatar hamsagert mezey harccal uno anjmo voto Buczjakban megh vjvan az ketteó el vess. Es inter duos ljtigantes tertius gaudebit heres (?) az kj nemis varta volna az *Sajngiry kihaja Samaljahg Merssa* hamja leon succedal. Urunk eó nagysaga ssep expeditioval *Mikes Sigmondot*, *Hussty Menyhartot* es *Cziaky Georgiot* hozzaia tagar (?) orszagban küldé feó keóvetseghen.

Lupul Vaszily moldovay vajda Havaselfeoldere *Matthe* Basaraba vajdara haddal jeoven igen emberül forgodek *Mathe* es megh vere *Vaszily* ugy hogj szegen vallással hazajaban szalada. Urunk eó nagysaga szept hadakkal magjar es nemettel *Kemeny Janos* uramot az vajda segetsegere Havasalvere boczjattotta vala, kik igen nagy hasznara leónék *Mathenak*.

Szilisstray vesser bassa *Kenan* az Duna mellet taboroz nem tudatik mit akar. Urunk eó nagysagais valoban vigiaz az orszagh hadait igen mustallia-. *Pazmany Peter* gardjnal es esztergamy ersek megh hala Posenban es nagj pompaval ugjan ot el temettetek az eó teólle epittetet nagj clastromban.

1638. Urunk eó nagysaga cziak hertelen Jeneóheoz szalla taborban, mivel sok teoreok nagj hamar giulekezet vala cöszve kapaval, asoval, lapattal, cziakanjal es sok szekerral. De hamar urunk megh ertven szandekokat hogj az pusztá Szarvaskeó varat akarna az teóreók megh epitteny azt eó maga ellenze es megh nem engedven el bomla szandekok, es ily mind ket fel had cziak hamar le szalla.

Groff Turzo Mihaly Szepes varmegjenek eóreókeos ispannia megh hala es Szepes varaban be szalla eóreókeóssül az nagysagos *Cziaky Istvan* nagy almasy eóreókeos ury ember.

Igen szaraz asaly niar león, mely miat sok szüksegh es dragasagh león az orszagban. Deesen Erdelyben giules león. Az holot az sabbataryus, unjtarius es arrianussok dolga forgattatek, conspectaltatek es igen valoban megh castigaltatanak, mjvel az disputatioban megh geózztettenek s tudatlansagbol szarmazot eretnekseghnek pronuncialtatek az eó arrianussagok es sabbathanjussagok escualtatek, deualtatek articulus irattatvan elejekben unytariussagok jo disciplina alatt megh engedtetek. It egj negj colosvary arrianus *Puspeók Toroczky Mate* fia, *Toroczky Eótvös Janos*, neut az orssagh keóvel agion verete karomkodassart, az feleseget Colosvarrol ky uzek plengeren megh verven es sokat keozüleók fogsagban vasban vetenek Fogarasban, Varadban, Szamosuyvarban, Ceóvarban az migh az tevelytest el hagjvan az igaz orthodoxa religiora ereós hüttel keótelezek magokat.

Bessterzen ósszszel giules león az hova ky hozak Moldovabol az *Mikes Sigmond* három fiait *Mikes Mihalit*, *Janost* es *Palt* kik illetlen magok viselesseert nem comparealvan az teorvenyre valo citalass cleott oda be szeóktek vala magoknak otalmat keresven, de onnetis az vajda mind kezben ada eóket es teorveny szerent minden jovokat el veszt ven fejeketis sarzon valtak megh az apiokkal eggjütt. Az jovokat valoban ky tudvan keresnj *Úzony Mihaly* Deak neü cancellarista deak...(!)

Az hatalmas szultán *Murath Han* az teóreókeóknak vitez csiaszarok megh hala eletenek 42 esztendejeben csiaszarsaganak penigh 16. esztendejeben minek utana nagj hatalommal Babiloniat megh vette volna. meljnek huzad nap innepet mely igen nogj solennitással es pompaval illettek megh mind az egez teóreók birodalomban szemeimmel latot s hallot bizony-saga vagiok, mert oda be voltam. Cziazarsaghra valaztatek ennek az eoczy *Ibraim Effendj Han*. ky Diarbegherben neveltetett volt fel igen titkon az battia *Murat* hire nélkül mjvel tirannussaga nagj vala s megh eleótte volna.

1639. Brassoban az mint nevezik az Dezkapiacz eleót leveo hozzu keó falat az másik Bolonyay kapuig kezdek epitteny nem sokara elis vegeznek eppen.

Egj keótelen jaro nagy jadizo mestersegenek tudomanjaval, ezen eózeón Colosvarat az szolgálja egj Bolgarszegy olah legeny agion vaga mely miat ugjan megh is hala.

Onad varossat az teoreok ejel megh úte, meghegete es rabla. Egy feo de lator pribek magiarbol lett teoreok rab *Panczy Aga* neó az cziata alat elis szabadittak mas ugjan olljant egj kuldus *Janczky* neütt niarsra keóteözven az eleótt valo nap elevenen megh süteüttek ketteót ismet karoban vertek. De azert szegeny onadjak valoban megh adak az bak arrat hogj sok

szegény ania sirata még szinten egy fő legendy menjegszeje lakodalma estin esek ez vezedelem.

Az suedusok hada igen nagy ereovel Nemet orszagot pustittia, hodoltattia, cziazar hadat igen vagia, verj, uzy, kergety. Isten ennek cziak tudija mj vege lezen ennek az hadnak.

Mathe havaselyv vajdara ismet haddal jeoven az moldovay *Lupul* ismet ssegjen vallással kel viszsza szaladni nagy karaval veszedelemmel.

Barczaban quartelioz az *Boytj Istvan* mezey hada az haromszekj szekelysegh es az het falu tely nemet gyaloggal igen nagy nehessegekre veszedelmekre es sok keoltseghekre leonek. Ez hogj mar az ket vajda ebelkedesse miat valo vigiazasra szallittatot vala ide be, leöveö szerszamis leven veleik ugjan jo moddal.

Seredy Istvan uram portara megjen az adoval keövetsegeghen, *Sebesy Boldisar* uram szalogul.

1640. Urunk eo nagysaga nagibbik fiat iffiu *Rakoczy Geörgiö*t varady fő capitany-sagha vivek ky igen szep solennitással. Urunk eo nagysaga Keövar fele jara latogatny aszszonyunk Patakra. Brassoban ez esztendeöben negj tanaczibely fő emberek halanak meg : *Christof Janos* az folnogi, *Forgacz Balint* falnajsagh viselt ember, *Drant (Draut) Jakab* es *Herbert Gen Marton* polgarak.

Cassan egy miskolczy *Szabary Demeter* neü jo nemes embert karoban verenek mivel hogj az onody capitant *Haller Samuel*t vendegseghre hozzaia hivatvan ennek szine alatt kjczin heia hogj teöreök kezben nem ejtette s egjeb igen sok ross dolgays voltak sok inassit el is atta oda Egerben seött talam mustoha leanyatis.

Az nagysagos *Niary Istvan* kassay fő generalissagha valasztatik. Debreczen varossa igen meghe. Geoncz is hasonlokeppen ighen eghe.

Az my kegielmes urunk *Rakoczy Geörgy* az brassajoktol az teorczyvary harminczadat teomeossit, bossait, oytozit eozszefoglalvan el veve es biriaes fő harminczados mint egj eztendeigh leven *Sebesy Miklos* uram succedal *Pavay Tamas* ur s biria mind ez may napigh cziendessen eo nagysaga kegielmebeol.

Egess teöreök orssagban es az ket olah orszagokban igen nagy penssbely változas leön es sok veszedelmes altercalodas leön az migh helyben allapodek de ez my orszagunkban sokaknak de feökeppen az eötvös mestereknek nagy hasznokra leön.

Die 5 juny *Jeney* capitany *Bornemiszsza Pal* ur igen le talalt volt az teöreök urajban kalazolny az eredeö haton mint egy trefa irigjvel, kik reszegh ssisel (?) mint egj dezmalny jeottek volt ky, mely miatt az capitanyaghhbol ky kellett kelny, az teoreok uraim nem akarvan szomszedsagokban szenvedny. Valasztatek urunktol udvary fő capitanyagha, melyben hyvenis szolgala az jo vizet ur mind halalaigh. Succedal az capitanyagghban Jeneoben *Senas Peter de Baliok*.

Die 6 aug. Szinten ur szine változassa napian Brassoban az Var uczaban 46 hazak egenek meg az varos keöfalabany egy nagy darab az keötelvereök kerek bastiajokkal eggjütt holot bizonyara valoban sok es igen nagy karok keovetkezek, mert igen nagy tus vala.

Die 26 Szept. Brassay fő birö *Hersely Cristoff* uram meghe hala birosaganak 14. ezten-dejeben, nagy csendessen az urban. Die 30 oct. egy keczeley *Georgj* neu iffiu legendy urunk eo nagysaganak jo rendbely etek fogo szolgália aszszonyunk eo nagysaganak egy *Kaposztas Judith* neö fő leany aszszonjaval talalvan vetkezny az eo nagysagok belseö hazaban de seött meghe urunk eo nagysaga ingetis viseltetven az leany az legendyiel mind kettöneik feiet vetettek urunk Szamosuyvarat.

Daniel Mihaly ur haromszeky fő kiralybiro meghe hala Isten niugossa meghe az jambort. En nekem jo uram volt egjszer az portay uton ez eleött harom esztendeövel.

Die 14 Novemb. *Sebesy Miklos* uram Verestorony fő harmincados nekem jo akaro uram mennyegzey lakodalma leön Vissaknan az beöczülletes vitez *Georgy* uram leannyaval *Christina* aszszonnyal. Onnet vittük osztan eo kegyelmet Tolmacyra verestorony melle szep es illendeö pompaval s solemnitással. Ekkor eo kegyelme meghe az brassay harminczadotis birta, mivel ennek az eztendeöneik elein eo kegyelme volt az el foglaloiays.

1642. Urunk eo nagysaga nagibbik fiat *Rakoczy Georgiö*t ez eo nagysaga eleteben az nemes orszagh fejedelme valasztia legjtime igaz teorveny uttja s modgia szent Fejervarat, die 4 marty. farsangh napian mely napot esgez orszagul nagy innepnek illettünk s celebratunk.

Ismael Aga neu fő teöreök keövet jeöve urunkhoz keövetseghen es iffiu urunknak szazlot es bottot hozza az uy fejedelemnek confirmalassara, az uy cziazartol jeöven pegjeh jo hirrel s nagy kegielmessseggel ajanlvan hozzank magat.

Die 15 may, igen nagy solennitással valo keövetseget constituala urunk eo nagysaga az nemes orszagh consensusaval expedjalvan portara mind az harom natiobol valogatvan fő embereket jmezek menenek : *Seredy Istvan*, *Suliok Istvan* ur, *Bassa Tamas* haromszeky fő kiraly biro *Mauer Mihaly*, *Maytyny Andras* teöreök deak es eo veleik sok fő ember gjermeky es igen kegielmessen latta az uy cziazar. Die 28 september ez fő emberek meghe jeöven portarol

jo hirrel es io valaszszal mindgiart az orszagh adajaval el mene *Szalanczy Istvan* ur feő ceövet-segen es *Rhety Istvan* deak ssalag az az kapitjhasagha menenek.

1643. Az my kegielmes iffiu urunknak iffiu *Rakoczy Georgjnek* feleségul hozzak az nagy hirű s reghy tündeokleő nevezetes *Bathory* familiabol allo nagysagos *Bathory Andras* szerelmes leannyat *Bathory Sophia* aszszont. Eg igen nagj pompaval valo menjgzej lakodalmok celeb-raltatek die 3 febr. Fejervarat, kiknek-mind eggiüt az szent Isten engedjen hosszuéletet szeren-cies bodog birodalmot az nemes orszagnak megh maradassara s bekessegere. Juniusban eo nagysagok az giogy feredőben mulatozvan teoltek el az ideőt.

Az my kegyelmes urunk eo nagysaga kissebbik fia *Rakoczy Sigmund* eo nagysaga az szekelyseghnek vel potius az egesz orszaghnak generalis capitannyava valasztatik urunk eo nagysagatol es az egesz orszaghtol es mindgiart az egez orszagh hadajt az egesz szekelyseggel eggiüt igen modgiaval s szepen eo nagysaga megh mustrala. *Ferdinandus III.* romay cziazar az teőreők cziazzarral feő keövety által 20 esztendeigh valo frigjet tractalanak Pest varmegjeben Szeony neű faluban az mely nem sokaigh alla fen jo bekesseghben, mert az tar papok dolga mindenkor cziak practika. Igen hideg ideok jaranak tavasszal maid szinten niar keőssepih mely miat mind bor es gabona termes igen szukeőn terme.

Ez eztendeőnek nagjod reszet gialay temben teolteőttem el, sok buval, gondal, njavaljaval igen nagj fanthasias forro hidegh leleő beteghseggemmel. Sok szantalan karommal es busulasommal mulek el teollem ez esztendeő eletemigh megh emlithetem. Az ky ez tiztre vitettetesemnek oka volt, az igaz Isten megtalallia ideővel eőtet is, mivel nem az en eleő mene-temre, hanem romlassomra igjekezet. Az nagysagos *Nyary Istvan* cassay generalis es felseő Magjar orszagnak generalissa megh hala. Eperies varossa tuűz miat ez eztendeőben mind kyjuul s mind beleől ket izben igen megh romla s azon kyvűllis szamtalan giuladassal leőnek. Barczasaghnban Vidombach neű falu menykeő miat megh üttetven mint kosteliostol teőbeől kyegehe templomaval, torniaval, harangjaval az szegenyseghnek iszoniu nagj karara die 8 july mely cziak nem ket egez hetighis hozza mehetetlen segetseghtelen keppen mind eghet igen rutul.

1644. Az my kegielmes urunk az igaz orthodoxa religionak igaz factora seren y otalma es faradhatatlan teriezteője, ennek mondom otalmaert az magjarorszagj statusoknak seget-segere kik mar ez papistasaghtol cziak nem elborittatanak vala igen szept hadakkal megh indul Fejerevarrol Magjarorszagj fele es igen szept moddal az jo Isten szerenczies eleőmenetelt advan fejedelmunkneki gen keves ver ontassal az egesz alfeöld varakkal es varassokkal eo nagysaganak megh hodola. Die febr. 3 indulvan megh Fejervarrol es die 12 marty nagj solen-nitassal Cassara be szalla.

Az brassay gialogh is oda jara cziak nem egesz eztendeigh. *Cziukas Istvan* eoczjem hadnagysaga alat emberűlis forgodek. Iffiu urunk eo nagysaga pegjeh az orszagban serenyen es igen illendeo modon viselven eo nagysaga gondot az szegeny orszagha.

Az nagysagos *Bassaraba Matthe* vajdais Havaselfeoldebeől ezer lovas kurtant küldte segetsegi az my kegielmes urunk melle, kik emberűlis viselek magokat eo nagysaga mellett oda fel. *Vasill Lupul* moldovay vajdais similiter ezer lovast bocziatta urunk melle, de ezek az jo hir nevet az bokor alat hagiak el se ille bre kad ner ssemy (?) hir nelkül el ugranak. *Kapron-czay Georgj* neű feő ember (ez igen nagj magos ember vala) cziak keöz cziatan oda fel el esek leoves miat es megh hala, ugjan akkor *Farago Andras* neű mezey hadak kapitannia el fogatik, de az utan megh szabadul, urunk mas feő rabon valtia ky. Aszszonyunk eo nagysaga die 7 octobr. megh indul Fejervarrol. Urunk eo nagysaga hivatvan hivatvan (!) ky Cassara mene urunkhoz es az egesz hadat ott az tajban teelenek szelljel ott quarteljozvan. *Bornemisza Pal* ury feő ember az my cegjelmes urunknak feő capitannia megh hala oda fel es ala hozak temetny Varadda. *Nagy Pal* feő ember urunk eo nagysaga gialogjnak feő capitanya es lugassy s caran-sebessy ban megh hala es el temettetek Devan. *Lazar Istvan* papista feő ember csiky, girgiay es kaszony feő kiraly biro megh hala oda fel, nem szinten tudatik my forman, ala hozak temetny. *Kassay Istvan* az nagj tanaczios ury feo ember es substitutus cancellarius megh hala Colosvarat die 4 dec. es el temettetek ugjan ott. Ez feő ember attiat, anniat, battiat, nyenet, hugat, eoczjet en mind ismertem Cassan, de bizonjara feő emberre leőt volt Erdelyben egy erszeny giarto fiabol es jambor feő embert *Viczey Anna* leven felesége Colosvarat ket izben szolgaltam annor. 9 noha nem sokat fizetett az eo természet y szerent, hazanal mind az által tanulgatassom nem volt artalmamra. Isten niugossa megh az jambort az en edes aszszonjommal eo kegyelmevel egjiüt.

1645. Az my kegielmes eoregh urunk Cassarol oda fel ismet megh indula es az felfeoldis cziak nagj keonnyen eo nagysaganak megh hodolvan az Fejer hegien altal megjen es igen szept solernitassal az sueczy haddal eo nagysaga szemben leven Moryaban az *Ditrichsteiner* gar-dinal kerteben az Diana vize mellet nem meszsze Berem varossatol s vegeznek egimassal.

Az my kegielmes iffiu urunknak egj szept fia-születek *Bathory Sofiatol* kegielmesaszszon-junktól die 25 marty ked napon es judica vasarnap megh keresztelven *Ferencznek*, az fiscus

varayban nagy pompával előre met leóvenek ez az havasely *Mate* es moldovay *Vasil Lupul* vajdakis komasagha kepekbelly embereketis nagy pompával küldenek.

Brassoban mind lovas s mind gialogh hadakot akarvan urunk számara giuýteny es az veres szazlokat ky teven elegge kialtjak vala az szabad njereseget s io fizetest, de igen kevesen giule mind az ket fele.

Herman Mihaly brassay falnagsagha valasztatek elseóban ez eztendeóban, ky az eleőt cziak organistaia vala az városnak szepesvarally fiu volt s az városnak jeoveovenje.

Beldy Janos ur haromszeczy vice capitanyasagha valasztatek az my kegielmes urunktol. *Rakoczy Sigmund* éonagsaga leven feó generalissok. *Daniel Janos* ur Udvarhelyszeczy vice capitanyasagha valasztatik urunktol. Az brassay gialogot urunk éo nagysaga Csietnek varaban hagjvan vigiazny egy hajnalban jo reggel az cziazar hada *Vdasz Pal* capitanyasagha fel habara éóket es fegvereket fel szedven el boczjattak njavaljassokat es illeő fulleő modon jeóvenek haza. Az hadnagy *Csukas Istvan* eoczjem ur mind az által nem sok karrak leon.

Iffiu urunk éo nagysaga secretariussa *Uzony Mihaly* deak alias *Mark Mihaly* megh hala Brassoban es az magyar templomban el temettetek. Az moldovay *Lupul Vazil* vajda egy egen szep leanyat hazasitta egy lengiel herczegnek es urunk éonagsaga kepeben boczyatta be igen szep pompaval *Kemeny Janos* fogarassy feó kapitany uramot sok feó emberrel egjütt.

Mihaczy Demeter haromszeczy vice kiraly biro megh hala Illie falvan Sepsy szekben. Az brassay szasz gialogot urunk éo nagysaga ismet oda fel hivata die july el menenek. *Daniel Janas* uris 1500 magaval uy es jo haddal urunkhoz oda fel mene ujabban.

Rakoczy Georgy iffiu urunk az ural egjut *Rakoczy Sigmond*dal éonagsagaval 3000 jo hadakot boczyatta urunk éo nagysagahoz segetsegül, mivel sok hitvan hirek joettek vala ala.

Az esgez brassay hatart szertelen nagy jegh esseő mind el vere es ronta cōszi es tavaszj vetest az keozep mezeóban az *Bathorj* Halmanleven az buza az tavasz pegjeh az teorveny fa alat es semmit sem aratanak.

Ismet valamy hirvan hogj mar nemet gialogot giuýtenek Brassoba es Jeneő fele vivek ala veszny hogj mar vigiazny, de esseok mind oda sutek az makkot.

Szamtalan saskaknak soksaga jeove be Barczasagha tul Tatarorszagh feleől augustusban de az pusztá mezeoben nem nagy kart tehetenek ismet hamar viszsza mene az esgez varos nepe kolompozny ky mene reja es szertelen kialtással úze az sok nep.

Constantinapoljban keozel 80000 haz eghe megh ez esztendeőben. *Rethy Istvan* deak ur leven orator vulgo kapitika oda be. Hatalmas nagy haddal az teőreők cziazar az velenczessekre es maltasokra iszoníu vity erejet boczjatta, de nem triumphalanak, seot igen kevest efficialanak.

Maurer Mihaly neü nemetbeől Erdelyben feó emberre leőt s portara iaro, szolgaja leóves miat igen cziudalatosson megh éole magat Besztercze Banjan titkon ejel.

Iffiu urunk éo nagysaga Brassoban jeove szep pompaval vitalny es igen vigan leonek éo nagysagok negjed napigh sok looveseket teőnek es ez mostany feó birakunkat *Eotves Mihaly* uramot éo nagysaga hűteős attjava fogada az aszszonyunk hiuteős anyava az bironet *Froniusz Katat*.

Tatar keövet jeőve urunkhoz szinten Bűczjuk es Akirmanjbol mint egy 40 loval elest es keődment s segetseget kernek mivel igen nagy az ehsegh keőzteők az saska iarassa es az nagy aszszaly mindent el vesztve keőzteők.

Eőregh urunk éo nagysaga minden emberek remensege kjvul az romay cziazarral oda fel megh bekelve igen hertelen az szertent az compositiok szertent hogj éo biria az het varmegjeket az melljeket az üdvezült *Bethlen Gaboris* birt eleteigh cziak hirtelen éo nagysaga hadajval egjütt ala jeove es die 29 octobr. erhetek be Gialuba éo nagysaga.

Reőth Orban cassay generalis megh hal. Az sueth hada az cziazar hadat igen megh vere Bren varossanal s az varatis megh veve.

Pestis felette igen grassal Magyarorszaghban es Colosvarrais el erkezeven igen pusztittia az varost sok keserves attiak es annjak siralmaval tellies ideő leon.

Urunk éo nagysaga iffiu urunk s az ur minden udvarok nepevel az orszagot jarvan latogatvan éo nagysagok karaczionra Fogarasban jeó venek es aldót innepeket cziendessen ott mulatak éo nagysagok illendeo devotioval.

MÁS KÉZ:

Anno 1653 die 30 dec. veom magamnak hazas tarsul az Istenben boldogul ki mult nehaj *Tatrosj Georgi* uram arva leanyat *Annat*.

Die 19 july szolitta ki az Ur Isten ez vilagbol az nemzetes tisztelendeő Brasso varossanak feó nagi papjat az városnak nagi keserusegere. . . . valo papsaganak 35 esztendejeben eletenek 65 esztendejeben, neve penig volt *Siemejon Albelius*.

ADALÉKOK FÖLDI JÁNOS ÉLETRAJZÁHOZ

A magyar természetrajzi irodalom úttörőjének, a magyar nyelvtudomány és a mértékes magyar vers mesterének életrajzi adatai roppant szűkösen jutottak korunkra. Arcképét sem ismerjük, Csokonai gyönyörű verséből tudjuk csupán, hogy „roppant lélek hempelyge apró teste érébe”. Mixich Lajos 1910-ben készült életrajzi vázlata¹ körülbelül az utolsó szó, amelyet a kutatás biográfiai vonatkozásban kimondott, sem Gulyás Károly², sem Nagy Sándor³, nyelvtudományi munkásságának méltatói, sem a róla megemlékező alkalmi cikkek írói⁴ nem adtak új adalékokat Földi emberi és tudós arcképének kiegészítéséhez. Legfeljebb Kardos Albertnek egy 1941-ben írt tartalmas közleménye érdemel komoly figyelmet: megcáfolja benne azt a máig is közkeletű irodalomtörténeti tévhitet, hogy Földi János és Fazekas Mihály sógorok voltak.⁵

Földi hátrahagyott iratainak jelentőségével már a kortársak tisztában voltak, Kazinczy és Csokonai egyformán érdeklődtek irántuk. Csokonai 1804 június 14-én így ír Kazinczynak: „Dr. Földynek minden munkáját még tavaly tavasszal megkértem az Özvegyétől Gróf Szécsényi Ő Excia számára pénzben; de azt a' trepida Zelotypiát, a'mellyet a' Vén Anyja, férjének Dr. Veszpréminek írási s könyvei eránt praktizál, ő is beszíván, tőle által nem vehettem. Hogy azután az Egek, vagyis önnön magam, igazítani kezdtem a' Financiamon, legalább a' literárián, kértem a' magam számára olly tzállal, hogy azokat az Irónak Életével és Karakterével kiadom: de az is mind az Asszony gyengesége miatt, mind azért, hogy én az Ollyakkal bänni nem tudok, vagyis tudni nem szeretek, füstbe ment. A Tek. Ur intése ismét felébresztette bennem a' kívánságot, és kész leszek minden lenni az Özvegy körül — még Stutzer is! Gott bewahr! — tsak az Írásokat, melyek jó renddel vagynak leírva, és közöttök találtatik Földinek a' maga halálos ágyába saját kezével írott kis Biographiája is, kezemhez kerítsem.”⁶

Mixich azt állítja⁷ hogy Földinek e halálos ágyán írt önéletrajza s munkái később Lugossy József birtokába kerültek, s erre a debreceni református kollégium kéziratgyűjteményének jegyzékét hívja tanuul, ahol a Lugossy-féle katalógusban a Földi-kéziratok fel vannak tüntetve. A Kollégium kéziratárában ma ilyen Lugossy-féle katalógust nem ismernek. Mixich adatának mégis van valóságalapja, a Földi-kéziratok ugyan jórészt nem, de a kis önéletrajz csakugyan Lugossy birtokába került, ha nem is Földi eredeti fogalmazványában.

Ismeretes, hogy Lugossy József Földi János emlékezetének egyik legkiválóbb ápolója volt, s az 1847 április 6-án Hajdúhadházon tartott országos jelentőségű kegyelefi ünnepén terjedelmes emlékbeszédet mondott Földről a természettudósról és nyelvészről. Mixich szerint⁸ ez az emlékbeszéd is elveszett, rövid részletek jelentek meg belőle a Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. évfolyamában (I. köt. 288—289. old.), ahol egyébként a hadházi ünnepség lefolyása is olvasható.

¹ Földi János költeményei. Kiadta és bevezette Mixich Lajos, Bp. 1910, Régi Magyar Könyvtár 25. sz. 3—26.

² Földi János Magyar Grammatikája. Közzéteszi Gulyás Károly, Bp. 1912, Régi Magyar Könyvtár 28. sz.

³ Földi János a grammatikus és nyelvújító, Hajdúhadház, 1929.

⁴ Varró Ferenc, A Földi-kultusz ápolása, Debreceni Képes Kalendárium, 1943, 106—109. — Ember Ernő, Földi János emlékezete, Építünk (1951/52) 5—6. sz. 58—60.

⁵ Földi János és Fazekas Mihály sógorsága, Debreceni Szemle (1941) 236—238. — Elekes György, Wespérmi István, a híres debreceni orvos c. tanulmányában (Debreceni Szemle, 1944, 152.) pontosan megmondja, hogy Wespérmi három leánya Bottlik Mihályné, Ormos Andrásné és Földi Jánosné volt.

⁶ Kazinczy Ferenc levelezése, 1892, II. köt. 200—201.

⁷ I. m. 26.

⁸ I. m. 24.

Nos, ezek az elveszettnek minősített iratok a közelmúltban ismét felbukkantak a debreceni Kollégium kéziratgyűjteményében: Papp Károly egyetemi tanár hagyatékával együtt kerültek oda.⁹ Régebbi sorsukról egyelőre többet nem sikerült megállapítanunk.

Lugossy József 1847 elején, emlékbeszédére készülve, adatgyűjtő munkába fogott, s levelet írt Földi János jelentősebb szolgálati helyeire, Halasra, Hadháza s feltehetőleg Szatmárnémetibe is. A Papp Károly-hagyatékban felbukkanó iratcsomó jelenleg az alábbiakat tartalmazza: Földi János latin nyelvű önéletrajza Kováts Pál halasi gimnáziumi tanár másolatában (1. sz.); Bartha Mihály hajdúhadházi ref. lelkésznek Lugossyhoz intézett, s 1847 febr. 5-én kelt levele (2. sz.); Gyárfás Pál kiskunhalasi ref. lelkésznek Lugossyhoz intézett, 1847 márc. 12-én kelt levele (3. sz.); Lugossy 1847 ápr. 6-án Hajdúhadházon elmondott emlékbeszédének teljes fogalmazványa (4. sz.); végül Péli Nagy Gábor hajdúkerületi főkapitánynak az 1847-es ünnepségen mondott megnyitó beszéde, valamint Bartha Mihály szavalaatát bevezető rövid szavai; ezeket azonban nem közöljük, mert ismeretlen adatokat nem tartalmaznak. A Lugossy-beszéddel együtt, ugyanazon összefűzött kéziratlapokon megtalálható a Magyar Szépirodalmi Szemle fentebb idézett tudósításának kézirata is, s így kiviláglik, hogy a névtelen közlemény is Lugossytól származik. Ebben a tudósításban Földi éleadatainak összeállítása is olvasható, de Lugossy mint az érdeklődő az alábbiakból megállapíthatja — nem használt fel minden adatot szűkre szabott biográfiai vázlatához. Lugossy emlékbeszédét kiadásra szánta. A nyelvtudós-ról szóló részt a Magyar Szépirodalmi Szemlébe szánta,¹⁰ a természetbúvárról szólót pedig a kolozsvári Természetbarát c. lap hasábjain akarta közölni. Ez utóbbi lap szerkesztőjéhez, Berde Ádámhoz intézett levelének fogalmazványa megtalálható a debreceni ref. kiálléum kézirattárában (R. 1343). A bennünket érdeklő néhány sor így hangzik: „... általam Földinek tetemi fölött mondott, s rövid nap megküldendő emlékbeszédemet a Természetbarát számára szántam, valamint talán Földinek egész érdekes életrajzát is.” A fogalmazvány egy ismeretlen debreceni ügyvédhez intézett s 1847 ápr. 18-án kelt levéllel egy papírosra maradt fenn, így minden valószínűség szerint ugyanakkor íródott. Hogy az emlékbeszéd közzététele miért maradt el, arra nincs semmi nyom. Álljanak itt ezek után a Földire vonatkozó 1847-es tudósítások, azzal a megjegyzéssel, hogy az 1. sz. alatt közölt önéletrajz a 3. sz. levél melléklete.

1

Dr. Földi János élete

Joh. Földi natus Szalontae in Cottu Bihariensi anno 1755. die 21^a Decembris, Patre nobili Michaele Földi et matre Sara Boros ex nobili Bereczkiorum familia oriunda. Infelix eius genitrix 16to aetatis anno iam mater, vix post partum unigeniti sui eiulantis 15 dies supervixit, — nunquam ubera materna parvulo suo degustante. Sic variae femellarum speciei ad lactandum derelicto, secuta non diu est mors parentis etiam optimi, dum annum tertium et mensem octavum aetatis suae ageret, mense scilicet Augusto anni 1759.

Tum non amore fraternitatis, sed ex subolfacta tenui aliqua successione parentis, Tutorem se illico obtrusit nobilis Michael Bereczki. Ex hac successione, per nomen tutelae, totum eum perfidissime evoluit. — Studia omnia inferiora absolvit in schola triviali patriae, cum demum ad altiora studia philosophica procedendum esset, nullo suffultus paterno vel cuiuscunque generis auxilio, in schola sua patria operam suam docendis minorennibus, seu ita dictis elementariis, per annum locare debuit. Hinc debilissimo admodum non suffultus, sed infascinatux auxilio, sequente anno 1773 Debrecinum non sponte, sed coacte quasi migrans, in numerum studiosorum Debrecinensium cooptatus est. Hic propter deficienti undique auxilia, quintum annum iterum scholae Barandinae in studiis informandae per annum sacrare debuit anno 1777.

Ardens erga studia altiora fervor, reduxit eum rursus in cohortem studiosorum Debrecinensium. Expletis hic tribus iterum annis, studiis iam altioribus dedicatus, tertia vice operas suas didacticas in Rectoratu Scholae Halasinae, per triennium elocavit. Post haec anno 1784. ad Medicinæ studium animum applicans, id per 5 annos inter millenas aerumnas feliciter perfecit, atque die 21ª Novembris anno 1788 in Illustri Pestana Universitate M. Doctor pronunciatux est. Factus postea primum Physicus ordinarius liberae regiaeque civitatis Szathmár Németi anno 1789. — Sequenti anno 1790 14ª Mensis aprilis matrimonium iniiit cum lectissima virgine Juliána Veszprémi, Stephani Veszprémi M. Doctoris et Physici Civitatis Debrecinensis filia natu minima, ex qua tres suscepit liberos, Ludovicum, Emericum et Rafaelem. Post triennium Szathmarini expletum factus est Physicus ordinarius Inclyti Districtus L.L.O.O. [Liberorum Oppidorum] Haidonicalium, ubi in vico Hadház obiit. —

⁹ Papp Károly 1954. decemberében hunyt el. Vö. Irodalomtörténet 1955 252.

¹⁰ I. h. 287.

Egy 5 levélből álló füzetke 2 a-b és 3-b lapján, Kováts Pál halasi gimn. tanár kezeirésében. A füzetke tartalmazza még Földi saját maga készítette ismert epitaphiumát, Kovács József („rimkovács”) *Dr. Földi halálára* c. költeményét, valamint *A poeta és múzsa* c. költeményének Földire vonatkozó részletét. A 6 b. lapon Lugossy megjegyzése: Kaptam Halasról Mart. 18. 1847. L. J.

H Hadház Febr 5-kén 1847.

Igen tisztelt oktató ur!

Tudósításom — Noé hallójaként — csak nem egészen el maradt, 's nagy későre is csak némi száraz gajjat mutathat föl kopár vidékeiről. A' most élő emberek csak mint gyermekek ösmerhették a' nagy Tudóst, 's ha szinte az, mit rólla tudtak, nem mosódott volna is olvashatatlanná emlékezetök tábláján, mit a gyermekek tudhattak, férfit aligha kielégitené.

Már Hadháza jövetelének idejét pontosan ki nem jelelhetem, hanem 1791^{ki} őszön történtnek gyanitom, sőt merem következtetni a' városi Jegyző könyv XI^{ki} kötet 56^{ik} lapján található ezen jegyzésből:

„Anno 1792 die 8^a Januari(i) Ns Békéssy András Fő hadnagy széktartása alatt satt. 138^{ik} szám. A' szoboszlói gyűlésről vissza jöven ord. Hadnagy Békéssy András ur refelálta, hogy azon gyűlésből satt.

Utoljára azt is jelentette hogy azon költségből mellyel magát Doctor Földi ur ide szállíttatta Szathmárról szekerekkel által, esett Hadház városára 9. Rjorint. Ezen költség kivétel kétség kívül a' Földi Úr ide jövele utáni első közgyűlésből történt. — 11

Mint orvos nyájas leereszkedő vala bár, elégtelenség mutatkozott iránta, minek oka hihetőleg a' Felsőbbség eleibe kötelességből fölterjesztett azon orvosi jelentésben rejlett, mellyben a' vénereat a' kerületben elhatalmazottnak nyilvánítá. Mint orvos Hadházon készített — mint mondatik — egy értekezést deák nyelven a' kígyó porról. Híre menven ugyanis külföldön a' mihályfalvai kígyó szernek, Doctor Veszprémit mint több orvosi kar' Doctorát és így előttök ösmeretést föl szállították hogy adna e' tárgyban föl világosítást, ő pedig részint kényelemből, részint vejét — kinek tudományosságát ösmerte — a' külfölddel ösmertetendő, Földit bizta meg válasz adásra, és ez alkalommal írta említett értekezését, mellyben méjj tudományosságának aknáit meg pillantani engedé, abban találnak nevezi az egészszet, onnan magyarázván az az által bátorkodva kígyóhoz nyúlni merészkedők meg nem sérülését, hogy magyar országban a' kígyók — az egy kurta farkut ki véve — szelidek, maráshoz csak nagy megszorultságukban folyamodók, s marásuk akkor is gyógyítható. —

A' zajos mulatozásoknak nem barátja, bár el mosolygott a' vigadók közt, de elemében különösen akkor volt ha a' Nagy Diószerit vagy a' szép lelkű Fazekast baráti kebléhez szoríthatá, vagy a' hozzá gyermeki bizodalom és baráti vonzódás egy nemével ragaszkodó Ifjú Csokonai tűz lelke' olykor pajzánságig kitörő föl lángolásánál föl melegedhetett, vagy a' fölle tanulni kívánóknak bőv ösméreteiből valamit adhatott. A' hórnan az iskolákat is meg látogató 's a' gyermekek közzé elegyedve, igyekezett irtani az elő ítéleteket, 's tisztább ösméretre vezetni az el fogott elméket. A' korabeliek — mint többnyire az illy jelekkel történik — nem foghatták föl egész nagyságában vagy éppen félreösmerték őt.

Házi körülményei kedvetlenek valának. A' tudós Veszprémi szép leánya, mint Földinek neje okot adott arra hogy őn készítette sirverse' vég sora szerint maga is kételkedjék, ha valyon volt e' életének öröm virágokat termő tavassza? egy valaki pedig ezen verset ki egészítendő írja hogy nem ért tavaszt, mert más szedte az öröm virágokat, neki Julius csak azt hagyta hogy nézze a' fattyú sarjadozásokat. Volt egy hely, hova a' vésszel fenyegető ború elől menekült egy hely, hol a' rá nehezült keresztet szíveről szeliden emelte le Minerva, hol *Természet Historiájának* nemzetiségért langolo szívből kelt, 's szívhez indítólag szálló első szava készült, 's ez egy kis egyszerű kunyhó volt a' vén szállós kertben, azon kunyhó melly most az egyház birtokában a' pap használata alatt van.

Anyja könyvünkben 3 gyermekéről van emlékezet: Imréről ki 1793 Febr 28-kán, Rafáelről (ki később mint megszáros inas neve szokatlanságáért sok tsufszágot szenvedven nevét Mártonra változtatá), ki 1796 nov 8-kán született, és Lajosról ki hihetőleg Szatmáron 1791-ben attja ide jövetelét meg előzőleg született, mivel 1801 mart 27-kén történt halálakor beírás szerint akkor 10 éves volt. Erről nagy ditsérettel emlíkeznak, az őt közelebből ösmerők állítása szerint benne annyának deli szépsége 's attyának tudas vágya együtt valának föl találhatók, ő volt attyának vigasza öröme, reménye ditsekedése mindene, el anyira hogy a'

¹¹ Földi 1791. dec. 24-én kelt levelében azt közli Kazinczyval, hogy „a két karácson” között költözik Hadháza. (Kaz. Lev. I. 1891, 252.)

sorvadni kezdő gyermekkel sorvadni kezdett az apa, 's midőn le szakadt az élet' fájáról e' kora gyümölgts, sirba hanyatlott 10 nap mulva maga a' sebhedt szívű apa is 46 éves korában. Be írása egyszerűen történt szóról szóra így : 1801 apr. 8. orvos Doctor Földi János Ur — sinlöd. 46 — 2 óra. Korhadó részei az úgy nevezett Kapus ut mellett egyszerű sírdomb alá tétettek. —

Sírdombját — kívánsága szerint akással jelelendő, találkozott könyörületes kéz melly fát ültetett, de a' kerítés nélküli, 's legelőnek használt. temetőben, nagyon természetes hogy meg nem maradhatott. Későbbi időben Hadház város érdemekben őszült 's az érdemet másban is méltánylani tudó Hadnagya néh : Csiszár Mihály ur egy termés kőből faragott koporsó alakú sírkövet tétetett amaz el hamvadt szív fölibe, mellyet nehéz tereh nyomott az életben, s' a kő ma is meg van, de az írás, melly mint mondják az ott nyugvó' nevét s' halála évszámát mutatá az ott el menőnek, már ez előtt 12 évvel — midőn én ősmérhetem — egészen le porlott. Most már árokkal körítve 's eperfákkal ültetve lévén külömben is ezen Kapus ut melletti el hagyott temető, 's a' fát kitöréstől vagy le legeléstől félteni nem kellett: a' Nagy Tudós és Lelkes Hazafi iránti tiszteletünk jeléül, egész ünnepélyességgel szándékozzunk egy már arra ki jelölt nagyotska ákasztot ültetni az egyszerű sírkő mellé.

De már ismét botosánatot kell kérnem hogy illy hosszas pongyolába göngyölgettem a' 2, 3 sorba be foglalhatót, 's illy sokat foglaltam el jobbra fordíthatandó drága idejéből, s' miután figyelmét 's reményét oly soká feszülve tartám alig nyujtva valami érdekest egy méltó botosánatot kéréssel bosszantólag (?) ki lépek. Több érdekest nem mondhaték, rövidebb lehettem volna, de meg valom jól esett nekem is a' ditsőüllet társalognom néhány pillanatig.

Köszönet a' meg bizásért, botosánatot a' hosszadalmas el maradásért, áldás lengjen a' boldogult pora felett, áldás lengjen rajtunk élőkön, különösen Önt testi 's lelki áldásokkal teté-
ze Isten kívánja buzgó szívvél

Igen tisztelt oktató urnak

alázatos szolgálja

Bartha Mihály¹²

Két in. fol. alakú levél 1 a-b lapján. Az üresen maradt 2 a lapra Lugossy Földi életrajzi adatainak időrendjét jegyezte fel.

3

Halas Martius 12dikén 1847. —

Nagytiszteletű Professor Úr, igen tisztelt drága Jó Uram!

A' mult Februárius 18dikáról költ nagybetsű Levelét oly egészségbeli erőtlenedésem közbe vettem, mely miatt — hogy mennyiben lehet kielégítő választ adhasak — kéntelen voltam feleletemet mind ez ideig halasztani. —

Néhai Dr Földi János Úrról — a' ki itt Halason 1781, 82 és 83dik években Rectoroskodott — Városunk 's Egyházunk Jegyzőkönyvében nem találhatik egyéb, hanem hogy ide jöttekor a' Rectori bizonyítvánnya és obligatoriálissa a' Levéltárba betétetni rendeltetett, hol az most is meg van. — Öregeinket, nevezetesen a' volt Tanítványaival Atyafiasokat is próbáltam kérdezni, de ezektől se hallhaték a' boldogultról semmi szájról szájra történhetett általadást : — Mivel még ez előtt másfél évvel, hiszem hogy bőven szolgálhattam volna ; mert még akkor életben volt a' b. Tanítványai sorába 1782-re bejegyzett Onoka György, elébb becsületes Csizmadiamester, később mesterségével felhagyván Egyházunknak szinte 20 évekig volt hűséges Egyházfija. Ennek szava után tudom, sok Anecdótát írhattam volna volt Tanítójáról.

Csak azt közölhetem hát, a' mit Iskolánk Jegyzőkönyvébe találtam, és a' mit önként való ajánlkozás után magán jegyzésekből kaptam. — Magam írtam ki és ide zárva küldöm, a' mi a' Jegyzőkönyvben találhatik. — Emezt, a' gondosan őszveszerkesztetett *Dr Földi Emlékét* pedig Gynnaziumunk mostani Professora Tiszt. Kováts Pál Ur hozta hozzám ; melynek — mint mondja három első tzikkjét magán Collectiója között találta. — Még esmeretesebbek lehetnek ugyan ezek a' Szalontához, és Hajdusághoz közelebb eső debreczeni vidéken : ide zárom még is e' kis gyűjteményt, bár a' magam Jegyzéseit oly gazdálkodva írtam, hogy a' Pósta latját vele a' rendesen túl ne terheljem. —

Egyébbiránt magánn a' Tárgyonn kívül, melyben ha mivel szolgálhattam örvendek, — nagy nyereségem az, hogy alkalmat ada régibb kedves, és most is hálára kötelező viszonyom emlékezetének megújítására, és a' felől való meggyőződésre, hogy fíjam most is részese azon

¹² Bartha Mihályra I. Magy. Szépirod. Szemle I. köt. 287, és Mixich i. m. 25.

Jó Indulatnak, melybe ha továbbra is megmaradhat Atyai örömmöm mind inkább telyesül. — Méltóztassék ötet, — magam 's feleségem részéről való hálás tiszteletünk mellett Nagytiszteletű Zákány József Urnak továbbra is azon nagybetsű szívességébe ajánlani, melyet vele eddig atyáskodó indulattal tapasztaltattott. — Minket ugyan a' Nagytiszteletű Úrral a' pályáját éppen most kezdeni és megállapítani törekvő Növendéktől 's Ifjútól — korunk nem sokára elválaszt : de megnyugtatta a' hajlott korú Atyát mikor egy telyes tiszteletére és bizodalomára méltó Jóakarótól ilyen nyilatkozást vehet : „Istvánnal folytonos öszveköttetésben állani jól esik őt szerető lelkemnek!” — mert ez a' Szeretet serkentésül leszsz neki a' további maga képzsére. —

Vele együtt hát, magunkat is — igen szíves tiszteletünk mellett — nagybetsű Jó Indulatiba továbbra is ajánlván, állandóul maradok

Nagytiszteletű Professor Úr —
igen drága Jó Uramnak

alázatos szolgálja

Gyárfás Pál mk.
halasi Lelkipásztor.

Két kis alakú levél 1 a-b és 2 a-b lapján

4

[1 a] Nagy tekintetű hazafiak!

Midőn én ama hantok alatt 46 év óta nyugvó Földi Jánosnak, mint természettudósnak érdemeit tisztelt körötökben, rövid előadással méltánylandó, ezen jeles hazafit a' külföld, e' nembeni legnagyobbjával, a' halhatatlan Linne Károlylyal nem csak párhuzamba állítani bátorodom, hanem fölötté a' Magyar Linne diszes érdemnevet egyenesen kimondani pillanatig sem kételkedem : ajkaimat e' merész kifejezésre koránt sem éretlen hazafiság heve nyitja, melly a' maga kicsinyeit a' külföld' nagyjai' nevével pávatollazni gyalóskodik, sem balga erőlködés a' dicsőültet minden áron első rangu jelesként csupán azért tüntetni föl, hogy ekkép igénytelen ünnepélyünk fennhangzó czímekben igazoltatván, közvetve saját hiuságunknak tartsak tilos tömjenezést. Hamvaiban sérteném meg az álragyogásra nem szorult érdemest, 's méltatlanul élnék vissza tisztelt körötökben szólhatásom' szerencsésével is, miután titeket ide a' legtisztább kegyelet' nemes ösztöne, nem pedig szemfényvesztő játék látásának vagy fülcsiklandó üres szónoklat' hallásának vágya vezérlett. A' mingyárt következőkben bebizonyíthatni vélem, mikép a' kimondott dísznévért sem a' dicsőült árnyék részéről hízélgés ; sem a' kegyeletes előkérő tulzás' vádjától rettegni nincs okom.

Linne fölléptekor a' természetrajzi tudományok virágzatát több tetemesen nyomasztó hiány hátráltatta. Aristoteles és Plinius csodavilágában merengett folyvást a' hívők nagy serege, 's ez irányt egyrésztől egy ismeretes szerzet obscurantismusa, másrésztől a' világosodásra hivatott félnek is szerencsétlen biblico-pietisticus elfogultsága hatalmasan gyámolíták. Nagy volt a' felületesség az általánokban és töredékesség a' részletekben, de a' mi a' legfőbb, nagy volt még, 's a' legbuzgóbb igyekezetet is végre kifárasztó azon zavar, mely a' természetrajzi tudomány alkotmányában uralkodott : a' rendszerek' ingatagsága, a' műszavak' tökélytelensége 's a' nevek' határozatlansága. Ha amaz elsőnek száműzésére a' természeti tárgyak' józan szemlélése, tisztá a'gy és szív mellett magában is elegendő volt ; ha a' másodikon kitérő szorgalom, lankadatlan gyűjtés és figyelések 's egyesített erők által segíteni lehetett : a' harmadik legsúlyosb baj elhárításán hajóto [1 b] rést szenvedett a' nem mindennapi tehetséggel párosult buzgalom is ; teremtést és a' chaosz' rendezését isten magának tartotta fen, 's kiknek lelke szikráját engedte a' lángelméknek. A' természetrajzban e' rendező lángelme Linne Károly volt. Bár célomra szükséges volna, de perceink korlátoltsága miatt nem lehet nekem itt az ő érdemeit elősorolnom, nem festhetem az átalakulást, mellyen teremtve rendező ujai alatt a' természetrajz keresztül ment, miért is . . . szabadjon az ő egyetemes hatásának végeredményét egyetlen jellemző szóba szorítani : ő nyelvet teremtett. . . Ide viszonylik vissza minden mit a' tudomány ujjászületése fölitéle. Emberi tudalom máskép mint nyelvben meg nem születethet : világosság, rendszer, a' tudomány jövődjé, tovább fejlődési, végetlenül tökélyesedhetési képessége mind a' nyelvben tükrözik ki magokat ; a' tudomány nyelve, a' tudomány kinyomata maga a' tudomány.

Linne hatalmas geniusza a' tudomány nyelvbábelét hódította meg, mire a' lángész minden fegyverei, mire magának a' tudománynak újateremtése kívántattak meg : ez röviden az ő érdeme.

Most vessük mérlegbe: mit tevé Földi Jánosunk. Mindenek előtt meg kell jegyezni hogy a' sors által neki engedett küzdelemteljes rövid 46 év határin túllépni és e munkás férfi irányában nem csupán azt mit tett, hanem ha élete tovább nyulik kétségkívül teendők beszámítani, teljesen jogosítva volnánk. Jogosítva, mert előttünk fekszenek a' nagyszerű előkészületek, melyeket ő a' természet második országának is az elsőéhez hasonló diszben leendő kiállítására tett, — jogosítva, mert az ő nyomaiba e' mezőn lépdelt nagy tanítványpár Diószegi és Fazekas alig másként tekintendők, mint elhunyt mesterük elkezdett művének tovább képzői, dicső bevégzői, mert debreczen (sic!) e' jeles ikre Földinek nem csak barátságát, oktatását, buzdítást élvezte, nem csak szellemét, gondolkodását örökölte, hanem tetemes elődolgozatait is fölhasználván, 6 év lefolytával azt eszközölte, mi ha Földi napjainak a' sors kedvez, hármassal erővel még nagyobb tökélyben vitetett volna véghez. Hogy az ásványország kidolgozására is nála csupán az évek száma hiányzott, sőt tervei egy a' Természethistóriához csatolandó kézműtanra is kiterjedtek, saját szavai (Term. hist. Előb. VI) biztosítanak, 's különben az ásványtant illetőleg a' tudós külfölddeli érüklözései 's szép hirben állása fölől a' Jenai illy című tudós társaság tagságávali megtiszteltetése kezeskedni látszik. Ezeket azonban nem olly czélből említők, mintha a' magyar fűvészkönyv halhatatlan szerzőinek dicsőségéhez távolról is nyulni, vagy jószándékat, ígéretet, czímet valósitott tettel azonosítani akarnánk, hanem említők csupán annak érzetéseül, hogy Földinek a' hazai természetrajz körüli érdemei valamint az általa kiadott Természethistoria 1° csomóján, ugy kora sirhalmán is hatásban, gyümölcsözésben messze túlterjedtek. Ez uttal tehát mellőzve a' kora halál által szétduzt reménybimbókat, csupán érett gyümölcsökre, bevégzett tényekre szoritkozunk. Gazdag természettel kínálkozik így is a' dicsőült szerző közrebocsátott két munkája: a' még 1793-ban kijött rövid kritika és rajzolat a' magy. fűvésztudományról és a' mult század utolsó évében már bevégzett, de világra csak 1801-ben juthatott Állatok országa. Olvasd meg e' két becses művet, tedd [2 a] vissza magadat gondolatban a' félszázad előtti irodalmi állásunkra, 's meggyőződve fogsz velem fölkiáltani: ő nyelvet teremtet a' magyar természetrajznak, ő Linnéje a' magyaroknak! Félre ne értessem töletek. Nem *másik* Linnének, hanem magyarok Linnejének nevezem én őt, 's e' kettő között lényeges a' különbség.

Linne a' tudományt általánosságban művelte, egy közös nyelven, a tudós nyelv rangjával büszke latinon; ő a' nemzetiségek igényein kívül vette álláspontját, ő a' természetrajz' ujjá teremtésében minden nemzetek közös háláját érdemli, de külön egy nemzetét sem, nem magát a' svéd nemzetét is, melynek dicső fia vala. A' hol az ő érdeme megszűnik, ott kezdődik a' Földié. Földi a' tudomány művelésében nemzetiséghez kötötte törekvéseit, a' természetrajzot hazája nyelvén szólaltatta, 's midőn azon hódításokat, melyeket az őt korban is megelőző Linne a' tudományban tett, egyszerűen átölelte és e' szempontból világhírű elődje mellett csak utánzó, a' nap mellett csak planetai rangban tűnik föl: más fölől viszont állócsillagi fényben ragyog ott, hova Linne emelkedni, vagy ám ha jobban tetszik, leereszkedni nem akart, nem tudott vagy nem érkezett, a' természetrajz nemzeti viszonyításának mezején, hogy a' tudósok koszoruján kívül a' nép általását is érdemelne. És a' mit Linne ama nagyobb téren kivívott, ugyanazt tette Földi a' hazai kisebb de nem kevésbé tiszteletes körben: ő nyelvet alkotott a' magyar természetrajznak. Linne pályája dicsőségesb, Földié áldozatosb; Linne nyomain ragyogó fény, Földiét jótékony meleg kél; Linne czedrus a' bérctetőn, Földi igénytelen almafa kiskertünkben; Linne a' világé, Földi csupán a' mienk; Linneben roppant tehetsége mellett a' tudomány háromszoros mér [2 b] téke, Földiben szerény tudományos készütség 's nem köznapi tehetségek mellett, égő buzgó honszerelm; Linnének lángelme jutott, Földinek lángkebel; Linnét csodáljuk, Földit szeretjük. Azért mig Linne neve hervadatlan hirben száll örök időkhöz át a' világ négy sarkáig: addig a' nemes lelkű Földi' hamvvedrére „hol lángoló szív 's honszerelm váltottak életet”, zokogva borul a' haza nemtője, s emlékezete a' magyarnál, avulás helyett évről évre annál szebb ifjúságban fog emelkedni, minél hatályosabban kezdi ébredező jelenkorunkban kivívni szent jogait a' nemzetiség, 's annak drága magva a' *népiség*, minél tisztább öntudatra, erőre és dusabb virulatra fejledezendik. És a' hasonlításból nem kell kifelednünk mikép a' svéd tudóst, bár eleinte mint Földink szegény sorsut, csakhamar kedvező karjaira vette a' szerencse és nem csak az élet nyomasztó gondjai alól mentesítette, hanem fedelmi kegyben, buzdító érdemjelekben, a' tudós világ köztapsában hagyta részesülni, a' családi élet üdvét tártá föl számára, 's 71 hosszú évet engedett dicső életének: mig Földink egész haláláig önfentartásáért küzdeni kénytelen, a' föld nagyaitól nem pártolva nem ismerve, szívének vért egy árva, mondhatnám üldözött ügyre, a' hazai nyelv, irodalom, 's különösen a' természeti tudományok magyar nyelven fölvirágoztatásának az időben csak hideg részvétlenséggel találkozó ügyére tékozoval, családi örömeiben lelke fenekeig megmérgezve, egy rövidre szabott élet szűk korláti közt tette vértanuként a' mit, tehetett, 's hogy kedves Csokonayja szavaival éljünk: az egész haza közös telében egyike volt a' keveseknek, kik meleg szívökben nyitottak megfagyás ellen menedéket a' tudomány és nemzetiség kelő gyöngéd bimbóinak. Mindezeket méltányosan együvé véve, azon szerény értelemben 's föltételeességgel,

mellyekben én a' colossalis nagyságu Linnével a' fény örök honában vele rég testvéresen ölelkező polgártársunkat hasonlításba hozni bátorkodtam, remélem a' leghidegebben fontoló sem fog tulzása' botránykövére találni, megérti a' kegyeletet, mely titeket nemes lelkek e' szentelt helyre seregleni buzdított, 's tisztelni fogja a' könyccseppet, mely a' hálás utókor szemeiből Földi János mint *Magyar Linne* hamvaira alágördül.

De talán részletességben kíváncsiok hallani bizonyítványait főnebbi állításomnak, hogy Földi nyelvet alkotott a' magyar természetrajznak. Halljátok magának a' nemzetiség' szent érzelmétől átszellemült férfiúnak Csokonayként honáért sustorgó tűzébe mártott szavait egyik előbeszédéből : „Ifjaink, ugymond, kik idegen nyelven hallgatják a' természethistóriát, álорczás bába járnak, mely csak éjjel, gyertyavilágnál tart ; kimulatják, kifárasztják benne magokat, és midőn megvirad, nem tudják kívül tánczoltak, azaz miről hallottak oly szépeket. Nem egyéb az reájok nézve, mint egy camera obscura, mellybe az idegen nyelvek' ablakain betekintgetvén, sok szép tüneményeket, — igazán tüneményeket — látnak, de a' mellyről szemeket elvévén, minden látott szép jelenségek elfoszlának. Nemzetem! tanítsad és tanítsd valahára avagy csak ezt az egyetlen egy tudományt nemzeti nyelven!” És a' buzdításhoz tettel járult a' nagy hazafi. A' milly hő vágygyal ohajtá nemzeti nyelvünknek a' természeti tudományokba oltatását, oly szerencsés sikerrel meg is kezdte [3a] 'törni a' járatlan ösvény' rőgeit. Nemde tulvilági zene' bájos hangjaiként lepte meg füleinket 's mennyből alászállt ajándék gyanánt tiszteltetett a' fűvészet' gyönyörű magyar nyelve, mely Diószegink 's Faze-kasunk' nevét hordozza homlokán? Mi része lehet ez örök hálánkat érdemlő munkában Földinek, itéljék meg az ő általa még 1793 ban kiadott munkácskájában föllálitott szabályokból : „A' bolygó vagy bitang neveket, ugymond, egyegy bizonyos Nemhez kell kötni, hogy azok ne széledessenek, például : *Hunyor Zászpa*, két jó nevek, de öszvezevartatnak e' kettővel : Helle-borus, Veratrum 's többekkel. Légyen tehát szentségtörés öszvezevartatni e' neveket, 's legyen állandóul Helleborus Hunyor, Veratrum Zászpa. Így *Lednek, Bükkön*, két jó nevek, de közök ezekkel : *Ervum, Orobus*, és még többekkel is. Légyen tehát *Ervum Lednek, Orobus Bükkön*. Így kell megállítani a' több bitang neveket is.” Továbbá így szól : „Az ugyanazt jelentő neveket az egymáshoz közelítő Nemek közt fel kell osztani. Ezt cselekedte Linne, miért ne lehetne nekünk is ezt tenni, 's fölosztani ezeket : Hásfa Ptelea, — Szilfa Ulmus? Babér, Laurus, — Borostyán, Hedera, — Boroszlán, Daphne? — Konkoly, Agrostemma, — Vadóczi Lolium a' nép nevezete szerint is. Így *Viola, Ibolya*, két ugyanazt jelentő neveink legyenek állandóul és zavarás nélkül : *Viola*, — *Ibolya, Cheiranthus 'sat.*” Ó bátorkodott először helyesen alkotott új neveket is ajánlani : Potamogatont Uszánynak, Turritist Toronszálnak, Corispermumot Palaszkamagnak, Phloxot Langvirágnak keresztelvé, 's ki nem tudja, mikép mind ezen előszámlált nevek most is megállják Földi által kijelölt helyeket 's lőn szentségtörés őket onnan elmozdítani mind e mai napiglan. A' meglevőknek öszveszedhetése, 's a' szükségeseeknek biztosb alkotatása végett fáradhatatlanul fölbuvárolta Földink az ősz régiség kincseit Melius Juhász Pétertől, a két Bejthétől és Péchy Lukács' Keresztyén Szűzek' tisztességes kuszorujától fogva a' korabeli írókig, leszállott a Néphez, hogy annak ajkáról gyűjtse az ősmagyar népnevezeteket, mellyekben nemzetiségünk' megannyi szent ereklyéit korán tisztelni megtanulta. „Szinte tíz esztendőök alatt szedegettem és válogattam, ugymond, mind ezen neveket vagy régi és új fűvész 's más egyéb Magyar Könyveinkből, vagy a' Nép között való élésből, és az öszveszedeteket Linné' részszerint Nemi, részszerint Fajneveivel öszveköttöttem, meghatároztam. Mert a' dolognak természete kívánja, hogy míg valamire a' hazában jó név találatatik, addig azon dolognak nevezésére új nevet föl ne vegyünk, és a szép egyes Magyar neveket eltemettetni ne engedjük.” Ki azonban ily szeretettel óvta a' szép magyar neveket az eltemettetés sirjától, kora sirba temettetett maga, mielőtt már sajtó alá készen álló jeles fűvészetet kiadhatá, 's a' magyar fűvészet' megalapításának dicsőségét keble' rokonainak a' debreczeni [3 b] jeles pap és katona fűvészpárnak hagyta örökségül. De bevégezten áll, hála a' tudomány' nemtőjének, állattana, mellyben nem tudjuk, kutfejei bölcs megválasztását, a' szép rendet, szabatoságot, mesteri rövidséget, előitéletlenséget, vagy a' nemzeti nyelv kincseinek kifejelett gazdagságát, 's azon roppant természetrajzi ismereteket bámuljuk-e inkább, mellyek őt a' magyar résznél meglevő résznél önmaga által szerencsésen képzett műszavakat Linne és Blumenbach latin terminológiájával csodatökélyű öszhangba hozni képessé tették. Minő dúzs raktára ez a' résznél népajokról ellesett, résznél őseink' ó jegyzeteiből fog, kelendőségekben ki nem avulhatnak, millyenek Fűrész, Evicz, Kompos, Hangyales, Fenyőház, Hajóház, Fátyolka, Rejtény, Fakusz, Parány, Sérész, Szökcser, Csicsörke, Nyűvész, Locska, Görgöcse, Reptelen 's más számtalanok! — Milly merész, 's még is feddtelen, gyönyörű alkatu műszavak az illyek : szil, csáp, szíp, falám 's több ilyenek, mellyek ma is

gyöngyei az állatorzági terminológiának⁰ Mindezeknek nagy jelensége kitűnik különösen ha más e' korból munkák melléje állítatnak, Quantum lenta solent inter viburna cupressi, — 's bebizonyosodik a' fölötté birálólág megszólalt régibb és újabb tekintélyek' nyilatkozásai-ból, — melyek közül szabadjon egy régibbet 's újabbat röviden idéznem. Amabban, Schedius Zeitschriftjében, olvassuk : Nyelve olly szabatos, olly eltalált és legnagyobb részt a' legtisztább nyelvanalógia szerinti, hogy az általa használt kifejezések 's elnevezések valóban a' hazai nyelv' újabb időbeni gazdagulása legfontosb járulékinak tekintendők. Földi ur' munkája általán alaposság, szigoru rendszer, céljához képesti teljesség 's tiszta világos és határozott alak utáni törekvés által olly kedvezően tűnik ki, hogy hazánk' felsőbb tanintézeteinek mint *legtökélyebs* legjobb tankönyv teljes joggal ajánlható." Így ítélték Földről 1804-ben. A' másik Hanák Ker. Jánostól, mostan élő legszorgalmasb természettudományi íróink egyikétől következően szól felőle : „A' tudomány akkori állásához képest az állatorzágot elég bőven leírta, 'a rendszeres nemi és faji neveket nyelvünkben megalapította. Magyar irálya tiszta, világos, előadása szabatos, műszavai jók, elnevezései helyesek, 'a könyve az állatorzágra nézve minden avultsága mellett eddigi természetrajzaink felett jelenleg is leginkább használható." Így ítélt a' szakértő Földinkről 1847-ben. És ha illy becse van Földi halhatatlan művének jelen magas haladásu korunkban, melyet Földi' munkásságának korától ugyan csak fél század, de a' nemzeti újászületés roppant elválasztó falait képző félszázad különböztet el : mi nagy becse, hatása, jótékony befolyása lehete annak e' falakon túl, az ébredező nemzet' láthatárán? [4 a] A' Földi állattanát átlehelő hatalmas szellem' megjelentére mulékony éjalakok-ként foszladoztak szét 's tűntek el a' magyar természetrajz' láthatáráról is 'a' hazug és hamis szellemek, az említett aristotelico-pliniusi csodavilág' tündérserege; lehulltak a' pietisticus ólomnyűgök, ébredtség váltá a' gyermekes álmokat, melyekben folyvást az öreg Miskoczi Gáspár Franczius Farkas féle Jeles Vadkertje' mesés költeményei ringatták a' szunnyadozó elméket. Milly nagy szüksége vala e' fériasan nagyszerű föllépésére Földinek, a' komoly tudomány' emberének, legyen bizonyáságul csak ez egy is : hogy az előtte kevés évvel megjelent 's csakhamar két kiadást ért, különben sok oldalról dicséretes Természethistóriája az érdemdúzs Gáti Istvánnak, sem rendszer sem részletek' tekintetében a' gyermeki járszalagnál főlebb a' tudományt nem emel. Borzadóz a' természet avatottja, midőn nála *Nemprédál vadbarmok'* nevezete alatt ugyanazon osztályba sorozva olvassa az Elefántot, mókust, gözüt, egeret, gyékot és salamandrárt — 's *gabonák* közös neve alá szorítva a' buzát, tengerit, kendert, borsót, lencsét, mákot, konkolyt, csudafát és repesnt. Borzadóz midőn egész komolysággal tanítja, mikép a' kakashal' megszárított testét ha a' levegőbe felfüggesztik, farkának arra való hajlásával megmutatja, mely felől kelljen várni a' szelet ; midőn olly nagy rákokkal ijesztgeti a' gyenge elméket „melyek mikor a' Tenger színére felbocsátkoznak, a' Hajók is fennakadnak rajtok, és a' bajuszkok elér egy mértföldig!" Ez Augiászi ól' megtisztítására Herakleszi karok voltak szükségesek, 's ki volna más a' diadalmas mint Földi, kinek már az előtt „De pulvere antrophidae" vagy a' Kigyószerről czimzett nagyjelességű értekezésében sikerült külföldön becsületet vivni a' magyar névnek, itthon pedig fejét venni egy gyáva balvéleménynek, mely egyedül a' kigyófajok' különbségbeni tudatlanságból véve táplálatot, már-már a' vidék' hydrájává növekedett. Szent természet! jutalmazd hű fiadat, áldozópapodat lágy nyugalommal a' föld mélyében, 's a' fölébe mindjárt kegyeletes kezek által ültetendő ákászsorot áld meg dúzs virulattal, hadd fedjék Földi' hamvait. —

[4. b] Más tisztelt kéz vette előttem nagy becsű figyelmeteket Földink' életfolyásának előadásával igénybe :¹³ nekem itt csupán gyermeki és fiatalkori éveiből lehet némelyeket röviden kiemelni, részint mert kevésbé ismeretesek, részint és főleg mivel Földinek mint természettudósok fejlődését közelebb érdeklik.

[5 a] Valahányszor égi nemtő száll alá, magasb ihlet csókját uj világpolgár homlokára nyomni : lesben áll az ellenséges Ate is, mérges párázatu ajkaival földi szenvedésekre avatni az újszülöttet, 's a' „légy diszre nemedének" áldó szózatához irigy boszuval rímezni sötét jóslatát : „és ostroma keblednek." Így találkozott e' két ellensarki lény' üdvözlése 1755-ik évi december hó 21 dikének éjelen azon férfiu pólai fölött is, kinek emlékének ez egyszerű lapok szentelvek. [Született a' mondott napon, Bihar megye' rónaságain fekvő Nagy Szalonta városában Földi Szabó Mihál és Bereczki Boros Sára] nemes sorsu szüleitől. Korán üldözőbe vevé őt kérérlhetetlen sorsa, tizenötöd napra azt vevén el tőle, ki később őrangyala leendett ; mert Jánosunk' születése a' ritka testi és lelki kellemekkel ékes fiatal anyának halálát vonta maga után, ki is januar 5 dikén 1756 alig 16 éves korában, szülés következtében hunyt el, a nélkül hogy a' szegény kised csak egyszer is élvezheté az anyai emlékek tejét. Előbb könnyörülő majd bérben fogadott némberek szoptatgáták, 's atyja újabb házasságra lépte [5 b] nyájás anyát nem, csak hideg mostohát ajándékozott az árva csecsemőnek. Majd 1759-ben kétszerezve lőn az árvaság csapása, elhalván a' csak 3 éves és 8 hónapos fiu mellől az őt különösen szeretett

¹³ Péli Nagy Gábor fentebb említett megnyitó beszédére céloz.

édes apa is, azon keserű gonddal szállván sirjába, hogy kedvelt figyermekének jövődjét ohajtásához képest nem biztosíthatá.¹⁴ Azonban Jánosunk világi szerencséjének megrontására gazság szövetkezett a' balsorssal, mert amint egy azonkorbeli okirat szól: nem rokoni szeretetből, de a' szegény árva öröksége utáni ásitozásból gyámul toladokott mellé egy alacsony haszonleső, ki őt különben is szerény ősi örökségéből csak nem egészen kifosztatta. — E nyomasztó körülményekhez járult a' gyermek' beteges állapota, ki 4 dik éves korában mintha a' reá mért csapások sulya alatt roskadoznék, alig hagyott reményt életbe maradásá felől. De bár Ármány mind sötétebben szövő köd hálóját a' szegény gyermek körül: védcenzéről a' jó nemtő sem feledkezett meg egészen. Atyjának második házasságától egy leánygyermek maradt, féltetvére Jánosunknak, de ki hozzá egész testvéri szeretet' gyöngédségével ragaszkodott. E' szelid lény' társasága jótékony befolyást gyakorlott a' sorstaposta árva kedélyére: úgy tetszett mintha elhunyt anyja, kinek nevét a' hű leánya viselte (Földi Sára) örködnék e' gyermek alakjában körülötte. [6 a] Órákig 's fél napokig a' gyermeki jobb világ' álmai közt játszadoztak együtt az atyai telek' keskeny körében, vagy bolyongtak a város körüli vizek mellett, a' rétek' zöld virányain, méhdongást hallgatva, virágot szedve 's koszorukat fonogatva. Itt kezdődik a természet kellemének első benyomása a gyermek' érzékeny szívére; kised tapasztalása már érezette vele hogy a természet jobb mint az emberek, 's örömmel kereste menedékét e' nyájas anyának kebelén. Majd egészségi körülményei jobbra fordulván, a' tanoda' ajtószármái nyíltak meg szomju lelke előtt, 's im az égi csók, mely homlokát születésekor illetté vala, mint Pünköszt' langnyelvei, vagy Polydeükesz homlokán a' hajósok remény-csillaga, elkezdett egyszerre világolni, 's nemesb magasb hivatást sejtetni az avatottakkal. De otthoni mostoha környezete nem birt fogékonysággal a' mutatkozó nagyság' méltánylására, 's szigorú házi körülmények ürügye alatt elvonta őt egy időre az iskola' emlőiről, mesterségre állani kényszerítvén a' tudományok egyszer megízelt tejét többé el nem feledhető növendékét. Azonban a' történet' szeszélye e, vagy a' sors megfoghatatlan intézkedése, mely gyakran csodás egybefüggésű szálaikon szövi az emberek' jövődjét, 's homályos jelképekben, mint a' kumai szent barlang nyárlevelei, sejteti olykor titokteljes jóslatait, úgy akarta, hogy e' magában mostoha körülmény dicsőségére szolgáljon utóbb annak, kinek megalázására látszott irányzani. Ugyanis vargainasságra kényszerítettén, egygyel több vonást nyújt eszetünknek arra, hogy őt Linnével a' hasonló sorsban részesülttel, külső életviszontagságaiban is öszvehasonlítsuk. És miként a' gyermek Linnét egy magasb hivatását sejtő emberbarát Rothmann orvostudor ragadta ki méltatlan helyzetéből, úgy a gyermek Földi is megtalálta Rotmannját, szabadító angyalát, Szalonta' egyik érdemes lelkészében később azon egyházvidék esperestjében, a fiatalos buzgalmu Ercei Sámuelben, kinek eszközléséből visszaadatott ő, hazája nagy hasznára 's dicsőségére azon pályának, melyben később halhatatlanság' örökzöld koszoruját tűzheté halántékira. A' szegénységeli küzdés' keserű kelyhe ugyan a' derék pártfogó lelkész részvételével sem mulék el Földinktől, 's mint iskolai szolgagyermeket látjuk őt a' Szalontai tanintézetben fölnevelkedni, 's utolsó esztendejében ugyanott sorsán első tanítoskodással segíteni. Az itt gyűjtött' vékony jövedelméhez lelkiösmeretlen [6 b] kezelés miatt 39 forintra és 89 pénzre olvadt egész atyai örökségét csatolván sietett a' debreczeni főiskolába, melynek 6 évi pályáját egy folyamatosan végig küzdeni szigorú körülményei miatt ismét nem lévén képes, kénytelen volt némi jövedelem szerzésért Bárándi tanítóságra távozni, hol az iskolából még ki nem került 22 éves ifjat meglepő csodálkozással látjuk hivatalos kötelességeinek végzésén kívül a' szent természet oltára körül forgolódni. A' főnebb említett gyermek-kori kalandok némi magyarázatul szolgálnak ugyan a' természet iránti vonzódásához, de nem adnak kulcsot annak megfejtéséhez, kinek buzdítása vagy utasítása vagy talán szerencsés történetesség vezette be őtet már tanulóí éveiben magának a' tudományak szent pitvariba, — mely hiányt egy lélekteni mint életirási tekintetben sajnos vesztességünk gyanánt tekintendő. Hogy már Bárándi rectorátusában nem csak maga mívelte a' természet szép tudományát, hanem azt a' neki egész életében saját nemes közlékenységgel, falusi növendékeibe is becspegettetni törekedett, tanusítja egy most is élő, Isten' kegyelméből 87 évet ért hajdani tanítványának, Bárándi értelmes öreg lakosnak (Varga Jánosnak) előadása, kinek öreg napjaiban is zöldellő hű emlékezete hű emlékezete Földink' egyes szavait is megőrizte, (előadását kedves egyszerűségéért ide iktatni helyén látjuk:)

¹⁴ A kéziratban itt egy kb. 10 sornyi erősen kihúzgált részlet következik, amelyből az alábbiak kibetűzhetők: „Mikép állottak a' gyermek' vagyoni körülményei, mennyi volt az elhagyott gyermek' szerény öröksége bemutatja [?] e következő oklevél, mely egyszerűs mind szülei vagyoni állapotára is világot vet: Mi alább írtak vigore praesentium . . . Paulum K. . . mpr. Ez oklevelet gazdag semmirekellők' gúnygyönyörére írtam ki, kik magokhoz méltó delfiaskáknak [?] havonta több zsebpénzt . . . öszveg, mely hazánk jeles fiának egész örökségét tette . . . Bár a szegénység' mely mellett még is halhatatlan nevet tud kivívni az erény . . . pedig semmirekellők' fi gyermekel, kik felől írva vagynak a' Rhadamanti ígék: Meghalva fogsz feküdni majd, 's emlékezeted nem fog maradni.”

Sokat tanított — így adja elő — a' boszorkányok, kísértetek és babonaságok ellen. Ne higyétek hogy az öreg Forgóné és Erdősné boszorkányok volnának. Mert lám ugyanazok, kik ezt hintegetik, a' boszorkányok csalhatatlan jeleül azt tartják, hogy ha a 14 ik lépésébe bicskát szurnak, sehova sem tud menni, 's mind addig egy helyben áll, míg a bicskát ki nem huzzák. Próbáljátok meg ti ezt tenni Forgónéval és Erdősnével, meglátjátok, hogy bicskátokra meg nem fognak állani, az sem igaz hát hogy boszorkányok. Meg is próbáltuk Kis Bálint nevű gyermekpajtásommal, meglestük Erdősnét, amikor a templomajtón kiindult ; egy, kettő 'stb. a' 14-ik lépése helyére földre szurta Kiss Bálint a' bicskát, én pedig Erdősné után néztem, de ő meg sem állott, hátra sem nézett, hanem csak ment tovább ; így jártunk Forgónéval is ; — mi osztán elhittük a' Rector uram' szavára hogy nem boszorkányok, pedig az akkori világ úgy tartotta őket.) — A' csillagokról is sokszor tanított nekünk Földi János ur ; estve fennmarasztotta nagyobb tanítványait, 's úgy mu [7 a] togatta magyarázta a' szép égi testeket. A' mezőre sokszor kivitt játszani, ott mutogatta a' füveket miképen ismerjük meg ; a szőlős kert mellett a' fákat magyarázta, miként szívnak gyökereikkel nedvességet a' földből melly a' fának belső részeiben megyen föl, és széllel az ágakra ; a' levegőből pedig leveleik által veszik a' kövérséget, melly a' fának héja alatt jó le 's oszlik el az egész élőfában. — Illyen jól emlékezik egy tanítványa Földi' oktatására, 's ezekből bizonyos, mikép a' jeles természettudós már ifju korában a' természet' barátja, vizsgálója 's okos tanítója vala. Nem az orvosi tudomány tanulása közben mintegy mesterségesen jött tehát ő a' természeti dolgok ismeretére 's kedvelésére, kora hajlamai vonzották őt annak édes anyai kebelére. Halasi tanítóságára, és így orvosi pályája megkezdése előtti szakra esik azon időpont is, mellyben saját vallomása szerint az állat és növényrajzra vonatkozó régi szavakat és népneveket figyelembe venni és öszveszedni kezdette. Csak így és nem másképp megmagyarázható azon rendkívüli érettség, mellyet elmeterményeiben, különösen az állatországban, melly munkáinak koronája, csodálunk ; csak az ifjabb évek hasznos előkészületekbeni eltöltése után lön az lehető, hogy orvos-tudorrá avatztatásától haláláig lefolyt 12 rövid év alatt soha véle mint ujonczczal nem találkozzunk, hanem benne mindenütt a' mestert kell tisztelve elismernünk ; — csak így lön az lehető, hogy míg nálánál szerencsésb helyzetű 's magok idejében több zajt üttő számtalan kortársai érdemlett feledés homályába dőltek : Földi hantjait félszázad múltán méltónak tartja fölkeresni a hálás maradék, megtanítja az unokákat is kegyeletesen zárandoklani a' fához, melly alatt a' fáradságtalanul gyűjtött növények és állatok' ezreinek vizsgálásában 's meghatározásában legszebb óráit töltötte, 's mellynek mint töviseiben kinos élte jelképének sirhalma fölébe borulását hatyuai dalában olly édes epedve ohajtotta.

Még egy szót Földről mint Grammaticusról. Mikép a népek' ifjúságában ugyanazon egyének képviselik a művészet' és tudomány' minden ágait, colossalis nagyságuk érzetében, a' műveltség minden kellékeit önmagok személyébe öszpontosítani tudták, 's költők, zenészek, orvosok, bölcsék, tanítók, nevelők, törvényhozók, voltak egyszersmind, mint ezt Apolló, Thout, Hermes Trismegistos, Amphion, Chiron, Manko Kapakról 's az ősemberiség egyéb jötevőiről szóló töredék hagyományok bizonyítják : így volt ez nemzetünk ébredési korában, a' lelkes honfiak' szűkiben, midőn a' beteg nemzet' emelésének, a' műveltség minden kútfejei' fölnyitogatásának gondjai egészen csak néhány buzgó hazafi válára sulyosodtak. Így kelle [7 b] az erejében egyébiránt bizakodható Földiből is egyenlő többféle munkásnak kitelnie. Ő orvos és író, költő és természettudós, aestheticus-és grammaticus volt egy személyben. Azon nagyszerű hazafi mozgalmak, mellyek a' nagy emlékezetű Nunkovics György püspök, Görög és Kerekes által idéztettek elé a' hazai nyelv' tudományos fejtegetésében, nem hagyták a' nemzeteért lángoló Földit is, a' szakjára ugyan nem nyelvészt, de hogy azzá vállalkozzék (sic!), elegendő tanultsággal bírót, hideg szemlélőnek lenni ; ő tollat ragadott, 's irta 1791-ben őt közöl legjelesbnek ítélő pályamunkáját, Grammatica est philosophia verborum subtilis et acuta, — mellyet azután debreczen (!) akkori három disze Benedek Mihály, Szikszai György és Domokos Lajos, ugyanazon szellemben átdolgozván, az ismeretes, első magyar tudományos nyelvtannak tekintendő, Debreczeni Nagy Magyar Grammatica neve alatt bocsátottak közre, — mellynek tehát magvát, lelkét Földink' munkája teszi. Minő hatással volt ezen nyelvész munkája zsenge irodalmunkra, minő tusákat idézett föl, mint edzette Révay' rugalmas izmait, mint hívta küzdőterre a' kényes ízű Kazinczyt, és mint tüzetett, maga is a' neologismus titkos jellegét viselő, még is az orthologusok egy nevezetes töredékének lobogójává, melly alá az alföldi nyelvészeti iskola, a magyar nyelv' conservatív pártja, telepedett, 's erős sánczaiból magát szintén a' legújabb időkig védelmezve fenntartotta, eléggé ismeretes dolgok. A' lefolyt öt évtized' egész irodalmi történetét kellene megírunk, ha e' tárgyban részletekbe bocsátkozni akarnánk ; a debreczeni nagy grammatica sorsa nyelvünk' fejlődési menetével szakszerűen egybefüggésben áll, és a' debreczeni nagy grammaticából Földink' nyelvészeti tanai néznek előnkbe. Ez egyet elég legyen megjegyezni, hogy Földi tanai nem voltak mindig helyesek, de mindig sarktanok közül forgódók, mindig életkérdésekbe vágók [8 a], 's így ha nem közvetlenül, de közvetve, üdvös zsurlódások, kölcsönös értekeződések földözése által a'

nyelv' fölvirágzását hasznosan előmozdítók. Ha azért látjuk, mikép harczol ő egészen vétkes orthographia mellett, mint vezeti félre álokoskodással a Mindenest Gyűjtemény' derék kiadóját is folyóirata czimének ly-al írására, mint állít föl saját szabadelmű eljárásával, merész szóalkotásával homlok egyenest ellenkező, szigoruan merevény nyelvszabályokat: enyhítse neheztelésünket annak meggondolása, hogy ő egyike volt az ösvénytörőknek, kik még sikamlásaikban is kíméletünket érdemlik, — továbbá hogy olly korban élt ő, melyben hálát érdemlő erény vala csak foglalkozni is nyelvünkkel 's nyelvészetünkkel; — gondoljuk meg, hogy az ő nyelvtani munkálkodásai mind Révai igyekezeteit, mind Kazinczy' uj életre föltámadását, megelőzik; — gondoljuk meg hogy az ügyre nyomoru középszerűségénél hasznosak a nagyszerű botlások, nem csak positive, de tagadólag is üdvösen lehet hatni, 's ez történt Földivel, ki sokkal tekintélyesb névvel bírt a' hazai tudósoknál, mintsem állításai vitatás nélkül maradhatának, sőt egyegy botlása két szerencsés fölfedezés megszületésének nyújtott kedvező alkalmat; — végre ne legyünk a' férfi iránt, ki miként fáklya, legszentebb ügyeinknek világítva foggyott és hamvadott el, méltánytalanabbak saját kortársainál kik még ellentmondásaikban is tisztelettel viseltettek Földi' félreismerhetetlen érdemei irányában; minek elég bizonyossága az, hogy Kazinczy, egészen ellensarki nézetei daczára is, ötöt folyvást társul nyerni törekszik irodalmi vállalataiban, 's ha ollykor barátja' nézeteit feddenie kell, azt szembeütő ovakodással teszi; — valamint bizonyossága az is, hogy a mult század végén országosan fölláltítani szándékozott magyar tudós társaság alaptervében, mely az országgyűlés elébe terjesztés végett Bécsben és Győrött 1790 és 1791-ik évben jött ki, Földink azon 40 tudós magyar sorában, kik e' társaság tagjaivá fölvétetni ajánltatnak, diszes helyet foglal el, — holott [8 b] is irodalmi érdemei a következő szavakban emeltetnek ki: Földi János, Szathmár-Németi rendes orvos, a' hazai nyelv' tökélyesítésére 's mivélésére szentelt törekvéseiről régóta dicséretesen ismeretes.

Igenis ismeretes voltál, kicsőült férfit, „természet édes gyermeke 's a világ templomának béavatott fia”, ismeretes voltál már akkor is hazád kevés jobbjai előtt, bár lelked fényugári nem bírák a' nagy tömeg' kőbálványát, mint Memnon szobrát a' kelő nap csilláma, kölcsönös viszcngzetre serkenteni. De im eljött a' méltányos utókör, buzgó hazafiak serege veszi körül egyszerű ravatalodat, megnépesíti magányos sírhelyedet, a' haza távol vidékeiből, a' fiatal erőben pezsgő nemzetiség' központjából, országos nevű férfiak is imádozt nemzeted nevében küldik közénk téged megtisztelő szavazatukat, 's magasztos keblű honleányok lágy kezei enyhén teljesitendik költői vágothajtásodat. Oh hadd rezegjen végig ez ákász csemeték sudarán, 's gyökérszálaikon át, megrázó villany szikraként hasson le szived' poráig az ültetésökkel foglalkozó széplelkű hölgyek kebelét áthevítő érzelem, 's tündér álomban éreztesse veled, ki megkönnyezetlen, az egész haza közös telében, feldúlt életboldogsággal szálltál e hantok alá, éreztesse veled, *ki életedben tavaszt sem értél*, hogy itt fen tavasz virul sirod felett a' kül természetben tavasz virul, a részvétlenség fagyát jótékonyan kiengesztelő tavasz, hálás honfiad keblében; — éreztesse, hogy míg ott alant porladó maradványid mind szorosb szorosan ölelkeznek az enyészettel 's visszatérnek az őselemekbe, addig itt fen hű emlékezet őrnemtője halhatatlanságra viraszt hamvvedred fölött 'S századjai az elmúlásnak Által adják neved egymásnak, És megőrzik hűséggel, — És mikor sirodra mutatnak, Örömmel könnyeit hullatnak — Koronázván dicsőséggel!

Egy kilenc levélből álló füzet 1 a—8 b lapján

Az ismeretlen életrajzi adalékokon kívül (a gyermekkor, Földi leánytestvére, örökségének számszerű összege, bárándi, halasi volt tanítványainak beszámolója, hadházi életének apróságai) legyen szabad még a kutatás figyelmét felhívni a Lugossy-emlékbeszédben kétszer is előforduló költői képre: a jó és gonosz nemtő vitája a csecsemő bölcsője fölött. Könnyen lehetséges, hogy ez Arany *Bolond Istókja* híres megszemélyesítésének eszmecsírája. A *szalontai* származású Földi 1847-es irodalmi megtiszteltetése iránt a *szalontai* költőnótárius minden bizonnyal érdeklődött, s talán nem vakmerő feltevés, hogy Lugossy-emlékbeszédéről valahogy tudomást szerzett.¹⁶

¹⁶ Toldy Ferencnek a hadházi ünnepségen felolvasott emlékbészéde megjelent a Magyar Szépirodalmi Szemle id. kötetének 229–233. oldalán.

MAGYAR ÍRÓK ISMERETLEN KÉZIRATAI TARTUBAN

Az észtországi Tartui Állami Egyetem Központi Könyvtárát (Tartu Riiklik Ülikoo Pearaamatukogu) aligha búvárolták még át magyar irodalmi szempontból. Pedig a lenyűgöző méretű, elsősorban régi észt vonatkozású, gazdag anyagot sok más külföldi nyomtatvány és kézirat tesz teljesebbé. A könyvvállomány ez idő szerint — a kb. 130 ezer nagybőrára XVII—XVIII. századi kéziratossal és a különféle európai egyetemek előadásainak vázlataival együtt — összesen mintegy 2 millió kötetre becsülhető.

A most felfedezett magyar anyag 1855-ben, a könyvtár 50 éves fennállásának jubileuma alkalmából érkezett az akkori szentpétervári cári gyűjteményből, bizonyos Schardius nevű könyvtárnok közvetítésével.

Miképpen épült ki a pétervári tudományos körök magyar kapcsolata, teljes bizonyossággal nem tudjuk. Aligha járunk azonban téves nyomon, ha legfőképp Bél Mátyásra gyanakszunk. Bél ugyanis szoros kapcsolatban állott Bayer Szigfrid Teofil köznomsbergi tudóssal, aki 1726-tól 1738-ban bekövetkezett haláláig Pétervárott működött az ottani Tudományos Akadémia meghívott tagjaként. Minthogy a kettejük közötti állandó levélváltás ez időszakban sem szakadt meg,¹ a péterváriak közvetlen kontaktusban állhattak a magyar tudósokkal. Úgy látszik, hogy ez a kapcsolat még intenzívebbé vált a XIX. században, s e révén tudtak a péterváriak eredeti magyar kéziratokhoz hozzájutni.

Az itt közölt anyagot Gulya János aspiráns fedezte fel, akinek munkáját lekötőlező szívességgel támogatta a könyvtár vezetőjén kívül a munkatársak közül különösen Marta Liblik, Eduard Vigel és Renate Jannus. A szövegeket mindenütt betűhíven adjuk. A zárójel feloldások tőlünk származnak.

1

Clarissimo VIRO Theophilo Siegfrido Bayero S.P.D. Mathias Belius.

Nisi mihi de Tua constaret humanitate uterer apud Te excusatione; quod molestus TIBI audeam existere. nunc ea me penitus abstinere, certa spe fretus, fore ut destinationem meam pro virili adiuves. Non TE latet conatum meorum ratio, eo vergentium ut rerum patriae tenebra, quibus sunt obsitae, si discutere haud liceat saltem mitigare possim. Quo equidem fine ut potirer nullis huc usque seu laboribus peperci, seu sumtibus. Hoc dum ago nuntiatur mihi, apud Dantiscanos latere adhuc in M(anu)SC(ri)ptis Opitii Daciam antiquam. Et habeo omnino Georgii Preütten I(uris) C(onsul) t(us) Gehancasis litteras, quas ille A(nn)o 1642 10. Januarii ad Andream Sanftleben aduocatum Wratislaviensem scripsit, quibusque testatus est MI (nu)SC(ri)ptum illud, iusto pretio, in suam venisse potestatem: daturum se operam, ut id ad posterum transmissum lucem aliquando publicam quaeat adspicere. Proinde peto abste quam possum vehementissime ut me, pro TUA in meliores litteras voluntate, in eodem isto MI (nu)SC(ri)ptis inquirendo adquirendoque adiuves.(?) id quod ista via, commodissime fieri posse existimarim; si ex Gehancasis amicis didiceris: quis iste Georgius Preütten? qui sui haeredes fuerint? qui eius potiti sint bibliotheca? et ubi nam Dacia illa antiqua haereat? Atque hoc proclivius facere poteris, quo maiore industria Borussi vestri, in rem litterariam illustrandam incumbunt. Erit hoc mihi argumento vero fuisse consentanea, quae mihi de TVA elegantia, Goldbachus, utriusque nostrum amicus saepiuscule narrauit. Iam Vale, et si id rogare ausim, breui responde. Pisonii MDCCXXV. XII. Cal. Dec.

A levél külső címzése: „Clarissimo VIRO Theophilo Siegfrido Bayero Regiomon apud

¹ Levelezésükből Bél publikált néhányat Adparatusában David Frölichius Prodromusának függeléké gyanánt Appendix Epistolica de originibus Hungarorum címmel, melynek első darabja Bayer 1726. január közepéről keltett levele. Ez pedig tulajdonképpen nem más, mint válasz a most közzé tett Bél-levele. Adparatus (Pisonii, 1735), 408 sqq.

Boruss". Eredetije három 12x18 cm nagyságú papíron. A kéziratot őrző boríték külső felirata : „(kézirat) 215. Bel (Matthias) 1684—1749. Ungar. — Theolog u. Historiker.”

2

Élj boldogul nemes szívű Baráttom, (!) engedd meg hogy paraszt gondaim miatt tsak futva irok Hozzád s hidd hogy nem sokára látni fogjuk egymást.

Mikla 5a Maj
1831.

tisztelő barátod
Bersenyi Dániel

Az idézett töredék egy 17, 5x8 cm-es papírszeleten maradt fenn. Hátlapján egykorú tintával, idegen kéztől a következő jegyzet : „Bersenyi levelének Döbrentei Gáborhoz, befejezése.” Mellékelve külön papírdarabon az alábbi utalás egy Berzsényiről szóló cikkre : „Magazin für die Literatur d.(es) Ausland(e)s. 1848. N. 17. S. 66.” Eddig úgy tudtuk, hogy a költő 1831-ben Döbrenteihez legkorábbi levelét augusztus 8-án írta. Jelzete : „(kézirat), 266. Bersenyi (Daniel.) 1776 Ungar. Dichter.”

3

Romlott szív és romlott elme,
Kit hazája' hő szerelme
Szép tettekre nem hevit.

Pest, Decemb. 1 sőjén
1837.

Bajza

A vers egy 19, 5x12 cm-es papírra van írva. A boríték külső felirata : „Bajza 1804. Ungar. Dichter.” Jelzete : „(kézirat), 156.”

4

Ember olly mélyen alattabb dühében vérengző állatnál ; ember annyira köz, testi szükségeiben barommal ; olly valami rém, midőn kigondoltan kinez! Ember, azon pillanatokban dicsőbbé váló, midőn becsület érzete dagadoz keblében ; mikor elnyomott igasságon felsohajt ; által midőn társainak ví erkölcsi szabadságaért, és mikor te barátság, te szerelem, égi sugalltaid könyben (!) jelensz meg a' szemekben.

Buda, December 2 dikán 1837.

Döbrentei Gábor
mp.

A fenti szöveg egy 29,5x12 cm-es papíron található. A boríték külső felirata : „Döbrentei Gabor (!) 1786 (!) — 1841 (!). Ungar. Dichter.” Jelzete : „(kézirat, 721.)“

KIHAGYOTT RÉSZLETEK KISFALUDY SÁNDOR „HAZAFIÚI SZÓZAT”-ÁBÓL

1809 elején írta Kisfaludy Sándor — nádori utasításra — a nemesi insurrectiót sürgető röpiratát. Művét nyomdába adás előtt felülvizsgálatra küldte el a nádori udvarba, s itt valaki — alighanem maga József nádor — piros ceruzával bizonyos részleteket kihagyásra ítélte. Kisfaludy kénytelen-kelletlen elfogadta e törléseket, s a mű így, alaposan megkurtítva jelent meg 1809 tavaszán. Angyal Dávid szövegkritikai kiadása az első kiadáson alapult, nem vetette össze a kézirattal, ennek következtében a műnek máig sincs teljes kiadása. Pedig a kihagyott részletek számos elvi összefüggésre engednek következtetni, becses adalékokat szolgáltatva a magyar nemesség ekkori ideológiai fejlődéséhez.

A továbbiakban — jelezve a két szöveg közti különbséget — közlöm az említett részeket, utána pedig felvázolom a belőlük adódó legfontosabb elvi következtetéseket. (Az elől álló szám az I. kiadás lapszámát, a hátul álló pedig a szövegkritikai kiadását jelöli.)

7. I. 2. bekezdés:

„Olly nagy veszedelem mindazáltal, mint a mellyel e mostani háborús, zajos időnek vészei fenyegetik” (MM. VIII. 10. I.)

Eredetileg így hangzott:

„Olly nagy veszedelem mindazáltal, mint a mellyel a Főhatalomra vágyódó és minden tettével oda törekedő szerencsés Napóleon, ez a Francziáknak győzelmes Atilája fenyegeti általtyában minden Nemzetét”

9. I. 10. sor: „...volnának? — Azért bölcs...” közt kimaradt a következő szöveg:

„Midőn a már annyi nemzetet felfaltt győzelmes ellenség a Hazának határán, sőt már benne vala, és a Magyar, kinek hajdan még csak neve is ijedelem, és győzelem volt, készülletlen, öszvetett kézzel, tünynán, resten állott, mint a megrémült juhsereg a farkas előtt. Sírt az igaz hazafi méltó haragjában és mérgében, átkozta az elfajúlt, elpuhultt félenkeket, kik készebbek valának az ellenségnek fejet hajtani, mintsem ennyi ideig fenntartott szabadságnak szívemelő édes érzésében vitézül meghalni. — Csudálta Európa, hogy az a Nemzet, melly az egész Kereszténységnek a Török ellen hajdan bástyája vala, most mintha nem is volna, csak annyira se mottszant, hogy a hírnek egyébbéránt igen is csacsogó szájában forgott volna.” — (MM. VIII. 11. I.)

10—11. I.: „A Nemzetek történetei bizonyíttyák, hogy csak az a Nemzet lehet erős, mellynek minden tagja, minden időben kész katona...”

után kimaradt a következő mondat:

„A becsületért, és zsoldért, többnyire vagy szükségből vagy erőltetésből szolgáló katonaság igen természetes okokból sokkal hidegebb vérrel tekinti a Hazának védelmét, mint sem az” (MM. VIII. 12. I.)

11. I. alján: „...fészkeének védelmében — Mi válhatik...” közt kimaradt a következő rész:

„A mi derék katonaságunknak megsértése nélkül legyen ez mondva, a ki mindég eleget tett köteleességének, eleget és fényesen győzött, ha pedig nem győzött, nem önnön alávalóságának, hanem vagy a mértéken fellyül lévő ellenséges erőnek, vagy más szerencsétlen okoknak, és bal eseteknek tulajdoníthatni. — Eleven példája a Nemzeti Enthuziazmus hathatóságának a Franczia nép, kinek a Revolutióban minden rendű tagja katonává válván, magát és övéit védelmezte, és a kin Európának minden öszveszóvetkezett Hatalma sem tudott erőt venni. Az egész Franczia Had nem volt egyéb, hanem egy nemzeti Insurrectió, ki kevés idő alatt elpuhultságából neki keményedvén, magát mindenegygyik világhódító Nagy Sándornak gondolta. —” (MM. VIII. 12. I.)

13. I. 8. sor: „Fejedelem az ő alattvalóitól”

Eredetileg:

„Fejedelem az ő szolgállelkű alattvalóitól.” (MM. VIII. 13.)

20. l. 13. sor :

„kétségen kívül szerencsétlen lesz a te országlásod.” (MM. VIII. 16.)

Eredetileg :

„... kétségen kívül a Bajnokok ereje megcsorbította a királyi méltóságot, és idegeneknek fog általadadni a te országod.”

30. l. 2. sor.

„... Ki nem látta ebben nyilván a mostani időknek győzelmes Taktikáját? —” (MM. VIII. 21.)

Eredetileg :

„... Ki nem látta ebben nyilván a győzelmeivel egész Európát megrázó Napóleonnak Taktikáját, hadakozása módját, Vezérjeivel és Katonával való bánását? —”

30. l. 11. sor :

„Hunyady János, ez a tizenötödik Száznak oly Bajnoka, a millyenek valának Condé, Turenne, Eugénus, Marlborough, Montecuculi az ő idejekben.” (MM. VIII. 21.)

Eredetileg :

„Hunyady János, ez a tizenötödik Száznak oly Bajnoka, kihez képest az utóbbi Századoknak Jelesei, Condé, Turenne, Eugénus, Marlborough, Montecuculi és mások, a nélkül, hogy dicsőségeket megcsorbítottam, csak Tanítványok voltak.”

31. l. 12. sor :

„Amuráttal, de némely gonoszlelkű emberek által elcsábítván” (MM. VIII. 22.)

Eredetileg :

„Amuráttal, de Julián, Római székek követtye által elcsábítván,”

34. l. 4. sor :

„Mahomet, Amurátnak még dühösb és kevélyebb Fija ül vala fel a Félholdnak kormányára...” stb. (MM. VIII. 23.)

után eredetileg itt következik egy rész :

„... és magát még tettei előtt a Világ Félelmének nevezni nem általlá. Rettegett egész Európa, csak Hunyady és a magát érző és esmérő magyar Nemesség nem rettegett, bizván az Istenben, és már annyi veszedelmen keresztülvágott erejében : mert az igaz Vitézség nem csügkenik meg a Szerencsétlenségben, hanem kettőzött erővel emeli fel magát. — Az attyának szerencsétlenségétől nem riogott, felfűvaskodott, kevély Mahomet letapodással és eltörléssel fenyegeti a kereszténységet. Hunyady Országgyűlést hirdet, és az Ország Insurrectiót rendel. De alig jöhetett ennek legkisebb része Zászlója alá...”

37. l. 7. sor.

„... Mahomet maga nagy sebbe esvén, mérget kíván hiveitől.” (MM. VIII. 25.)

után eredetileg itt még egy mondat következik :

„Attól tartván, hogy a Magyarokkal egy világban úgy is lehetetlen lesz megmaradhatnia.”

38. l. 2. bekezdés :

Hunyadi Mátyásról írva :

„... oly fényt és dicsőséget hozott a Nemzetre, a millyennel...” (MM. VIII. 26.)

után eredetileg így folytatódik :

„... se előtte se utána a Magyar még nem dicsekedhetett, mert azonkívül, hogy a Nemzet ő alatta Hatalmára, erejére, birodalmára és hadi szerencséjére nézve az első vala Európában, a Magyaroknak lelki tehetségeit is úgy iparkodott művelni és csinosítani, hogy ha az Elfelejtethetetlennek kora halála, és az Őtet követő gyáva királynak nyomorult uralkodása a dolgot félbe nem szakasztotta volna, a Magyar Nemzetet ma a Cultúrának és hatalomnak azon magas ponttyán szemlélné a Világ, mellyen hajdan a Görögök és Rómaiak tündöklöttek, ma pedig a Francziák fénylenek.”

45. l. alján :

„A mit a Magyar Nemesség a legújabb időkben tett, midőn Teréziának nem csak Magyarországot, és annak Koronáját megtartotta.” (MM. VIII. 29.)

Eredetileg :

„A mit a Magyar Nemesség a legújabb időkben tett, midőn Teréziának nem csak Magyarországot, hanem egész nagy Birodalmát is megtartotta,”

51. l. 11. sor :

„Ráűtöttek a Magyarok a sok ellenségre, és megverték ; és megtartották kedves királyoknak az Országot és Koronát.” (MM. VIII. 32.)

Eredetileg :

„Ráűtöttek a Magyarok a sok ellenségre, és megverték ; és megtartották kedves Királyoknak nem csak a magok hazáját, hanem az egész Császári nagy birodalmat. A megfutamodott ellenség még a Rajnán túl is félve tekintett vissza a Magyarokra. Ott, a hol most a győzelmes Franczia katona jár a Német Birodalomban, mái napon is félelem és dicséret közt emlegeti a vén ember a Magyaroknak vitézségét...”

55. I. 2. bekezdés :

„... a nemzeti erőnek és hatalomnak magas pontyára emel, és a tudományok, szépmesterségek által azon legszebb emberi nemességre, melyet egyedül a lelki és erkölcsi Cultura adhat; hát nagy volt valóban Mátyás Királyunk, és *Cortesius* méltán énekelhette Róla : ” (MM. VIII. 34.)

Eredetileg :

„... a nemzeti erőnek legmagasabb pontyára emel más nemzetek felett, és a tudományok szépmesterségek által a legfőbb emberi nemességre, — ki volt nagyobb Mátyás Királyunknál, kiről *Cortesius* méltán énekelhette : ”

57. I. 13. sor :

„... némelly Királyoknak helytelen adakozása ” (MM. VIII. 35.)

Eredetileg :

„... némelly gyenge Királyoknak helytelen adakozása, és többnyire az Egyháziakat gazdagító félreértett Kereszténysége.”

59. I. 10. sorban :

„*Habet nempe* (azt mondgya Palma) *id sibi proprium gens hungara*” (MM. VIII. 36.)

Eredetileg itt egy mondat zárójelben következik :

(„nem csak a Magyarnak, hanem minden nemzetnek természetes tulajdona ez világon”)

73. I. alján :

„... Ulászlónak uralkodása alatt.” (MM. VIII. 44.)

Eredetileg :

„... a gyáva Ulászlónak szegény uralkodása alatt”

75. I. 9. sor.

Dózsákat :

„vérengző csordá”-nak nevezi. (MM. VIII. 44.)

Eredetileg :

„ezen alávaló pór csorda”

90. I. 4. sor :

Az angolokról ír :

„... egyedül maga vala képes, az elhatalmazott Francia erőnek foganattal gátokat vetni.” (MM. VIII. 52.)

Eredetileg :

„... egyedül maga vala képes, az elhatalmazott Francia erőnek és közönséges főuralkodásra törekedő Hatalomnak foganattal gátokat vetni.”

95. I. alján :

„... fontos tárgyak volnának.” után (MM. VIII. 55.) eredetileg így hangzott :

„Helyes hazafiúi kívánság volna még az is, hogy a Magyar Theátromban, mely némelly jó Hazafiaknak közbenjárások, de kivált lelkes Nádorispányunknak hatalmas pártfogása által valahára csakugyan felállíthatott, eredeti magyar, s főképpen vitéz Dramák játszatnának.”

101. I. 3. sor :

„Rossz hazafi, korcs Magyar tehát, sőt ellensége a Hazának mind az, a ki az Ország határán, kívánná bevárni az ellenséget.” (MM. VIII. 57.)

Eredetileg :

„Rossz hazafi, korcs Magyar tehát, sőt ellensége a Hazának mind az, a ki az ország határán példának okáért a Lajtánál kívánná bevárni az ellenséget. Az olyan nem érdemel egyebet, hanem hogy korcs, nemtelen vére ott kiontassék, rossz, félénk, hitetlen, lelketlen szíve a Lajta iszapjába tiportassék, és becstelen személyét örök gyalázat, és átok érje! — Nem a Lajtánál, hanem ha lehetne, a Rajnánál kívánnya a jó hazafi, a régi Magyaroknak igaz vére találni, és megverni az ellenséget. Mihelyt tehát bizonyos lenne egyszer a háború, magunk kívánnunk az ellenségnek elejbe menni, oly messze a mennyire lehet. Végső veszedelemben vagyon Hazánk és Constitúciónk, mihelyt Királyunknak akármellyik szélső Tartományra az ellenség hatalmába esik.”

102. I. 11. sor :

Kimaradt a következő rész :

„Ama régi Gallusoknak maradáki, kik hajdan Rómát is megrázták, utóbb Nagy Károly alatt a mi Hazánkknak is Uraivá levének, a Francia Nemzet, előbb a köz rendből kilobbanván s önnön vére ontása közepett, szilaj vitézségre borzadván, utóbb egy merész szívű, nagy és büszke lelkű, Sándor és Atila nyomdokit követő szerencsés férfiu által új rendbe hozatott, és Fővezérleése alatt oly erőre és hatalomra kapott...” (MM. VIII. 58.)

102. I. alján :

„... ki és felforgatott” után kimaradt egy rész. (MM. VIII. 58.)

Eredetileg :

„Valóban minden vitézi lelkű Magyarnek csudálni kell Napóleont, minden büszke Magyarnek irigyleni kell a Francziáknak vitéz tetteiket ; — hah ! Sírunk kellene, hogy, midőn a Francziák a Világnak uraivá lesznek, mi, Magyarok, kiket hajdan a Világ szintén így csudált, tünynán, fejünket csóválljuk, és szinte alig hiszszük, a mit hajdan dicső Eleink míveltek, és a Francziák most mívelnek.”

106. l. 2. sor.

„...kenyeret esznek”

(egyes előzőtt uralkodók) (MM. VIII. 60.)

Eredetileg :

„...kegyelem-kenyeret esznek”

106. l. 4. sor.

Egy mondat kimaradt :

„kik csak nem régen esmeretlenek lévén, egyszerre nagyra nővének a kiontott ember-
vérben.” (MM. VIII. 60.)

107. l. 8. sor.

„...arany szabadságát ;” után egy mondat kimaradt. (MM. VIII. 60.)

Eredetileg :

„...arany szabadságát, készületlen lévén védelmére”

108. l. 1. bekezdés vége :

„édes, szent lehet” — így folytatódik : (MM. VIII. 61.)

„édes, szent lehet, — mint sem szívén fekehtnék a parasztnak, kinek mind egy, akár így, akár amúgy kormányoztasson, csak életét vonhassa, és szükségét győzhesse. Alacsonyág, és gyalázat is volna, szerencsénket, boldogságunkat Jobbágyainknak köszönnünk. Ha pedig, (a mit a jó Isten, Atyáinknak kegyelmes Istene ne engedgyen megtörténni.) szerencsétlenek lennénk, legalább ne vonnyuk Onokáinknak átkát fejünkre, hogy Hazánk, és magunk sorsát nemtelenekre, hitetlenekre bízván, nem tettünk, a mit tehettünk magunk, és maradékink boldogságáért.”

117. l. 19. sor :

„...mindent meggyőz” — után egy mondat kimaradt. (MM. VIII. 65.)

Eredetileg :

„Napoleon nagy és szerencsés hadvezér,” — katonái erős, bátor bajnokok ;”

118. l. 21. sor :

„...szabadságunkat fellyülélni kívánnya ; — után egy mondat következik : (MM. VIII. 66.)

„— az, ha dicső, vitéz Eleink szent csonttyai közé temettetik, ezek megrázkódnak, elfordúlnak szégyennyekben ;” —

(A „Hazafiúi Szózat” kézirata az Országos Széchényi Könyvtárban van, jelzete 77. Quart. Hung.)

A kihagyásra ítélt részletekben megfigyelhető az elismerő, tiszteletteljes, sőt rokon-szenvező hang Napoleon iránt. Kisfaludy még egy ilyen pamfletben sem tudta elpalástolni bámulatát a francia nemzet császára iránt. Csalódnánk, ha azt hinnők, hogy ez csak a költő szubjektív érzése volt. A források arról adnak számot, hogy a magyar nemesi értelmiség legjobbjai mind csodálattal adóztak a magára talált francia nemzetnek, s vezérének, Napó-leonnak. Így Virág Benedek, Berzsenyi a francia támadás idején tüntetően hallgattak, Kazinczy sem lelkesedett, Horvát István pedig éppen nem. 1809-ben vagyunk, az osztrák uralkodóház és a magyar birtokos nemesség megbonthatatlanul hitt szövédéke ekkor kezd alig észrevehetően foszladozni, hogy az újabb háborúvesztés, a devalváció után az 1811—12-es országgyűlésen nyílt szakításba menjen át. Ez adja meg társadalmi hátterét az ekkor induló nagyjövőjű irodalmi áramlatnak, a magyar romantikának, melynek elvi alapvetésére a kihagyott részletek szintén becses adalékokat szolgáltatnak. Napóleonnak, egy felszabadult (magát szabaddá tett!) nemzet vezérének, a kibontakozó, Európa fölé emelkedő francia „gloire” megtestesítőjének felfmagasztalása Kisfaludynál már *alapvetően romantikus kategória*. (Ez a jelenség általános egész Európában : az európai ideológia s vele együtt a hazai köztudat ekkor szívja fel, ekkor adaptálja szerves részévé a hazáját süllyedésből felemelő nagyszerű nemzeti vezér alakját. Ilyen romantikus kategória a Hunyadi Jánosé is : a „magyar patrióta-szent”-kultusza az 1787—1792-es időszak fellendülése után ekkor erősödik meg ismét s válik a magyar romantika, illetve elvileg a nemesi patriotizmus ideológiai alkotórészévé. S mivel Kisfaludy Sándor első nagyobb színműve—mely a magyar romantikus dráma egyik első jelentkezése!—éppen Hunya-diról szól (1814), nem nehéz e drámai törekvések kezdetét az 1809 körüli években megtalál-nunk. Annál is inkább, ha figyelembe vesszük azt a Batsányinak írt levelet, melyben Kis-faludy először ad hírt drámai tervekről. E levél 1803 augusztus 6-án íródott, mindössze félesz-tendővel a „Hazafiúi Szózat” előtt, így ez az időbeli megfelelés alátámasztja nézetünket. (MM. VIII. k. 152. l.)

Az osztrák udvar s József nádor jól tudta, hogy Hunyadi eszményítése nagyon is idő-szerű politikai célzattal bír s elhalványítja a Habsburg-ház eléggé talmi fényét, — ezért igyek-szik a cenzor rendre kihúzni a nándorfehérvári hős túlzott magasztalásait, ahol pedig ez nem lehetséges, ott enyhít, tompít, elvesz a dicséretekből. Meddő igyekezet : az 1810-es, 1820-as években a Hunyadi-család kultusza a nemesi ellenállás, a Habsburg-abszolutizmus elleni küzdelemben a reformer nemesség lobogója lesz.

Jellegzetes Kisfaludy állásfoglalása a jobbágyok katonáskodása kérdésében is — a maga és osztálya szempontjából igaza van. Kisfaludy a nemességnek kívánja fenntartani a haza megvédésének jogát. Ám Győrnél a „sok vitéz láb” alaposan rácáfolt vérmes elképzelé-seire. . . .

ARANY JÁNOS LEVELE BALLAGI MÓRHOZ A HATVANI-VERSRŐL

Arany János nagykőrösi tanársága első öt esztendejében¹ szomszédságába került Ballaig Mórnak, aki 1851. nov. 4-től 1855. okt. 10-ig a kecskeméti ref. főiskolán a héber és görög exegetikus tanára volt.² Az alább közlendő levelet Arany Nagykőrösről küldte a „szomszéd”-nak, s benne Hatvaniról szóló versét, amelyet Ballagi tett közzé az általa szerkesztett Prot. Képes Naptárban.³ A vers kézírata alatt is a levéllel megegyező dátum áll: ápril. 1855.⁴

A levélnek három nyilatkozata bír irodalomtörténeti jelentőséggel:

1. Kiderül, hogy nem Jókai mondotta elsőül Hatvanit magyar Faustnak, hanem maga Arany János.

2. A Hatvani-vers forrásául általában a debreceni kollégium kéziratok diák-gyűjteményeiben található verseket tartják („Hatvani életéből fennmaradt töredékek”). „Arany diák-hagyományból, diák-szövezből, vagy ami még valószínűbb, diák-gyűjteményből merítette költeménye tárgyát.”⁵ Arany ugyan maga a vers kéziratán alcímül azt írja: *Monda*; az első kiadás ezt a címet viseli: *Hatvani monda*; a későbbi kiadásokban alcíme ez: *Népmonda után*. Eddig úgy magyarázták, hogy „Arany itt a *nép* szót nem a közkeletű értelmében használja. . . Népen . . . ez esetben csak többé-kevésbé szélesebb körű közönséget ért.”⁶ Ebben a levélben világosan megmondja Arany: „A monda régóta él a nép közt s én nyomon követtem azt.” Tehát réginek és népinek ismeri.

3. Arany itt vallja a horatiusi „aut prodesse volunt aut delectare poetae” elv második részét: „A költészet nem lehet mindig és mindenütt moral, mert úgy igen unalmas lenne.”⁷

A levél Ballagi Aladár hagyatékából került elő és jelenleg e sorok írójának tulajdonában van. Szövege így hangzik:

Kedves szomszéd ur!

Idezárva szerencsém van küldeni egy *ördögöt* a prot. naptárba. Ne ijedjen meg tőle kd,⁸ épen nem veszélyes ördög, a legszelidebb, mellyel valaha dolgom volt; szarvai épen nincsenek, hogy egyik vagy másik tisztelendőt megöklelje, farka sincs, hogy. . . A költészet nem lehet mindig és mindenütt moral, mert úgy igen unalmas lenne s ha Dr Faust érdemes volt egy Goethe tollára, a mi, protestansok, Faustja is megfér a költészet régióiban. A monda régóta él a nép közt s én nyomon követtem azt. Használja kegyed egészséggel! Nkörös ápril 16-án 1855.

A. J.

Érdemes megmenteni a feledéstől a Ballagi-hagyatékából származó s Aranyra vonatkozó másik két adatot is:

1. 1874 XI. 16-án Hunfalvy Pál tartott előadást az Akadémián. Arany-ról így számol be nyomtatásban: „Hunfalvy Pál r.t. jelentést tesz az orientalistáknak ez évben Londonban tartott nemzetközi gyűléséről, melyben maga is részt vett s 'On the study of the Turanian

¹ Arany nagykőrösi korszakához néhány új adatot szolgáltat ifj. Szabadi Sándor két közleménye: *Kiskunság* 1 (1955) 1, 2. sz.

² Csekey Sándor, *Ballagi Mór. Református Egyház* 7 (1955) 176., ua.: *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855–1955*. Bp. 1955, 24–25.

³ 1856, 106–107.

⁴ Arany János Ö.M. I. Sajtó alá rendezte: Voinovich Géza. Bp. 1951, 484.

⁵ O. Nagy Gábor, *Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában*. A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének dolgozatai. 22. sz. Debrecen 1941, 217.

⁶ O. Nagy, *Id. d.olg.* 217.

⁷ Háttérére lásd Hermann István, *Arany János esztétikája*. Bp. 1956, 240–255.

⁸ Kegeed.

Kedves vámpírod ur!

Idetartva szerencsém van küldeni egy ördögöd
a pros. napjába. Ne jessen meg többet,
épen nem vesztélyes ördög, a legvélhetőbb, melyet
valaha dolgom volt; szavai épen mincsenek
hogy egyik vagy másik szikszókat megöklölje,
farla és es hogy..... A költészet nem lehet
mindig és mindenütt moral, mert egy igen unal-
mas lenne, ha Dr. Faust ördöme volt egy Faust
rollára, a mi, professzor, Faustja is megfi-
a költészet régióban, a munda régió it a
náz körü és én nagyon követtem art. Thark,
nálja kezd egész, éggel! Körö april 16-án
1835. PP

43

Tegnap is olvastam egy újsa dízel
 cikk: hogy csak az újsa Fontos Rész
 az inkább említendő.

Odajjegykeztem: hát a Jézus
Krisztus kedve meg a Könyv
kyes meg írta ?

languages' című értekezését olvasta fel. Az elnök az osztály nevében megköszöni a jelentéstevőnek, hogy az orientalisták nemzetközi gyűlésén részt vett s értekezésével a magyar nyelvtudománynak oly méltó képviselője és szószólója volt. Elismerték ezt az angol hírlapok és tudományos folyóiratok egyaránt, a mi annyival nagyobb méltánylat, mert derék társunk egy nagy tekintélyű angol tudós Max Müller tévedései ellen lépett föl."⁹

Arany Hunfalvy előadása közben az Akadémia jegyzőkönyveinek jólismert zöld papírján ceruzával a következő glosszát küldte Ballaginak :

Tegnap is olvastam egy *árja* dicsekvést : hogy csak az *árja* Törzs képes az *ideálra* emelkedni.

Odajegyeztem : hát a *Jézus Krisztus* kutya? Meg a *keresztyénség ideálja*?

2. Ballagi Mór megörökítette, hogy Pauer Imre akadémiai székfoglalójáról¹⁰ 1874. XI. 23-án Arany Bolond Istókjából vett idézettel (II. 26.) nyilvánította véleményét egy akadémiai papírszeleten :

De, ami pár évezred óta kész,
Belátta, hogy *neki* kell megcsinálni.

Ezek a feljegyzések is az én tulajdonomban vannak.

⁹ A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. 8 (1874) 221.

¹⁰ Pauer Imre székfoglalójának címe : „Teendők a *philosophia* érdekében”. Uo. 223–230.

A ŠTÚR-ISKOLA KÖLTÉSZETE

(Viktor Kocbol könyve: Poézia štúrovcov. Bratislava, 1955. Slovenská akadémia vied kiadása. 370 l.)

A szlovák irodalom történetének a Štúr-iskola az egyik legérdekesebb fejezete. Ha irodalomtörténész is fog Štúrnek és követőinek, közvetlen munkatársainak a feldolgozásához, még a legcsekélyebb részletek méltatása vagy feltárása esetében is szem előtt kell tartania a nagy kérdést: a szlovák irodalmi nyelv megteremtésének, a szlovákok nemzetiségi válságának kérdését. Ez az a pont, ahol nehéz a szó szoros értelmében vett irodalomtörténetet és a politikai történetet elválasztani egymástól. Beszélhetek-e magáról Štúrról, de a nagy költőkről — nevezetesen éppen azokról, akikről a szép monográfiában is szó van: *Samo Chalupkáról, Štádkovičről, Janko Kráľról, Ján Bottoról* vagy a Štúr-iskola bármelyik másik munkásáról anélkül, hogy irodalmi munkásságuk és művük mellett politikai szereplésük, harcuk szóba ne kerüljön? Vegyük elő az irodalomtörténeteket, monográfiákat: akár *Vlček* vagy *Mráz* irodalomtörténeti kézikönyvét, akár az olyan gazdag filológiai apparátussal megírt tanulmányt, mint *Pišút* kiváló analízise: „Janko Kráľ a jeho Dráma sveta” (Janko Kráľ és Világdrámája). Meg lehet-e pontosan mondani, hogy Štúrnek, az első szlovák nyelvű politikai lap, a *Slovenskije národnýje noviny* szerkesztőjének a működésében hol a határ az író, az irodalomszervező és a nemzetépítésnek az adott nehéz viszonyok között embertelenül nagy feladatát végző politikus között? A Štúr-iskola eseménytörténete sem teszi ezt lehetővé, — de eleve kizárja a merev elválasztást az az *elvi alap*, amelyről Štúr kortársait írásra, alkotásra buzdította: az író nemzetének vezére, ott kell tartania a kezét a kor útjában.

Vegyük elő mindazt, amit az igen gazdag Štúr-irodalom eddig produkált: akár *Hurban* Štúr-életrajzá, akár a szlovák irodalomtörténetek idevágó fejezeteit, — de gondoljunk *Flora Kleinschnitzová* részletes Štádkovič-életrajzára, *Albert Pražák* ismert

monográfiájára az irodalmi Lőcséről, *Milan Pišút* tanulmányára: Počiatky básnickej školy Štúrovej (Štúr költői iskolájának kezdetei), vagy már említett Kráľ-könyvére, *František Votrubának, Alexander Matuškanak* és másoknak ma is elgondolkodtató esszéire: egyetlenegy sincs köztük, akinek csak eszébe is jutott volna, hogy a kimondottan irodalomtörténeti kérdéseket a politikai történeti problémáktól elválassza.

Különösképpen meggondolandó a politikai történeti és az irodalmi kérdések szoros egybefonódásának ténye akkor, ha magyar irodalomtörténész nyúl a Štúr-iskolához. Mi okozta 1848/49 nagy, tragikus ellentétét, amely végeredményképpen az „európai forradalom utolsó bástyájának” a bukásához vezetett? A magyar kutatónak Štúr neve említéskor akarva-akaratlan *Kossuth* neve jut az eszébe! *Janko Kráľ* élettörténete pedig Pestre vezeti el: kezdetben a pesti radikális ifjúság eszmévilágába, azzal a mindmáig megoldatlan kérdéssel, hogy ismerte-e személyesen *Petőfit*, hogy aztán — a kor legnagyobb és letragikusabb paradoxonaként — a pesti börtönben találkozék vele, ahonnan *Windischgraetz*, a reakciók reakciósa szabadította ki... Mindez nem expressis verbis irodalomtörténet. De az vesse ránk az első követ, aki népeink nagy sorskérdéseinek felbukkanásakor el tud — l'art pour l'art — a jambusokkal és a szerkezeti felépítés alakulásával pepecselni!

Csak hogy a politikai és irodalmi kérdések ilyen szoros összefonódásának megvan a maga igen nagy veszedelem. Sokat beszélünk mostanában a múlt vulgáris és túlzottan szematikus szemléletéről. A szlovák tudomány is, a magyar tudomány is azzal akarta fitogtatni 1945 — és főleg 1948 — után „marxista” felkészültségét, hogy az élet gazdag színpompáját szürkére, ezerarcúságát merev szkémákká egyszerűsítette. Legyünk őszinték, nem egy tanulmány — s ami még nagyobb baj, mert a jövő nemzedék szemléletét befolyásolja, — nem egy tankönyv s nem egy iskolai irodalomóra feledkezett meg Janko Kráľ balladáinak alapos költői méltatásáról a

Hont megyei parasztfölkelés kétségtelenül hasznos bemutatása mellett. Bottonál sem Jánosik alakjának, sajátosan egyéni, művészi beállítás volt a fontos, hanem a kétség-telenül igaz, de igazságában is merev szke-mává kopott mondat: „Bohatým vzal a chudobným dával...” (A gazdagoktól el-vette s a szegényeknek adta.) Tovább is sorolhatnók a példákat, de így is nyilván-való: a vulgarizálásnak kutatóinknál, kriti-kusainknál, pedagógusainknál egyaránt el-harapózott járványa éppen abban akadá-lyozza meg a jelenségek elemzőjét, amit pedig a politikai tényezőknek az irodalomban való számontartása tűzött ki maga elé. A negyvenes évek nagy sorsproblémái vulgáris, álmarxista leegyszerűsítéssel nem oldódnak meg, sőt. Mindössze az történt így, hogy a régi — főleg nacionális — előítéletek mellé egy csomó újabb előítélet, téveszme került.

Viktor Kocholnak előttünk fekvő jelentős monográfiája nyilvánvalóan ezen a bajon akart segíteni. A távolabbi s közelebbi múlt előítéleteinek és tévedéseinek a felszámolása-val visszaadja az irodalomtörténetírásnak az eredeti rangját, a költők s a költészet elem-zését visszahelyezi oda, ahová valóban tartozik: az irodalomtörténet, a poétika-retorika-stilisztika világába. Merész és komoly vállalkozás, mint minden, ami meg-rögzített előítéleteket és szokásokat számol fel. Ezért önmagában véve is elismerést érdemel. De elismerésünk csak fokozódik, ha a mű részletes elemzésébe fogunk.

Monográfia, amely az irodalmat a maga helyére akarja helyezni, amely vissza akarja adni az írónak eredeti: — költői rangját. Hadd nyúljunk hát mi is hozzá a szó művészi értelmében is vett „műveknek” az igényével. Régen olvastunk ilyen szépen felépített, az arányokra is céltudatosan ügyelő s végső mondanivalóját ennyire módszeresen meg-közelítő monográfiát. Rövid, a mű létjogo-sultságát igazolni s egy-két téves beállítást cáfolni akaró bevezetés után két általános jellegű fejezet következik: a stúri költészet gazdasági-politikai alapja és összefoglaló elemzése, valamint a stúri költők egyéni-ségének a kérdése. Ez után tér rá a szerző a könyv lényegére: a négy legnagyobbak, *Samo Chalupkának*, *Andrej Sládkovičnak*, *Janko Kráľnak* és *Ján Bottonak* az elem-zésére. Az egyes költőkről írt fejezetek hosszúsága már önmagában véve is jelzi a szerző szándékát: *Samo Chalupkának* 31, *Ján Bottonak* 35, *Janko Kráľnak* 86, *Andrej Sládkovičnak* pedig 117 oldalt juttat. Slád-kovič elemzése a könyv csúcspontja: s ha magunkévá tesszük Kochol álláspontját, be kell látnunk: méltán, mert szerinte ő fejezte ki a legtekélyesebben és legművészebben egész nemzedéke művészi mondanivalóját.

Mi ennek a mondanivalónak a lényege? Egyetlen mondatba foglalhatnánk össze, Stúr egyetlen mondatába: „Mi kívántatik tehát az igazi költésztől? a természet ölelje át a szellemet — ha ezt véghezvisszük, költé-szetet kapunk.” Kochol Stúrnak ezt a szerinte végeredményképpen még ma is érvényes tételét alkalmazza értékmérőül: azt kutatja, hogy a négy bemutatott költő közül melyik milyen mértékben tudja összhangba hozni a szellemet a „tárgyiassággal”, mai nyelven: a maga szubjektív énjét az objektív világgal. Aki hozzászózott a jelenségek vulgarizáló, szkematikus magyarázatához, Kocholnál a formalizmus, az idealista módszer vesze-delmét szimatolhatja. Alaptalan a félelem: Kochol biztos kézzel festi meg az egyes jelenségek társadalmi-politikai hátterét s rajzolja meg azt is, hogy az egész Stúr-iskola, majd pedig az egyes költők működésének milyen komoly pozitív hatása lett a szlovák társadalom továbbfejlődésére. Kochol elem-zésének — hangsúlyozzuk: elsősorban, sőt bizonyos szempontból kizárólag irodalmi elemzésének — nem a kérdés formalista irányba való terelése az eredménye, hanem éppen ellenkezőleg: — azzal, hogy szigorúan betartja az irodalmi elemzés sajátos, belső törvényszerűségeit s nem kalandozik el idegen területre, az általános társadalmi és politikai okok és eredmények tisztábban látásához is hozzásegít.

Stúrról magáról keveset szól, mégis — mint láttuk — a stúri esztétikából indul ki. Ez az esztétika — a szlovák polgári értelmiségnek éppen a múlt század közepén tapasztalt fejlő-dése következtében — nagy haladást jelent az előző nemzedék: Kollárék neoklasszicista racionalizmusához képest. E haladás lényege és jelentősége éppen az, hogy a realizmus irányába mutat! Kollárék elvont, okoskodó költészete után Stúrék hazatalálnak, az üres időfogalom helyett az emberi élet mozgását helyezik érdeklődésük középpontjába, szülő-földjük és népük költői lesznek. Jelentőségük tehát éppen ott kezdődik, hogy tudatosan szembeszállnak „az addigi kizárólag racio-nalista és megcsontosodott élet- és világ-felfogással szemben” (16.).

Ki mennyire és hogyan járult hozzá ehhez a realista fejlődéshez? — ezzel a kérdéssel jellemezhetnénk Kochol költői elemzéseinek az alapszempontját. A végeredményt már bemutattuk: Kochol szerint Sládkovič a páma.

Mind a négy költő elemzése külön-külön, önálló tanulmány, de anélkül, hogy ez szét-töredezettségre, a monográfia egységének szétesésére vezetne. Kochol az egyes költők-nek — nagyjából közös — témavilágán és szintén közös vagy legalábbis hasonló eszmei-politikai célkitűzésén kívül Chalupka, Sládkovič, Kráľ és Botto műhelyproblémáira:

műveik szerkezeti felépítésére és nyelvi vizsgálatára veti a súlyt. Ebből a szempontból műve úttörőnek mondható: a Stúr-iskola stilisztikáját, retorikáját, poétikáját még senki sem foglalta össze. Nem mindennapi feladat: összeállítani az egyes költők szókincsének, mondatfüzésének, stilisztikai eszközeinek azokat a fordulatait, műveik felépítésének azokat a sajátosságait, amelyek csak rájuk jellemzők — s ebből kiindulva megrajzolni az író sajátos arcképét, kijelölni helyét a realizmus felé haladás útján! Ismerjük el azonnal: Kocholnak ez sikerült, a négy költő arculata, egyénisége, sajátos belső, költői mondanivalója a szlovák irodalom ismerője előtt sokkal tisztábban áll, még akkor is, ha nem tud vele mindenben egyetérteni.

Stilisztikai és retorikai-poétikai vizsgáló-dási módszerének a középpontjába igen érdekes szempontot helyez. Hogy érzékeli, mely érzékszerveikkel appericipiálják a Stúr-iskola egyes költői a valóságot? Persze: üres, játékos pszichológizálás volna, ha ez az eredetinek mondható, ötletes módszer nem állna a már bemutatott mondanivaló szolgálatában. A másik szempont, amelyet Kochol állandóan a szeme előtt tart: a népi elemeknek és az európaiságnak, a költő erudíciójának az aránya, az egyensúlya az egyes költők műveiben. Szerinte ebből a szempontból is Sládkovič a csúcspont.

Chalupka — aki a Stúr-iskola költői közül formai szempontból a népköltészethez talán a legközelebb áll — jelentős lépést tett a kollári költészet elvontságától a realista költői kifejezőmód felé, műveiben a szlovák folklor jellegzetes hanghordozásával szól hozzánk nemzete nagy sorsproblémáiról. Ezt viszont nagyjából a Stúr-iskola minden tagjáról el lehet mondani. Ami Chalupkára, mint költőre sajátosan jellemző, az verseinek monumentalitása, pátosza. Magasság és mélység egymás mellé állításával, képeinek fenségességével, az „állni” ige gyakori használatával Chalupka költészetének olyan sajátos, egyéni ízt ad, mely csakis reá jellemző. A pátosz s a — tegyük hozzá mi — kissé merev monumentalitás biztosítja átmeneti jellegét a kollári költészetből a realistább kifejezőmód felé. Chalupka az első szlovák költő, aki Kollár allegorikus világban való bolyongásával és Holý kódos szláv ősi világával szemben a Tátra és a Duna által határolt szlovák realitásban gyökerezik. Egyénileg és művészi szempontból is kiegyensúlyozott költő.

A fejlődésnek sokkal magasabb állomásán levő s — mint említettük — Kochol szerint a Stúr-iskola valamennyi költője közül leg-tökéletesebb fokát elért költője *Sládkovič*. Erudíció és népiesség nála van a leg-tökéletesebb összhangban, többek között ez is biztosította annak, hogy ő valósította meg a

legjobb Stúr követelményét szubjektum- és objektumnak: a költő belső, egyéni érzésvilágának és a környező világ objektív törvényszerűségének az összehangolását illetően. Ebből a szempontból Kochol Sládkovič három művét, a *Sövény v rodine Dušanovej*-t (Tanácskozások Dušan családjában), a *Marinát* és a *Delvant* alapos elemzésnek veti alá: hadd emeljük ki ezek közül a Marina gondos, részletes s minden szempontból mintaszerű elemzését, amelyben Kochol biztos kézzel vezeti el az olvasót Sládkovič e remekművének vizsgálatával a költő érzésvilágának szubjektív állapotától az egész mű eszmei-társadalmi mondanivalójának a bemutatásáig. „A Marina hatalmas eredménye, hogy bemutatja a mai hős reális kapcsolatait népéhez, s hogy felismeri a nép társadalmi érdekeit. Ebből a szempontból a Marina egyedülálló szerelmi költemény, nemcsak a mi (a szlovák) irodalmunkban, hanem a világirodalomban is.” (99.) Sládkovič művének ebbe a világirodalmi perspektívába állításával fejeződik be a szlovák irodalomtörténetírásnak egyik legszebb költői elemzése. Ezzel viszont nem mondtuk azt, hogy a *Delvan* méltatása kevésbé sikerült. A három művön keresztül Kochol végeredményképpen jól bemutatja, hogy: „Sládkovič művészi fejlődése így az elvont gondolkodásmódtól az egyéni érzésvilágon át az objektív valóság konkrét ábrázolása felé tart, s e fejlődés egyes fokai nem tagadják meg, hanem felhasználják és elmélyítik az előző fejlődési fokokat” (100.).

Sládkovič stílusának elemzése is az egyensúly költőjeként mutatja be a Stúr-iskola nagy lírikusát. Szókincsa a népi nyelvnek s a kor társalgási nyelvnek az elemein kívül erudíciós elemeket is tartalmaz. Sládkovič nyelvének, stílusának legjellemzőbb sajátossága, hogy szintétikus jellegű: igen szereti az összetett szavakat és a szinonimák halmozását. Ezzel viszont eléri, hogy a legbonyolultabb gondolatokat és érzelmeket is könnyen és szemléletesen tudja kifejezni. Ami az érzékszervi appercepciót illeti, Chalupka mélységet és magasságot egymás mellé állító pátoszával szemben Sládkovič Kochol szerint auditív típus: nála a hangok, a dal, a zene az egyéni mondanivaló legközvetlenebb kifejező eszközei.

A Stúr-iskola mindmáig legnyugtalanítóbb, az írók fantáziáját leginkább megmozgató jelensége *Janko Kráľ*. Nem csoda, ha méltatója, aki nemcsak kívülről, a kor forradalmi mozgalmi szempontjából, hanem éppen elsősorban belülről, a költő műhelyproblémái felől közelíti meg, nem tud minden Kráľyal kapcsolatban felmerülő kérdésre kielégítő választ adni, illetőleg ellentmondásba keveredik. Bemutatja Kráľt, mint a legnagyobb szlovák forradalmi romantikust s mint

bizonyos mértékig középutat a Štúr-iskola költőinek két irányzata: a Chalupka-féle „folklorisztikus” és a Sládkovič-féle „művelt” irányzat között. Épp a legforradalmibb költő a középut? — kérdezzük kissé csodálkozva, bár elismerjük, hogy Kochol megjegyzésében van igazság. De ne vágjunk a dolgok elébe: kételyeinkre, bíráló megjegyzéseinkre később kerül sor. Mint Chalupka, a népköltészetből indul ki Král is, de a néptől tanult formán nyugtalan és rapszodikus természete oly elemi erővel tör át, hogy az minden befejezetlensége ellenére is a szlovák irodalom legegényibb költészetét termi. Ezért borul fel Králnál a szubjektum és objektum Štúr által megkövetelt egyensúlya; Kochol szerint az egyén problémája — e költészet minden forradalmisága mellett is — ezért nyomja el az egyetemesebb szociális problémákat. Ez az ellentmondásosság Král stílusában is szembetűnő: nyugtalan, rapszodikus stílus ez, ahol a borzalmas a kedveskedéssel, a népi vulgarizmusok az erudíció legpallérozottabb kifejezéseivel keverednek a legszorosabb egymásutában. S ha Sládkovič költészete fokozatos haladás volt a szubjektívtól az objektív felé, Králnál nincsenek ilyen fejlődési fokozatok. Nyelve, verseinek ritmusa csupa mozgás, csupa nyugtalanság. A dolgokat is elsősorban mozgásukban fogja fel.

Botto a négy költő közül a legfiatalabb: művének legnagyobb részét már a forradalomnak minden itt élő nép számára tragikus bukása után írta. Ez meg is látszik rajta, de különösen a *Smrť Jánošíkovan*. E műnek a középpontjában a Jánošík-mondának már nem az egész Štúr-iskola valamennyi költőjét meghihető harcos lendülete áll. A hős halálának szomorú elégiája vonul végig rajta, a forradalom után bekövetkezett dezilluzionizmus nyoma. Nem tehetségének hiánya, hanem ez a sajátos helyzete okozza, hogy három másik költőtársához képest kevésbé átütő erejű. Nyelvének, stílusának jellemző vonása a vizualitás: a formák, de különösen a színek gazdagsága. Kochol szerint viszont ezzel a mélyre kevésbé tud lehatolni, mint Chalupka a monumentalitással, Sládkovič a zeneiséggel és Král nyugtalan mozgásával.

Kochol a négy nagy költő elemzésével elvégezte azt, ami az egyébként gazdag Štúr-irodalomból többé-kevésbé hiányzott. Előttünk áll Chalupka, Sládkovič, Král és Botto költői arcképe, s az, hogy a költő műve hogyan és mivel járult hozzá a szlovák nemzetet válás folyamatához.

Mégsem hallgathatjuk el — itt-ott talán már céloztunk rá —, hogy olvasás közben akadtak kétségeink. Ha kezdetben *Chalupka és Sládkovič* jellemzését megnyugtatónak éreztük is, *Král* jellemzésének olvasása közben mind több és több izgató ellenvetés

merült fel bennünk. Megoldódik-e Kochol jellemzésével Král problémája? Igaz-e, hogy Král romantikus individualizmusának következtében nincs meg az egység hőse és a szlovák nép között, mint pl. Sládkovič Detvanjában? Kétségtelen, hogy *Martin Hudcovie* kiegyensúlyozottabb, a környezetével harmonikusabb módon egybeesett egyéniség, mint a *Zverbovaný* [Verbuválva] *Janko*ja, vagy akár a *Divný Janko*, aki a halálba rohant, amikor fel akarta az átok alól oldani az elátkozott szűzet. Sládkovičnak a Detvanban kétségtelenül jobban sikerült elvonatkoztatnia saját enjéitől, más szóval: epikusabbá válnia, — Král hőseiben, persze, mindig több van magából a költőből, mint a Štúr-iskola bármelyik másik szerzőjének bármelyik másik szereplőjében. De valóban azt jelenti-e ez, illetőleg teljes mértékben azt jelenti-e, hogy Králnál a nép sorsának és a hősök sorsának nincs meg a Sládkovič hőseinél tapasztalt egysége? A *Zverbovaný Janko*ja minden szubjektív jellege mellett is nem fejezi-e ki a szlovák nép fiának sorsát a parasztleány életének egy tragikusan döntő pillanatában? A *Zakliata panna vo Váhu a divný Janko* (Elátkozott szűz a Vágban és a különös Jancsi) hőse nem a szlovák nép fia-e, akinek azért kell elbuknia, mert még nem találta meg „átok alatt álló” nemzetének a feloldásához, felszabadításához a helyes utat? Szubjektív módszer ez, hiszen — ha úgy tetszik — Král maga is azonos ezzel a hőssel, a maga életének a tragédiáját is ábrázolta vele; azt a különös, magányos, de becsületes harcot, amellyel a nagy kérdések megoldásához akart eljutni, s amely — nagyrészt önhibái miatt — mégis csak tragédiába fullt. Önhibái miatt? — rettenünk meg mi magunk is a kifejezéstől, ismerve a kort és éppen a becsületes költő számára ezernyi nehézségét, Kochollal együtt *Petőfire* is, *Petőfi* tragikus halálára is gondolva. Nem hisszük, hogy Král költészetében az egyéni és a közösségi sors ábrázolásának annyira felborult az egyensúlya, mint ahogy az Kochol beállításából kitűnik. Persze a Králé erősen egyéni, különös, mondhatnánk úgy is: különös módszer. Viszont — ha ugyan szabad egy ilyen szerény recenzióban szubjektív hurokat pengetni — azzal, aki kívülről, egy másik nemzet kultúrája felől közelítette meg a szlovák irodalom problematikáját, Král hősei nem egyszer jellegzetesebb módon érték meg azt, ami *szlovák* ebben a realizmus felétartóromantikus irodalomban, mint Sládkovičnak itt-ott biedermeier ihletű hősei. Persze, Kocholnak abban teljesen igaza van, hogy a szubjektív és az objektív világ harmóniája a Štúr-iskola költői közül a legtökéletesebben Sládkovičnál van meg: műve aránylagos befejezettségével kétségtelenül ő valameny-

nyílok között a legnagyobb. Král képe azonban így nem teljesen megnyugtató; úgy érezzük, itt még alaposabb elmélyülésre van szükség.

S hogy az elmélyülésnek részben milyen irányúnak kell lennie, azt Kochol könyvének Botto-képéhez fűzött megjegyzésünkkel szeretnénk illusztrálni. Valóban nincs a Smrf Jánošíkovában semmi fölfelé-törés, semmi biztatás? A bukás fölött siránkozó elégia az, amely nem lát a jövőben semmi jót? Hozzátesszük: nem megnyugtató az a mód, ahogy Kochol a nyolcadik és kilencedik éneknek a mesevilágát magyarázza. „Felülkerekedik a reális világon” — mondja róla — „mesebeli, túlvilági tájakra jut el.” Valóban elmitizálásról, a reális világtól való teljes elszakadásról van itt szó? Ezzel kapcsolatban szeretnénk felhívni Kochol figyelmét az 1848/49 utáni idők magyar költészetére. Nem azért, mintha a hatáskutatás ingoványos területére akarnánk csalni, ennek az adott esetben nem volna semmi értelme. De Arany János: *Letésem a tantot* című költeménye megadja a kulcsot ahhoz, hogy milyen a „Gesamtmtonarchie” halálos csendjében a költő lelkiállapota. Hogyan jutottak ki a magyar költők, Arany, Tompa ebből a lelkiállapotból? Az allegória fegyverével. Nos, felfogásunk szerint a Smrf Jánošíkova befejezése ilyen allegória: a mesevilág elemeivel akarja kifejezni a Bach-korszak nyomott hangulata ellenére azt a reményt, hogy még jobbra fordulhat a nemzet sorsa. A „svadba nad svadbami” („lakodalmak lakodalma”) így mélyebb, szinte szimbolikus értelmet kap, amint hogy nem egyszer mély és szimbolikus értelmet kell tulajdonítanunk Botto költészetében a Kochol által „felületesek”-nek minősített szín- vagy formai elemeknek is.

Kochol stilisztikai elemzései általában szépek és meggyőzők. Egy-két megjegyzésünk itt is akad; e megjegyzések végső konklúziója ugyanoda vezet, ahová a Král — Botto-kérdésben kifejezett kétségeink végső kicsengése.

Král népies stílusának elemzésénél föltétlenül erőteljesebben kellett volna hangsúlyozni, hogy ő az első, a Stúr-iskola költői közül, aki nem a paplaknak, vagy tanítói otthonnak a biblikus cseh nyelvtől terhes légkörében élte le gyerekkorát, hanem a külvárosi mészáros félig polgári, félig paraszti házatáján. (Vö.: Pišút: Básnik Janko Král a jeho Dráma sveta-Janko Král, a költő és Világdrámája, — Martin, Matica, 1948. 13.). A közvetlenebb kontaktus a népi nyelvvel az első pillanattól kezdve megáltszik műven: gondoljunk csak arra, amit szinte minden szerző hangsúlyoz vele kapcsolatban, hogy a társai mintájára csehül írt zsongéiban is mennyi a szlovák népi elem.

Ezért meri leírni, hogy „tohto sveta dráči, „e világ sintérei”, vagy éppen: „mršiny” „dögök”, nyelve ezért hat — minden egyénieskedése ellenére is — az élő, beszélt szlovák népi nyelv elevenségével. Olvassuk csak el a „Zverbovaný” első két sorát. Csak az tudja értékelni e képnek, mint egy tragikus lírai-epikus mű bevezetésének az eleven-ségét, a velőig ható realitását, aki már betévedt Szlovákia bármelyik szlovák-lakta falujában: Kavecsányban, Pohorellán, vagy éppen Varínban a kocsmába vasárnap délután. Hasonlítsuk ezt Sládkovič Detvan-jának a „Lapačka”-jához! Az szebb, kidolgozottabb, színesebb és szemléletesebb. De hogy melyik a realisabb, arról már lehet vitatkozni. Sládkovič dekoratív, a kollári hősökhöz képest realisabb voltuk ellenére is idealizált hősei-e, vagy az a parasztleány, aki a kocsmá gőzében-bűzében töpreng kegyetlen sorsa felett?

Az jó, hogy Kochol alaposan elemzi: mi Král szókincsében a valódi népi, ismét mi polgári s mi tudós elem. De mintha egy-két helyen polgárinak, tudósak minősítene olyasmit is, ami nem egészen az. Tanári munkánk ellátása közben számtalanszor volt alkalmunk megismerkedni a magyarországi szlovákok nyelvvel. A közismert nemzetiségtársadalmi okok következtében a magyarországi szlovák nemzetiség társadalmi szempontból csaknem teljesen homogén volt, nyelvében nem lehet „polgári” elemekkel számolni. Ennek ellenére Békéscsabán, Tótkomlóson, Szarvason és környékén a „lós” „kumšt”, „pľac”, „merkovat”, szavak (l. 218.) jó ismerősök. 1945–46-ban Tótkomlóson még azt hirdette a régi, a múlt század végének vagy e század elejének stílusában megírt tábla, hogy: „Merkuj na vlak!” (Vigyázz, mert jön a vonat!) Véleményünk szerint Kochol a Král esetében sok már régebben a nép nyelvbe került, s Král idejében már bizvást népnyelvnek mondható elemet minősít polgárinak.

Kochol alapos lelkiismeretességgel gyűjti össze azokat a stíluselemeket, amelyeket egy-egy költőre jellemzőeknek tart. Arról azonban megelégedezik, hogy egy-egy sajátos kifejezés, vagy éppen fordulat más költőtől átvett, vagy éppen a kor közismert köz-helye is lehet. „Bledý mesiac” („Halovány [sápadt] hold” 120.): ez éppen nemcsak sládkovicsi kép. Ez ember, aki gondolatban felrepül a szülőföldje fölé, sem egyedül Král stílusfordulata.

Ezzel a két szerény példával akartunk rátapintani arra, amit Kochol monográfiájában a legjobban hiányolunk. Szinte alig esik benne szó arról, kik a világirodalomnak azok a költői, akikkel Chalupka, Sládkovič, Král és Botto költészete összefügg. A mű a 14. lapon röviden intézi el a kérdést: „Stúrek

elődeik elszigetelt szintetizáló törekvéseivel szemben radikális elfordulást jelentenek az idegen irodalmi mintákból és spontán oda-fordulást a hazai népi hagyományokhoz.” Ha ebből a mondatból el is fogadunk annyit, hogy a külföldi minták szolgái utánzása helyett a hazai népköltészet felé fordultak, az mégsem tagadható, hogy a német, az angol, a francia, valamint a szláv (cseh, délszláv, orosz, lengyel) és magyar kortársak és elődök hatottak rájuk. Puskin, Lermontov, Heine, Mickiewicz (14–15.) nevét Kochol meg is említi, valamint Petőfiét (270.), de Petőfi kivételével mindezt nagyon vázlatosan, felületesen. Nem a hatásoknak minden áron való rosszszemlőkű kimutatását kívánjuk tőle. Az figyelemre méltó, hogy a 14. lapon Kochol tagadja Stúrék byronizmusát, egy Angliában megjelent folyóirat pedig éppen a közelmúltban mutatott rá — igaz, hogy a pozitivizmus módszerével — Janko Král és a nagy angol költő összefüggéseire. (*Gudrun Apel: A Byronic Hero in Slovak Literature — Byroni hős a szlovák irodalomban. — The Slavonic and East European Review. XXXIV. köt. 83. sz. 1956. június 338–354.*)

Kocholnak sikerült megrajzolnia a négy legnagyobb štúrovec arcképét! De a szépen megrajzolt portrékból ez a vonás: az idegen irodalmakhoz való kapcsolódásnak minden kor minden költőjénél ismert és természetes vonása mégiscsak hiányzik. Igaz, hogy Stúrék folklór felé fordulása erősebb a nagyvilág felé való fordulásuknál. E sorok írója viszont már több ízben hangsúlyozta, hogy a szlovák népdalnak, népmondának az elemei milyen sokszor vannak a magyar népdallal, népmondával mélységes rokonságban. Stúrék úgy ábrázolták a múltat, hogy hőseit, csatáinak és egyéb eseményeinek a színhelyét a népmondából vették. De ugyanebben a korban hasonló népies-nemzeti szándékkal ugyanezt tették a magyar költők is. Murány vára (84.). Mátyás király (101.): jól ismert motívumok ezek az egykorú magyar költészetben is s biztosították még a nemzeti ellentétek idején is a két költészet rokonságát, — még akkor is, ha a népmondák közös motívumait felhasználó költők nem is tudtak egymásról. Kochol könyvében a 35. lapon szól arról, hogy Kollárral ellentétben a štúri nemzedéknek „hungarus” koncepciója volt. „... Stúrék Kollár szláv kulturális kölcsönösségével szemben Szlovákia helyzetét sokkal realitásabbnak látták Magyarországon, persze egy föderatív alapon megreformált Magyarországon belül. Magyarország azután a szlovákoknak, magyaroknak és a magyar

korona többi nemzetének igazi hazája lenne.”

A 101. lapon viszont a sorok közül azt lehet kiolvasni, mintha Kochol Stúréknak az országhoz való ragaszkodását korlátnak, visszahúzó, nem haladó jellemvonásnak fogná fel. Pedig ez az adott társadalmi és politikai helyzetben sajátos *költői* érdeklődésük következménye volt; nem visszanyúlás a nemesi-feudális múltba, hanem a közös motívumokkal, hősökkel rendelkező, népköltészetből táplálkozó forradalmi fordulat Kollár racionalista, elvont kölcsönösség-elméletéhez képest. Mint minden téren, itt is realisabbak, mint a kollári nemzedék, mert elsősorban nem külföldi példákra, nem elvont okoskodásokra, hanem a nép költészetére támaszkodnak. Martin Hudcovie és Mátyás király egyenrangú felek: igaza van Kocholnak abban, hogy hangsúlyozza ennek a szlovák költészet demokratizálódása szempontjából szinte forradalmi jelentőségét; de ennek a szemléletnek a gyökere ott van a közös motívumokkal rendelkező magyar és szlovák népmondában. Sládkovič — éppúgy, mint kortársai — méltán idegenkedett a nemesi világtól, de „hungarus” szemlélete, hazafisága népi gyökerekből táplálkozott, ahhoz az előző generáció kölcsönösség-felfogásához képest éppen a folklór felé fordulással jutott. Annak, aki a magyar és a szlovák irodalom jelenségeit együtt vizsgálja, ez a tény is igen sokat mond. Pozitív kapcsolatok további kutatására és kulturális együttműködésünk kiszélesítésére buzdít. E szerény fejtegetés bevezetésében a Stúr-iskola kutatásával kapcsolatban a politikai és az irodalomtörténet szükségszerű egybefonódásáról szoltunk. Nos, a múlt század közepén magyarok és szlovákok viszonyát a politikai történet eseményei sokszor csak negatív előjellel tudták bemutatni. A mélyreható irodalmi vizsgálat sejteti meg ma, s fogja alaposan bemutatni a még elvégzésre váró kutatómunka megvalósítása esetén, hogy a politikai ellentétek felülete alatt a mélyben nemzeti célkitűzéseink gyökerei összeérnek.

Kochol könyve a szlovák irodalomtörténet-írás komoly nyeresége. Amit egyes részleteivel kapcsolatban ellenvéleményként megjegyeztünk, az inkább a hangosan gondolkodó ember problémafelvetése: — úgy véljük, ezeken a pontokon kell majd a további kutatásnak, elemzésnek a vizsgálatát kiterjesztenie, ha még a Kochol könyvében foglaltaknál is többet akar mondani.

Sziklay László

[Bukarest], 1956. Editura Tineretului (Ifjúsági Kiadó). „Oameni de seamă” (Jéles emberek). 175 l.

E szerény, de nagyon izléses külsejű élet-rajzi tanulmány kiadásával a román Ifjúsági Kiadó súlyos mulasztásra hívta fel figyelmünket: a francia XVII. század, a „Grand Siècle” történelmének és irodalmának megismertetése, egyetemen kívüli terjesztése körül nálunk immár hagyományossá vált hiányosságokra! Nálunk még akkor is, amikor a Nemzeti Színház végre Phaedrát játsza, legfeljebb sietős újság- és folyóirat-cikkek, valamint — a műfajból eredően — elmélyültségre alig törekvő rádióbeszélések próbálnak egyet-mást sejtetni mind-abból, amit Racine művészete jelent, s ami — mögötte van. A románoknál viszont, ahol egyébként a francia irodalom ismerete több mint egy százada sokkal szélesebb körökbe gyűrűzött szét s a nyelvi affinitáson túl szinte lelki affinitás keresésévé változott, ime még az Ifjúsági Kiadó is kötelességének tartja, hogy Racine 11 éves, rendkívül alapos tudással és sok női beleérző készséggel megírt életrajzával bizonyítsa, mit tanulhatunk ma is következetességben, helytállásban, eszményeink hűséges szolgálatában a klasszikus francia tragédia legnagyobb művésztől.

Elena Vianu könyvének egyik erőssége az, hogy — bár utolsó sorainak vallomása szerint — bizonyos következtetések levonására kíván sarkalni, egyetlen lapján sem „aktualizál” erőltetetten, hanem egyszerűen azzal hat, hogy szinte művészek mondható szuggesztivitással idézi fel a kor hangulatát: ahogy forgatjuk könyvét, élő emberek lesznek számunkra a kis Racine janzenista tanárai éppen úgy, mint a Fronde emlékeivel kísértő Párizsból Versailles-ba, majd Marlyba menekülő XIV. Lajos és a Scarron özvegyéből morganatikussá francia királynővé lett Madame de Maintenon, Racine utolsó pártfogója. Emberek és sorsok a legjobb történelmi filmekre emlékeztető valóságossággal, hol lüktető ritmusban, hol méltóságteljes lassúsággal jelennek meg a színen, s bár nem szólalnak meg a szereplők (a szerzőnő bölcs mértéktartással tartózkodik a „vie romancée”-nak annyi veszélyes fordulóval riasztó műfajától), mégis élnek, cselekszenek, pro és kontra véleményt formálnak Racine hányatott sorsú műveiről... S az olvasó észre sem veszi, hogy mialatt elmerült a kor kitűnő felidézésében, tulajdonképpen megismekedett minden fontosabb eredménnyel, ami az eddigi Racine-kutatásból lesűrhető.

Külön dicséret illeti a szerzőt Racine ifjúságának szuggesztív bemutatásáért. Alig néhány sort futunk át szemünkkel, s máris La Ferté-Milon zegzugos utcáin járunk, egy

középkori vármom s két, színes ablakai-val pompázó öreg templom tövében. A tornyokban hollik tanyáznak, a városban pedig, amely a szigorú erkölcsű janzenizmusnak valóságos fellegvára, kemény, zárkózott polgárok, akik jól tudják, hogy a hanyatló főnemességet zabolázó Richelieu is csak rájuk számíthat, erre a feltörekvő, vagyonsodó s fontos állami állásokba magát egyre jobban befészkelő polgárságra. És sorra megjelennek a Racine-rokonság kiemelkedőbb tagjai, köztük az erdész-nagypapa, Pierre Scenin, majd gondosan egyénítve a városka szellemi sugalmazói, a janzenisták. Ők azok, akik Versailles közvetlen közelében, a Port-Royal-i kolostor falai közt racionalista nevelési rendszerükkel új utakra terelik nemcsak a francia iskoláztatást, hanem a francia tudományt is: szerencse tehát, hogy az ő s nem a királyi udvart kezükben tartó jezsuiták tanítványa lesz Racine, tőlük szívja magába — anyanyelvének s a latinnak szeretetén kívül — a görög nyelvnek alapos ismeretét, s ők azok (különösen Antoine Lemaistre, a volt ügyvéd, később a retorika tanára Port-Royalban), akik akkor még általában igazán nem tanított stúdiumokra, így a szép vers lírai zengésére, a meleg, érzelmes versmondásra is felhívják a fogékony ifjú figyelmét.

Példát mutató E. Vianu elemzése egy-egy Racine-darabbal kapcsolatban is. Nem kíván minden mondatban aktuális vonatkozást felfedezni, de nem is zárkózik el attól, hogy — tárgyilagos részletkutatásokra támaszkodva — alkalmilag, mint Bérénice esetében, mégis külső körülményekkel indokolja a tárgyválasztást, illetve a téma kidolgozását. Tartalomelmondás helyett szinte mindenütt jó szövegelemzést nyújt, s ebben nagy mértékben segítik a verses idézetek, amelyeknek kifejező, hajlékony fordítása Romulus Vulpecu tollát dicséri. A cselekvény elemzése során persze van alkalma ugyanazon téma más feldolgozásait is szemügyre venni, anélkül azonban, hogy az efféle összevetések fásasztók lennének. Mindent összevéve, szinte valamennyi darab tárgyalásában egyetérthünk a szerzővel, s legfeljebb azt sajnáljuk, hogy a szűkre szabott terjedelem miatt némelyik tragédia bemutatásából oly részletek is kimaradtak, amelyeknek kiemelése pedig nem lett volna felesleges. Phaedrával kapcsolatban gondolunk például Hyppolitos és Aricia utolsó dialógusára, amely — a mostani magyar előadásban is — oly híven tárja fel az udvar intrikákkal szennyezett légköréből menekülni kívánó, meditatív életre szomjazó Racine tragikus elvágyódását.

E. Vianu könyve, mint mondtuk, a román Ifjúsági Kiadónál jelent meg, de oly gazdag

tartalmú, hogy ha olvasótáborát képzeljük szemünk elé, önkéntelenül többek közt azokra is kell gondolnunk, akik az egyetemen, jövő hivatásukra való felkészülés közben, mélyülnek el Racine művészetében. Ha E. Vianu könyvét, legalább jegyzetekben, némi bibliográfiai apparátus is kísérné, a leg-

élvezetesebb s leghasznosabb egyetemi tankönyvek közé sorozhatnánk; jelenlegi népszerűbb formájában is megérdemelté azonban, hogy magyarra lefordíttassék, s eleven példájával buzdítsa a magyar kiadókat a múlt egy-egy *életművé*n kívül *életével* is ható nagy alakjának hiteles felidézésére.

Gáldi László

AZ IRODALMAK TÖRTÉNETÉNEK ÚJ FOGLALATA

Histoire des Littératures I—II. Encyclopédie de la Pléiade. Párizs, Gallimard kiadás I. kötet 1955., II. köt. 1956.

A francia könyvkiadás méltó büszkesége a Pléiade-sorozat, amely bibliapapíron, tizenhatodréti alakban, példás gondozással teszi hozzáférhető munkaeszközzé a klasszikusok műveit. Most, mintegy e sorozat kiegészítőjeként készül a Pléiade Enciklopédia, amely negyven kötetben, kötetenként átlagosan 2000 oldalon kívánja összefoglalni az emberi ismeretek mai helyzetét, eddigi fejlődését és további távlatait.

E nagyszabású vállalkozás igazgatója, Raymond Queneau költő, a Goncourt-Akadémia tagja, a mai francia irodalom egyik legeredetibb, legszínesebb és rendkívül sokrétű egyénisége, — az új Enciklopédiát bemutató füzetben¹ tüzetesen kifejti a szerkesztési irányelveket, s ezen túl a korszerű ismeret-összefoglalás funkciójának a jellemzését is megkísérli.

Részletesen indokolja, hogy az ábécé-sorrendes *dictionnaire raisonné* helyett célszerűbb — a mai nyomdatéchnikai lehetőségek felhasználásával — olyan enciklopédia kiadása, mely témakörök szerint csoportosítja az ismeretanyagot, majd áttekinthető táblázatok és utaló jelek révén gondoskodik az adatok szótárszerű fellelhetőségéről. Ismerteti a negyven kötet tagolódását három sorozatra: az első — legterjedelmesebb — a tudományok mai eredményeit foglalja majd össze, a második e helyzet kialakulását vagyis a történelmi fejlődéseket mutatja be, végül a harmadik — kiegészítő — sorozat dokumentációs segédkönyvekből fog állni, pl. egy ábécé-sorrendbe foglalt életrajz-gyűjteményről. E megoldás előnye — Queneau szerint —, hogy minden kötet külön is használható, folyamatosan is olvasható, ugyanakkor pedig szervezős alakított egészek is része. E főbb szervezési-szerkesztési és kiadástechnikai újításokon kívül tartalmi és módszertani tekintetben is számos eredetiség van az új enciklopédiában. Queneau főként azt emeli ki, hogy „fontosságot biztosít a módszereknek (különösen a matematikáinak az exakt tudományokban), nagy súlyt

helyez a „tudományok közötti” diszciplínákra és az emberi sors mindenfajta tanulmányozására, figyelembe veszi a történelmi perspektívák módosulását, kiváltképp az Európán kívüli kultúrák jelentőségét, nevezetesen az ázsiai kultúrákét”. (41—42.)

Queneau azt is hangoztatja, hogy nem a szótárírás specialistáival, hanem az egyes tudománysszakok szakembereivel kívánja feldolgoztatni az Enciklopédia fejezeteit, s a szerzőknek — természetesen — szabadságot biztosít felfogásuk kifejtésére.

E bevezető figyelmeztetések után (melyeket ugyan némi fenntartásokkal, ám bírálat nélkül közlünk, mivel nem érzünk rá illetékeséget, hogy az enciklopédia-szerkesztés elveit vita tárgyává tegyük), — kíváncsian, sőt izgalommal vettük kézbe a nemrég megjelent első két kötetet, az *Irodalmak történetét*, mely természetszerűleg a második sorozat egyik ága s melyet maga Queneau gondozott.

Mindenekelőtt a címen akadunk fenn: miért az irodalmak és nem az (egyetemes vagy világ-) irodalom története? Queneau az első kötethez írt bevezetőjében (XIX. l.) az összehasonlító irodalomtörténet eddigi eredményeire támaszkodva és számos szemléltető példát idézve azt magyarázza, hogy az egyetemes irodalom létezése iránti kételyek nagyonis indokoltak látszanak, főként épp az irodalom (földrajzi) körének kitérülése miatt: ugyanazon időpontban más-más irányok, elvek, művek keletkeztek Európában, Távol-Keleten vagy a csendes-óceáni szigeteken. Márpedig a Pléiade Enciklopédiában általánosan is, az irodalomtörténet terén pedig különösképpen az a nagy újdonság, hogy az eddig szokásosnál jóval nagyobb helyet és jelentőséget szán a keleti irodalmaknak. Az egész első kötet a régi és az új keleti irodalmakat tárgyalja, a második kötet tárgya az európai és az Európából kisugárzott tengerentúli irodalmak, (míg egy külön harmadik kötet fogja feldolgozni a francia irodalom történetét, előttünk nem világos és a szerkesztőtől sem kellőképpen indokolt

¹ Raymond Queneau, *Présentation de l'Encyclopédie de la Pléiade*. Párizs, Gallimard kiadás, 1956.

okból; Queneau ugyanis azt mondja, nem talált munkatársat, aki hajlandó lett volna a francia irodalom történetét oly röviden megírni, amint az arányosítás megkívánta volna, tehát 150–200 oldal terjedelemben).

Az egységes világirodalom fogalmának ilyen elhárítása mégsem jelenti, hogy e két vastkos kötetben csak az önálló irodalmakról készült monográfiák sorakoznak egymás mellett, párhuzamosan, a nyelvterületek földrajzi fekvése szerint. Először is mindkét kötet élén, az egész anyagnak kb. az egyhatodát kitevő általános irodalomelméleti, esztétikai, műfajtörténeti, szociológiai fejtegetés tájékoztatja az olvasót az irodalmak, a stílusirányok, műfajok, iskolák keletkezéséről, fejlődéséről, kölcsönös viszonyáról, egymásra hatásukról vagy párhuzamos alakulásukról. Ezek a fejezetek a legtanulmányosabbak és a leginkább újszerűek. Általában az összehasonlító irodalomtörténet vonatkozó eredményeit foglalják össze, főleg a második kötetben, ahol az európai irodalmakra különösen jellemző (bár általában másként jelentkező) stíluskorok — modern műfajok kialakulása, reneszánsz, barokk, klasszicizmus, romantika, realizmus stb. — jellemzik. Az első kötetnek ilyen általános bevezető fejezeteiben inkább az összehasonlító folklór, a vallástörténet, (főleg Georges Dumézil alapvető megállapításai) az irodalomszociológia módszertani elvei és újabban elért eredményei érvényesülnek.

A „komparatizmus” tehát jelen van ebben az új szintézisben, olyannyira, hogy az összehasonlító irodalomtörténeti folyóiratok összegező kísérleteit mércéül véve, a Pléiade Enciklopédia feldolgozását e tudományos irányzat ez idő szerinti legteljesebb sikerének s talán eléggé jellemző eredményének tekinthetjük. Nagyon sok új szempontot és ötletet vetnek fel a szerzők, számos irányban mutatnak járható utat, ennél többet azonban nem adnak: az irodalmi jelenségek keletkezésének, egyszerűségének, összefüggéseinek a végleges érvényű magyarázatával adósok maradnak. Az emberi tudat kialakulásának és fejlődésének tanulmányozása során sajnálatosan túl tág helyet engednek a folklórizmusnak: az irodalmi jelenségeket minduntalan megkísérlik visszavezetni egy-egy őstípusra, időtől, tértől, közösségtől elvonatkoztatott őselmény művészi rögzítésére. Ezért nem tudják kielégítően megválaszolni azt a lényegi kérdést, hogy miért egy bizonyos időpontban és egy bizonyos helyen keletkeznek irodalmi jelenségek, melyek azután — bármilyen magas fokot érjenek is el — nem ismétlődhetnek meg sehol másutt. Ilyen és hasonló kérdések vizsgálata során a komparatisták nem támaszkodhatnak egységesítő és rendszerező filozófiai szemléletre, amilyen a marxisták részére

a történelmi materializmus. Árt e szintézisre törekvő mű használhatóságának, hogy az általános fejezetek szerzőit és az egyes irodalmakkal foglalkozó szükségképpen rövid monográfiák íróit nem vezette egységes módszertani elgondolás. A nemzeti irodalmak feldolgozói nem vették tekintetbe pl. a stílusirányok időbeli rögzítésére irányuló (egyébként vitatható) megállapításokat, amiből számos zavar származik. Így pl. a magyar irodalmat bemutató monográfia a múlt század második feléről írva egyszerre a klasszikus hagyomány elleni visszahatást említi, holott előzőleg nem közölte, mit kell érteni klasszicizmus alatt a magyar irodalomban.

Úgy hisszük, nem feltétlenül szerencsés annak az elvnek a merev következetességű alkalmazása sem, hogy csak nyelvek (és nem államkeretek) szerint csoportosítja az irodalmakat. Ennek folytán osztrák irodalomról nem beszél és Svájcban is csak rétoromán irodalmat tart számon. Ennél is meglegőbb a szlovák irodalmat tárgyaló mód; ezt az irodalmat csak az önálló irodalmi nyelv nyilvánítása (1843) óta dolgozza fel; pedig nem kérdéses, hogy ilyen esetben azt a fel fogást is tiszteletben kell tartani, melyet a népek saját irodalmi múltjukról kialakítanak és hirdetnek. Másrészt, kétségtelen, hogy joggal lehet beszélni belgiumi francia irodalomról is, illetve francia nyelvű belga irodalomról (De Coster !), vagy francia nyelvű svájci irodalomról (Ramuz !), mely nyelvében azonos ugyan a francia irodalommal, de annyi mindenben eltér tőle !

A kétszázhetven irodalmat (!) feldolgozó hosszabb-rövidebb monográfiák vajmi egyenletlen értékűek; azok közt, melyeknek minőségét megállapíthattuk, vannak kitűnőek, lényegyet mondók (pl. a német) és vannak nagyon gyengék, közhelyeket ismételők (pl. — sajnos — a magyar). Az egész mű szerkezete szempontjából fontos újólag kiemelnünk, hogy nagy helyet szán a keleti irodalmak ismertetésére, sőt olyan irodalmak „felfedezésére” is, melyeket eddig Európában egyáltalán nem vizsgáltak (pl. a man irodalom vagy a telugu irodalom stb). Néhány lapszám eléggé érzékeltetheti ezt a szerkesztési elvet: az angol irodalomnak szentelt monográfia terjedelme: 180 oldal, a kínaié 135, az oroszé 131, az olaszé 95, a németé 92, a spanyolé 74, az új-indiaié 56, a lengyelé 54, az arabé 52, a svédé 46, a szanszkrité 42, a dravida irodalmaké 35, a csehé 33, a magyaré 24, a grúzé 19, a mongolé 15 stb. Más, hasonlóan tanulmányos adatok: az egész mű összesen 327 irodalmi műfajt ismertet, nemcsak a szövegben, hanem külön összefoglalásban is, s ebből az első (a keleti irodalmakat ismertető) kötetre 229 jut. Az idézett szerzők száma viszont az európai irodalmak

kötetében nagyobb: 10 200-ból 6 900, — amiből esetleg következtetéseket lehetne levonni a keleti és nyugati irodalmak jellegét illetően.

Ha eddig általában dicsérhettük e vállalkozást méretei, szerkesztési elvei és izlése miatt, most olyan ponthoz érkeztünk, ahol már eleve kénytelenek vagyunk bejelenteni negatív véleményünket: a magyar irodalmat bemutató monográfiáról van szó. Azok közt az irodalmak közt ugyanis, melyeknek összefoglalását némi hozzáértéssel olvashattuk, a magyaré a leghiányosabb és a leghibásabb. E dolgozat szerzője, Pierre Barkan, a régibb irodalomról szólva megelégszik a Hankiss—Juhász irodalomtörténet² vonatkozó fejezeteinek kivonatolásával, pedig ez a „panoráma” nemcsak a mi felfogásunk és értékelésünk szerint szorulna alapos revízióra, hanem az épp Franciaországban oly nagy lendülettel alakuló új irodalomtudományi irányzat képviselőinek (Bachelard-nak, Poulet-nak, Richard-nak, Béguin-nak, Adam-nak, Durrynak és másoknak) a felfogása értelmében is. Tehát nemcsak szemlélete miatt marasztaljuk el e tanulmány szerzőjét, hanem módszere miatt is: neveket közlő közhelyszerű, hamis legendákból fakadó jellemzéssel (Kemény Zsigmond a magyar Balzac, II. 1330., Ady a magyar Baudelaire, II. 1335.), ahelyett, hogy a magyar irodalom fejlődési törvényszerűségeit elemezné, a főirányokat mutatná be (miként Riedl Frigyes tette 1908-ban)³, az európai irodalommal való benső rokonságát próbálná megállapítani.

Még nagyobb a baj, amikor a modern irodalomhoz ér: József Attila, aki „szocialista irányzatú eredeti verseket írt” egy sorba kerül Mécs Lászlóval, akinek „szabadversei erőteljes líráságról tanúskodnak”, valamint Harsányi Lajossal és Sík Sándorral, „akiknek nevét nem szabad elfeledni”; ugyanitt Tóth Árpád csak úgy van jelen, mint aki még említendő, Illyés Gyula pedig csupán a *Puszták népe* c. „regény” szerzőjeként Hatványi (sic!) Lajos pedig mint „a budapesti zsidó körök specialistája”... (II. 1337.) Halmozhatnánk a példákat, de nyilván felesleges, főleg, ha meggondoljuk, hogy az Enciklopédia az emigráns írókat minősíti a magyar irodalmi folytonosság képviselőinek, a hazai írók telefonkönyv-stílusú felsorolását pedig csupán függelékként közli; (hasonlóan jár el egyébként a többi népi demokratikus ország irodalmával is). Az emigrációs irodalom méltatása során megfedkeznek a „balszárnnyról”, Cs. Szabó Lászlóról, Szabó Zoltánról... s a magyar irodalom képviselőjévé és folytatójává avatják Rezek Románt, Szalay Jeromost, Menczer Bélát és sok mást. A hazai irodalmat össze-

foglaló névsorban Déry Tibor mint „a Nyugat szürrealistája” szerepel (II. 1342.), Lukács Györgyről pedig említést sem tesz, jöllehet ugyanezen kötet három helyen is hivatkozik rá a bibliográfiában... (Igaz viszont, hogy Weöres Sándort, „akire már Babits is felfigyelt”, az emigrációs irodalomban említi, II. 1339.).

De még mindig nincs vége keserű meg-
lepetéseinknek. Az igazi zuhany akkor ér, amikor a kötet végén közölt, egyébként igen hasznos, fontos és szellemes szinkronikus táblázatot nézegetjük. Itt valóban csak azt a legelemibb történetírói feladatot kellett az összeállítónak elvégeznie, hogy az adatok tömegéből helyes értékeléssel kiválassza a 10—12 legfontosabbat, melyek tényleges mérföldkövei irodalmi fejlődésünknek. Nos, a táblázat közli a *Csalódások* megjelenésének az időpontját és a *Szózat* dátumát (II. 1711.), de nem említi a *Zalán futását* vagy a *Toldit*. A már elemzett szemlélet folytatnival alig lephet meg, hogy kiemeli Rákosi Viktor *Hős fiújának* megjelenését, de mellőzi Ady: *Új versek* dátumát; ugyancsak helyet kap e nemzetközi táblázatban Mécs László: *Rab-szolgák énekelnek* vagy Körömdí: *Buda-pesti kaland*, de sem Illyés, sem József Attila... (Móricz *Sáraranyát* nem a franciául megjelent fordítás címevel közli [*Fange et or*], hanem a Hankiss—Juhász Panorámában — 158. oldalon — szereplő címmel: *Or brut.*)

Egyéb hibák, tévedések és elírások is fordulnak elő e különben oly igényes műben és a kísérő táblázatokban; itt csak néhányat említünk: a mohácsi csatát Horvátországba helyezi (II. 1685.); 1928-ban Szlovákia autonóm tartománnyá vált (II. 1725.); Lenau német nyelvű magyar költő (II. 1074.); Emil Boleslav Lukács szlovák vallásos költő (II. 1805); Ján Botto: Jánosik halálának közlését 1847-re időzíti, holott 1880-ban jelent meg; név-elírások: Hankiss helyett Hanklas (II. 55. bibliográfiában); Lukács helyett Lukacz, majd Lucacs (II. 57. és 184., bibliográfiában), Dézsi helyett Deszi (II. 28., bibliográfiában), Čapek-Chod helyett Čapek (II. 1721.) stb., stb.

Természetesen bő szákmány reményével folytathatnánk e hibavadászatot, de nem ez a célunk. Sajnálatos, hogy ily sok csúnya pontatlanság szeplőszíti ezt az egyébként gondosan végzett munkát, helyteleníthető, hogy a magyar anyag ennyire hibás, igyekeztünk azonban tárgyilagosak lenni, ne ítéljünk a saját fájdalomunk szerint. Nagy és fontos mű ez az *Irodalmak története*: a részletei lehetnek hibásak, az elméleti fejtegetései gyakran vitathatók (bár soha nem érdektelenek), az egész koncepció azonban igen figyelemre-méltó.

Dobossy László

² J. Hankiss et G. Juhász, *Panorama de la littérature hongroise contemporaine*. Párizs, Kra kiadás, 1930.

³ Die osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen. Berlin és Lipcse, Teubner kiadás, 1908.

СЫГРАЛ ЛИ ПЕТЭФИ ПРИДУМАННУЮ РОЛЬ?

П. Панди

Работа полемизирует с пониманием о Петэфи литературоведа Яноша Хорвата, по мнению которого в начальной фазе жизненного пути великого поэта «воплощение роли» имело решающее значение. Статья, представляющая собой вступительную часть более объемистой работы, анализирует идеалистическое словесное восприятие. Яноша Хорвата, которое является характерным продуктом гуманитарно-исторического направления. В картине развития, написанной Яношем Хорватом об истории венгерской литературы, кульминационный пункт означает Янош Арань. Такая картина о поэте Арань отражает, однако, понимание, осваивающее литературные идеалы партии Деака, которая после поражения освободительной войны отвергала революцию. Янош Хорват смотрит на Петэфи с точки зрения такой искаженной картины Аранья; и часть особенностей Петэфи, отклоняющихся от литературного идеала Аранья — например, пеннейшая часть революционных стихотворений —, входит у Хорвата в категорию т. н. придуманной роли поэта.

Б. Золнай: г. Пожонь и иозефинизм.

Э. Андьал: Венгерский язык Жигмонда Чузи.

КРАТКИЕ СООБЩЕНИЯ

И. Тренченьи-Вальдапфель: Сонет Петрарка в одном письме Бродарича.

Я. Ханкиши: Влияние Йокай на зарубежную картину освободительной войны.

ДОКУМЕНТАЦИЯ:

Г. Борша: Фрагмент неизвестной «песни цветков». (Старинные венгерские лирические стихи).

П. П. Домокош: Автобиография и исторические записки Дьерья Татроши.

И. Бан: Материал для биографии Яноша Фелди.

Я. Гуля—В. Ковач: Неизвестные рукописи венгерских писателей в Тарту.

И. Фенье: Пропущенные отрывки поэмы «Патриотическое воззвание» Шандора Кишфалуди.

Ш. Шейбер: Письмо Яноша Аранья Мору Баллаги о стихотворении Хатвани.

ОБЗОР

Л. Сиклаи: Поэзия школы Штур.

Л. Галди: Елена Вияну: Расин.

Л. Добоши: Новая обстановка истории литературы.

PETŐFI A-T'IL JOUÉ UN RÔLE ÉTUDIÉ?

P. Pándi

L'auteur conteste la conception de János Horváth, selon laquelle dans la première étape de la carrière de Petőfi un rôle étudié, que le poète s'attribuait avait une importance décisive. Dans l'essai présent, constituant la première partie ou l'introduction d'une étude plus vaste; la conception idéaliste de la littérature exprimée par János Horváth est analysée; celle-ci est considérée comme un produit caractéristique de l'école de l'histoire des idées. Sur le tableau peint par János Horváth de l'évolution de l'histoire de la littérature hongroise János Arany représente le point culminant. Toutefois, ce qui concerne Arany, ce tableau reflète une idée de la littérature hongroise, qui correspond aux idéals de la partie politique de Deák, une partie, laquelle après la chute de la lutte pour l'indépendance a rejeté la révolution. János Horváth a considéré Petőfi du point de vue d'un portrait de Arany défiguré; ainsi une certaine partie des propriétés de Petőfi, notamment celles, qui diffèrent de ce portrait de Arany imaginaire, par exemple les meilleures pièces de sa poésie révolutionnaire, sont qualifiées comme de la catégorie du «rôle étudié».

B. Zolnai : La ville de Pozsony et le joséphinisme

E. Angyal : La langue hongroise de Zsigmond Csúzy

COMMUNICATIONS DIVERSES

I. Trencsényi-Waldapfel : Les sonnettes de Pétrarque dans une lettre de Brodarics

J. Hankiss : L'influence de Jókai sur la conception à l'étranger de la lutte d'indépendance hongroise.

DOCUMENTATION

G. Borsa : Fragment d'un poème amoureux ancien (dit «chanson de fleur») inconnu

P. P. Domokos : Autobiographie et mémoires historiques de György Tatrosy

DÉTAILS INCONNUS DE LA BIOGRAPHIE DE JÁNOS FÖLDI

J. Bán

János Földi (1755—1801) docteur en médecine, est le fondateur des sciences naturelles modernes en langue hongroise. Il publia une zoologie fort louée à son époque, et laissa en manuscrit une botanique détaillée selon le système de Linné. L'étude présente une série de documents relatifs à Földi, jusqu'ici inédits, qui proviennent des papiers récemment retrouvés du professeur József Lugossy. Ce dernier prononça en 1847, à l'occasion d'une fête commémorative de Földi, un discours, louange de l'éminent naturaliste et littérateur qui, entre autres, était un des rénovateurs de la versification hongroise et l'auteur d'une célèbre grammaire de cette langue. Le discours de Lugossy et les lettres publiées présentent des détails intéressants sur János Földi, dont la biographie était jusqu'ici peu riche en données de sa vie intime.

J. Gulya — S. V. Kovács : Manuscrits inédits des écrivains hongrois à Tartou

I. Fenyő : Détails omis du poème de Sándor Kisfaludy «Appel à la nation patriotique»

S. Scheiber : Une lettre de János Arany à Mór Ballagi au sujet du poème Hatvani

REVUE

L. Sziklai : La poésie de l'école de Štur

L. Gáldi : Elena Vianu : Racine

L. Dobossy : La nouvelle présentation des histoires de littérature

HAT SICH PETŐFI EINE ROLLE ANGEZEIGNET?

P. Pándi

Der Aufsatz polemisiert mit der Petőfi-Auffassung von János Horváth, derzufolge im ersten Abschnitt der Laufbahn des Dichters einer von ihm angezeigten Rolle oder Pose entscheidende Bedeutung zukommt. Im Artikel, welcher den einleitenden Teil einer längeren Abhandlung bildet, wird die idealistische literaturgeschichtliche Auffassung von János Horváth analysiert, welche als ein charakteristisches Produkt der geistesgeschichtlichen Richtung bezeichnet wird. Im Entwicklungsbilde, welches János Horváth von der Geschichte der ungarischen Litteratur entwirft, bedeutet János Arany den Höhepunkt. Dieses Bild von Arany widerspiegelt jedoch eine Auffassung, die sich den literarischen Idealen der von Deák geführten politischen Partei anschmiegt; diese hat bekanntlich nach dem Zusammenbruch des Freiheitskrieges die Revolution abgelehnt. János Horváth blickt auf Petőfi aus dem Gesichtswinkel eines auf diese Weise verzerrten Arany-Portraits zurück, und so gelangt ein Teil der von dem Arany-Ideal abweichenden Petőfi'schen Eigenheiten — unter Anderem das Beste aus seiner revolutionären Dichtung — in die Kategorie der »gespielten Rollen«.

DIE STADT POZSONY (PRESSBURG) UND DER JOSEPHINISMUS

B. Zolnai

In der Geschichte des ungarischen Jansenismus spielten die Städte Pozsony, Nagyszombat und Kassa als geistige Zentren — für und gegen — eine auch in internationaler Beziehung bedeutende Rolle. (Vgl. hierüber auch: Béla Zolnai, Zeitschrift für Slavistik, Band I, Heft 3 und »Ungarn und die Erforschung des Jansenismus«, Ed. Winter — Festschrift, Akademieverlag Berlin, 1956.)

Einem in Pozsony etwa im Jahre 1780 gedruckten Buchhändlerkatalog zufolge waren die Werke des josephinistischen Kirchenhistorikers Riegger und des Freidenkers Sonnenfels in Pozsony auf Lager.

In Pozsony wurde im Jahre 1764 das Werk des Vicentius Lirinensis »*Communitorium*« mit den Anmerkungen von Baluzius neu aufgelegt. Diese Ausgabe ist zweifellos ein Produkt der gallikanischen und jansenistischen Propaganda. Sowohl der Text von Vicentius wie auch die Anmerkungen von Baluzius unterstützen die papstfeindlichen Tendenzen des Josephinismus. Baluzius beruft sich des Öfteren auf den gallikanischen Petrus de Marca. Er erklärt über den gallikanischen Petrus de Marca. Er erklärt über die Kirche, »*Ecclesia est in Episcopis*«. Das »*Communitorium*« des Vicentius wurde in Pozsony, von József Alaxay übersetzt, auch in ungarischer Sprache ausgegeben.

Das grösste Ereignis im geistigen Leben der Stadt Pozsony des XVIII. Jahrhunderts war die Gründung und das sechsjährige (1784—1790) Bestehen des General-Seminariums, welches nach dem Vorbild der Hochschule von Pavia organisiert wurde. Die Lehrer an diesem Seminarium unterrichteten und schrieben im Geiste des Josephinismus. György Frank schrieb über die *Toleranz* und übersetzte das gegen die Deisten gerichtete Werk des anglikanischen Ditton. Das Werk »*Theologia pastoralis*« (1781) wurde vom Ex-Jesuiten Mihály Horváth im Geiste eines Anhängers des jansenistischen Reformkatholizismus Lauber und des Josephinisten Giftschrütz verfasst. Mihály Szvorényi, der in 1786 den Lehrstuhl für Kirchengeschichte an der Pester Theologie erhielt, bekannte sich zur Wiener theologischen Reformbewegung (*Idea Encyclopaediae Theologicae*). In einer Rede beruft er sich auf jansenistische und gallikanische Autoren, äussert sich gegen die Scholastik, lobt den Hinternbrief des josephinistischen Passauer Bischofs Ernst von Firmian und schliesst mit der Verherrlichung von Joseph II.

Der Geist des General-Seminars von Pozsony verbreitete febronianische Ideen und jansenistische Ansichten. Von den Studenten der Hochschule ist besonders János Horváth, der spätere Bischof von Fehérvár (Székesfehérvár, Stuhlweissenburg) zu nennen, in dessen Person der Katholizismus der Aufklärung seinen Führer erblicken konnte. Horváth übersetzte das Werk von Nicole »*Traité de la prière*« ins Ungarische. In seiner progressiv gerichteten Zeitschrift bespricht er die rationalistische Bibelübersetzung von Jahn, bekämpft Aberglauben und Vorurteile, lobt den Reformgeist, stellt als Ideal die ersten Christen hin, propagiert die Verbreitung der Bibel, die freie Diskussion und die nationalsprachige Lithurgie.

Die Seminaristen in Pozsony gaben mehrere Traktate von Witasse und das Werk »*Regula fidei catholicae*« von Veronius aus. Witasse war bekanntlich ein gallikanisch-projansenistisch und jesuitenfeindlich gesinnter Theolog, der sich öfters auf Augustinus beruft, als

Anhänger von Enrico Noris gilt, und die *scientia media* verurteilt. Veronius stellt den Wert der ex cathedra Verlautbarungen in Abrede.

Das General-Seminarium von Pozsony betätigte sich durchaus im Geiste des Kritizismus und des josephinistischen Reformkatholizismus. Es würde sich offenbar verlohnen, der Auswirkung von Pozsony in Ungarn weiter nachzuforschen.

SIGISMUND CSÚZYS UNGARTUM

A. Angyal

Der Aufsatz ist einem namhaften ungarischen Prediger des beginnenden 18. Jahrhunderts Sigismund Csúzy († 1729) gewidmet, der Feldgeistlicher im Heer des grossen Fürsten Franz Rákóczi II. war und nach dem Ende des Freiheitskampfes als Paulinermönch in verschiedenen Klöstern Ungarns wirkte. Es werden vor allen die volkstümlichen und patriotischen Züge Csúzys d. h. jene Motive untersucht die ihn zum Fortsetzer der Rákóczi-Tradition machen. Besondere Aufmerksamkeit verdienen seine kräftige und bildhafte Predigerspreche, seine Bestrebungen hinsichtlich einer bewußten Sprachpflege, sowie seine Beziehungen zur Welt des Spätbarocks. Auch zur zeitgenössischen westslawischen Barockpredigt scheint Csúzy gewisse Beziehungen gehabt zu haben.

KLEINERE MITTEILUNGEN

I. *Trencsényi-Waldapfel*: Ein Sonett von Petrarca in einem Brief von Brodaries

J. *Hankiss*: Die Wirkung von Jókai auf die ausländischen Vorstellungen über den ungarischen Freiheitskampf.

Vielleicht das wichtigste Echo des ungarischen Freiheitskampfes von 1948/49 in der erzählenden Literatur ist eine auf unmittelbarer Inspiration beruhende Novellensammlung von Maurus Jókai, welche beinahe gleichzeitig mit dem ungarischen Original unter dem Titel »Schlachtenbilder und Scenen aus Ungarns Revolutionen 1848 und 1849, von Sajó. Deutsche Ausgabe, G. Wigand, 1850« in Leipzig erschien. Dieses Werk übte auf die liberale öffentliche Meinung eine grosse Wirkung aus. Als eine Erscheinungsform dieser Wirkung ist die Nachahmung, ja sogar die Ausnützung anzusehen. Ferdinand Stolle (1806—1872) schrieb unter dem Titel »Von Wien nach Vildgös« einen Roman (Leipzig, J. Günther, 1866) in welchem das Material der Novellen der »Schlachtenbilder« zu einer zusammenhängenden Aktion verwoben wird. Die begeisterte Nachahmung grenzt hier stellenweise an das Plagiat. Der Roman dürfte einen weiten Leserkreis gehabt haben, war doch der Verfasser der Begründer der deutschen Zeitschrift »Der Dorfbarbier«, aus welcher später auch die »Gartenlaube« hervorging die sich dann eine so grosse Volkstümlichkeit erwarb.

ARCHIV

G. *Borsa*: Fragment eines bisher unbekannten Liebesgedichtes (in der alten ungarischen Sprache als »Blumengesang« bezeichnet)

P. P. *Domokos*: Selbstbiographie und historische Aufzeichnungen von György Tatrosy

J. *Bán*: Ein Beitrag zur Biographie von János Földi

J. *Gulya*—S. V. *Kovács*: Bisher unbekannte Manuskripte ungarischer Schriftsteller in Tartu

I. *Fenyő*: Weggelassene Partien aus dem »Patriotischen Aufruf« von Sándor Kisfaludy

S. *Scheiber*: Ein Brief von János Arany an Mór Ballagi betreffs des »Hatvani« Gedichtes

RUNDSCHAU

L. *Sziklai*: Die Dichtung der Schule von Štur

L. *Gáldi*: Elena Vianu: Racine

L. *Dobossy*: Neue Fassung der Geschichte der Literaturen

T A R T A L O M

<i>Pándi Pál</i> : Petőfi és a „szerepjátás”	189
<i>Zolnai Béla</i> : Pozsony és a jozefinizmus	202
<i>Angyal Endre</i> : Csúzy Zsigmond magyarsága.....	216

Kisebb közlemények

<i>Trencsényi-Waldapfel Imre</i> : Petrarca szonettje Brodarics levelében	227
<i>Hankiss János</i> : Jókai hatása a magyar szabadságharc külföldi képére	230

Adattár

<i>Borsa Gedeon</i> : Ismeretlen virágének töredéke	236
<i>Domokos Pál Péter</i> : Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései.....	238
<i>Bán Imre</i> : Adalékok Földi János életrajzához	262
<i>Gulya János—V. Kovács Sándor</i> : Magyar írók ismeretlen kéziratai Tartuban	273
<i>Fenyő István</i> : Kihagyott részletek Kisfaludy Sándor „Hazafiúi Szózat-ából”	275
<i>Scheiber Sándor</i> : Arany János levele Ballagi Mórhoz a Hatvani-versről	280

Szemle

<i>Sziklay László</i> : A Štúr-iskola költészete	282
<i>Gáldi László</i> : Elena Vianu: Racine	288
<i>Dobossy László</i> : Az irodalmak történetének új foglalatata	289
Ídegen nyelvű ismertetések	292

Az Irodalomtörténet 1957/3. számának tartalma:

Geleji Dezső: Egy nagyszalontai kortárs két levele Arany Jánosról
Scheiber Sándor: Arany János ismeretlen szatírája: A nemzet nap-
számosai

Szabadi Sándor: Arany János nagykőrösi működéséhez

Pók Lajos: A Nyugat előzményei

Pándi Pál: Tallózás erdélyi levéltárakban II.

VITA

Bory István: Megjegyzések az Arany kritikai kiadás I. kötetéhez

ADATOK ÉS ADALÉKOK

Csatkai Endre: Ki volt az Arany megénekelte „nagy Simon?”

Vargha Kálmán: Adalékok Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjaihoz
és kapcsolataihoz

Hat kiadatlan Móricz-levél. (Hegyaljai Kiss Géza közlése nyomán)

Tauszig Mária: Jegyzetek Móricz Zsigmond néhány leveléhez

Codarcea Corneliu: Móricz Zsigmond erdélyi útjáról

Dénes Szilárd: Mit beszélnek Móricz Zsigmond tanulóveiről az iskolai
értéskönyvek?

D. Zöldhelyi Zsuzsa: Zilahy Károly két elbeszélésének forrásáról

Jelenits István: Próza és vers Katona drámai nyelvében

Scheiber Sándor: Góg és Magóg fia

SZEMLE

Rónay György: Gyulai Pál válogatott művei I., II.

Orosz László: Németh László: Égető Eszter

Nagy Miklós: Hegedüs Nándor: Ady Endre Nagyváradon

Kovalovszky Miklós: Hegedüs Nándor: Ady Endre Nagyváradon

Rába György: Rónay György: A francia reneszánsz költői

Makay Gusztáv: „Nagy magyar elbeszélők”

Salyámosy Miklós: Gozsdu Elek: Nemes rozsda

Füsi József: Bródy Sándor: A sas Pesten

Benedek Marcell: Kárpáti Aurél: Főpróba után

Gergely Gergely: Tolnai Lajos: Az új főispán

Kovács Győző: Gálos Rezső: Szentjóni Szabó László

TÁRSASÁGI HÍREK